

Sakarya Üniversitesi
Sakarya University

Sosyal Bilimler Enstitüsü
Institute of Social Sciences

AKADEMİK İNCELEMELER DERGİSİ
JOURNAL OF ACADEMIC INQUIRIES

Derginin Sahibi

Sosyal Bilimler Enstitüsü adına,
Yrd. Doç. Dr. İsmail Gündoğdu
Owner of the Journal
Assist. Prof. Dr. İsmail Gündoğdu

Editör

Yrd. Doç. Dr. İsmail Gündoğdu
Editor
Assist. Prof. Dr. İsmail Gündoğdu

Yardımcı Editör

Arş. Gör. Ayşe Derya Saraçoğlu
Arş. Gör. Salih Ülev
Assistant Editor
Rsc. Assist. Ayşe Derya Saraçoğlu
Rsc. Assist. Salih Ülev

Sekreteryaya

Arş. Gör. Ayşe Derya Saraçoğlu
Arş. Gör. Salih Ülev
Secretariat
Rsc. Assist. Ayşe Derya Saraçoğlu
Rsc. Assist. Salih Ülev

Taranan İndeksler TUBİTAK-Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM)
Indexed by International Political Sciences Abstracts (IPSA)
Worldwide Political Science Abstracts (WPSA)
Public Affairs Information Service (PAIS)
Sociological Abstracts
EBSCO
Columbia International Affairs Online
Index Copernicus
Social Services Abstracts
Linguistics & Language Behavior Abstracts
ASOS Index

ISSN: 1306-7885

Cilt/Volume: 9

Sayı/Issue: 2

Yıl/Year: 2014

Baskı/Publication: Kalkan Matbaacılık Büyük Sanayi 1. Cadde
No:99/32 İskitler - Ankara/Türkiye 0312. 341 92 34

Tasarım/Design: Cinas Grafik, 0312. 310 08 60

İletişim/Contact: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
54187 Serdivan /Sakarya.

Tel/Phn: 0264 295 70 69

Web: www.aid.sakarya.edu.tr

Not: Dergiye makale göndermek için aid@sakarya.edu.tr adresine mail gönderebilirsiniz. Akademik İncelemeler Dergisi hakemli bir dergidir ve yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Her sayı için editörle birlikte bir sayı editörü de görev alır. Bu dergide yayınlanan makalelerin bilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir; fikirlerden editörler sorumlu tutulamazlar. Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları Akademik İncelemeler Dergisi'ne aittir. Makaleler, önceden izin alınmaksızın tamamen veya kısmen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Ancak bilimsel amaçlar doğrultusunda, kaynak göstermek kaydıyla özetleme ve alıntı yapılabilir.

Note: In order to submit manuscripts to the journal you can send email to the editors, aid@sakarya.edu.tr. Journal of Academic Inquiries is a peer-reviewed and refereed journal publishing articles three times a year in various disciplines of social sciences. The journal, however, is published with a specific topic for its each issue. There is an additional 'issue editor' who serves as co-editor for each special issue. Opinions expressed in the Journal belong solely to the authors. Editors are not responsible for ideas. All that is published in this Journal is copyrighted and all rights reserved. Neither as a whole nor in part may the articles published in this Journal be reproduced or distributed in any way or through any digital storage and retrieval system without permission. We allow, however, brief quotations and abstracts for scholarly purposes.

Yayın Kurulu Prof. Dr. Fatih Savaşan, Sakarya Üniversitesi
Editorial Board Doç. Dr. Fatih Yardımcıoğlu, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İsmail Gündoğdu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Arif Bilgin, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Burhanettin Duran, İstanbul Şehir Üniversitesi
Prof. Dr. Fuat Aydın, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz Daşcıoğlu, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Bünyamin Bezci, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail Hira, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Kemal Şan, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Yücel Bulut, İstanbul Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Aziz Tuncer, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Filiz Cicioğlu, Sakarya Üniversitesi

Bilim Danışma Kurulu Prof. Dr. Abdullah Topçuoğlu, Selçuk Üniversitesi
Scientific Advisory Board Prof. Dr. Atilla Arkan, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Berch Berberoglu, Nevada Üniversitesi - Reno
Prof. Dr. Bilal Eryılmaz, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Bülent Uçar, Osnabrück Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Andı, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi
Prof. Dr. Hacı Mehmet Günay, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Vergil, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail Coşkun, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Jurgen Bellers, Siegen Üniversitesi
Prof. Dr. Markus Porsche-Ludwig, National Dong-Hwa Üniversitesi
Prof. Dr. Michael Kimmel, State University of New York
Prof. Dr. Raymond Hinnebusch, St. Andrews Üniversitesi
Prof. Dr. Talip Küçükcan, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. William Vélez, Wisconsin-Milwaukee Üniversitesi
Doç. Dr. Adem Çaylak, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Cenap Çakmak, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Lütfi Şeyban, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Fevzi Bilgin, St. Marys College of Maryland
Yrd. Doç. Dr. Yüksel Sezgin, City University of New York
Dr. Anindya Sen, Northern Illinois University

Sayı Hakemleri Prof. Dr. Atilla Arkan, Sakarya Üniversitesi
Referees for this Issue Prof. Dr. Enis Şahin, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Fuat Aydın, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk Selvi, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan Çağan, Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Dilşen İnce Erdoğan, Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Ertan Özensel, Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Haşim Şahin, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail Hira, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Numan Elibol, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Osman Özkul, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Faruk Tutkun, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Ömer Say, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Resul Ay, Kırıkkale Üniversitesi
Doç. Dr. Safiye Kıranlar, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Selim Karahasanoğlu, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Doç. Dr. Sibel Akgün, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Banu Yaman, Trakya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Betül Duman, Yıldız Teknik Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Erhan Örselli, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. İsmail Ediz, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Köksal Şahin, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Melek Sarı Güven, Bartın Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nebi Miş, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Özer Köseoğlu, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Pınar Yazgan Hepgül, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Serkan Yazıcı, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Tamer Yıldırım, Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Yüksel Özgen, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Yaşar Suveren, Sakarya Üniversitesi

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

- 1** Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi
Three State of Death and Oppression: Bitlis Front in World War I
Adem Ölmez
- 23** Cumhuriyetçi Radikal Modernizme Karşı Anti-Modernist Bir Entelektüel Olarak Nurettin Topçu
NurettinTopçu: As an Anti-Modernist Intellectual Against the Radical Republican Modernism
Yaşar Suveren
- 45** Erken Ortaçağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nestürî Hıristiyanlarının Rolü
The Role of Nestorian Christians in the Relationship Between Persian and Byzantine in Early Middle Ages
Ahmet Altungök
- 69** Weberyen Anlamda Türklerde Otorite Ve Meşruiyet İlişkisi (15. yüzyıl Osmanlı Dönemine Kadar)
The Relationship Between Authority and Legitimacy in Turks from a Weberian Perspective
Gürbüz Özdemir
- 91** Küreselleşme Sürecinde Yaşam Boyu Öğrenme ve Yetişkin Eğitimi Gerçeği
Lifelong Learning and Adult Education Reality within the Scope of Globalization
Havva Eylem Kaya
- 113** Kamu Sektöründe Performans Yönetimi: Politikalar, Uygulamalar ve Sorunlar
Performance Management in Public Sector: Policies, Practices and Problems
Özer Köseoğlu ve Mustafa Lütfi Şen
- 137** Adapazarı'nda Gökçeören Bataklığını Kurutma Çalışmaları ve Muhacirlerle Yaşanan Sorunlar (1890-1908)
Drying Works of Gokceoren Swamp in Adapazarı and Problems Encountered by Immigrants
Mustafa Sarı ve Bahadır Ünal

159 İki Savaş Arası Dönemde Türkiye - Çekoslovakya İlişkilerine Genel Bir Bakış
A General Overview on Turkey-Czechoslovakia Relations in the Interwar Period
Ali Servet Öncü

183 Kitap Tanıtımı / *Book Review*

M. Fatih Yalçın

Yazar: Samira Kortantamer

Bahri Memluklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir 1993, s. 208

Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi

Three State of Death and Oppression: Bitlis Front in World War I

Adem Ölmez

Özet

Bu makalede Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis'te Müslümanların ve Ermenilerin çektiği sıkıntılar, üç aşama/hal halinde anlatılmaktadır. Birinci aşama, Rusların ilk taarruzları sırasında Müslümanlara yaptıkları katliamlardır. İkinci aşama, 1915 ortalarında yerli Ermenilerin çektiği sıkıntılardır. Bilindiği gibi, Rusların geri çekilmesi üzerine bölgedeki Ermeniler korunmasız kaldılar. Bu süreçte Müslümanların saldırılarına maruz kaldılar ve göçe zorlandılar. Üçüncü hal ise, 1916 başlarında Rusların yeniden saldırıya geçmeleriyle başladı. 1916 başlarından itibaren Bitlis üzerinden güneye ilerlemeyi planladılar; ancak planları istedikleri gibi gitmedi. Bitlis'te düzenli ordularla milis güçlerinin ittifak ettiği büyük bir direnişle karşılaştılar. Rus-Ermeni birlikleri Bitlis'i geçebilmek için büyük katliamlar yaptılar. Müslüman ahalinin yaşadığı yerlerde kadın, çocuk ve ihtiyarlardan oluşan grupları toplu olarak katlettiler. Rus Ermeni kuvvetleri yeniden Müslüman ahaliye zulmetmeye başladılar. Bu süreç Rusya'da Bolşevik devriminin belirtilerinin görülmeye başlamasına kadar devam etti. Ermenilerin Ruslarla birlikte hareket ederek eski komşuları olan Müslümanlara zulmetmesi Müslümanlar arasında Ermenilere karşı büyük nefretlerin oluşmasına zemin hazırladı. Daha sonraki olaylarda bu nefretlerin büyük payı oldu.

Anahtar Kelimeler:Bitlis, Birinci Dünya Savaşı, Ermeni, Rus, Kürt Milisleri.

Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
ademolmez@yahoo.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Abstract

In this paper describes in three phases, the suffering of Muslims and Armenians in Bitlis. The first stage are the massacres committed by the Russians against Muslims, during the first attack. The second stage is the persecution of indigenous Armenians in mid-1915. As is known, on the withdrawal of Russian, Armenians in the region were left unprotected. In this process, the Armenians were subjected to attacks by Muslims and forced migration. The third state began with the Russians to attack once again in early 1916. From the beginning of 1916, They plan to advance southwards through Bitlis, but their plans did not go as they wish. They were met with great resistance, the regular army allied militia. Russian-Armenian troops have made a great slaughter in order to pass the Bitlis. Russian, Armenian forces again began to persecute the Muslim community. This process has continued until symptoms begin to appear the Bolshevik revolution in Russia. Women and children and old people were massacred in bulk, in arrears inhabited by Muslims. These developments led to the increase of hatred between the two communities.

Keywords: *Bitlis/Baghest, World War I, Armenian, Russian, Kurdish Militias*

Giriş

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Avrupa devletleri arasında kurulan statüko bozulmuş, Almanya ve İtalya'da sömürgeci ülkeler arasında yer almaya başlamışlardı. Eski sömürgeci ülkelerden İngiltere ve Fransa'yı rahatsız eden bu durum, cepheleşmeleri ortaya çıkardı. 28 Haziran 1914'te Balkanlar'da çıkan bir kıvılcım, bu cepheleşmelerin çatışmaya dönüşmesine yol açtı. Osmanlı Devletikendisini bu çatışmaların dışında tutamadı. Almanya'nın ve Alman yanlılarının çalışmaları sonucunda 28-29 Ekim 1914'te kendisini savaşın içinde buldu.

Osmanlı Devleti resmen savaş ilan ettikten birkaç gün sonra, İngilizler Basra Körfezi'ne asker çıkarmış, Arabistan ve Suriye-Filistin harekâtına başlamışlardı. Arkasından İngiltere, Fransa ile birlikte Çanakkale'ye saldırmıştı. Bu arada Osmanlı Devleti Kafkas harekâtına girişmiş, Galiçya'da müttefiklerine yardım etmişti. Böylece Osmanlı Devleti birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştı.

Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasından üç gün sonra, 1 Kasım 1914'te Ruslar Kuzey-Doğu Anadolu'yu işgal etmek için teşebbüse geçtiler. Bu sırada Osmanlı Orduları Başkomutan vekili Enver Paşa, erken davranarak Rusları etkisiz hale getirmek istedi. Emrindeki 200 bine yakın askerle 22 Aralık 1914'te Rusları arkadan vurarak Kars ve Batum'u alabilmek için Sarıkamış Harekâtı'na girişti. Sarıkamış Harekâtı, iyi planlanmış olmamasından dolayı başarılı olamadı. Üstelik 60 bine yakın asker açlık, soğuk ve hastalıktan şehit oldu. Böylece Enver Paşa'nın Rusları etkisiz hale getirme planı sonuca ulaşamadı. Kafkas Cephesi'nde Ruslar daha üstün hale geldiler.

Bu arada Ruslar, Ermenilerle anlaşarak savaş sırasında beraber hareket etme kararı almışlardı¹. Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi ve Kafkas Orduları Baş Komutanı Graf Vorontsov Daşkov, Rus Başbakanı İvan Logginoviç Goremin'in'e, Tiflis'ten gönderdiği 9 Ağustos 1914 tarih ve 1955 numaralı bir mektupta, Ermeni Katogikosu'ndan almış olduğu bir mektuptan söz ederek, bütün Ermenilerin Osmanlı Devleti

1 Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı*, (İstanbul: Truva Yayınları, 2005), 103-108; Adem Ölmez, "Rusya ile Eçmiyazın Katogigosluğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri", *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler*, Yay. Haz. Metin Hülagu vd., (Kayseri: Erjiiyes Üniversitesi Yayınları, 2009), 113-129.

ile çıkacak bir savaşı büyük bir özlemle belediklerine dikkat çekmişti. Bu gelişme üzerine, bölgedeki Osmanlı askerleri ve Müslüman ahalisi Rus kuvvetlerinin yanı sıraasrlarca birlikte yaşadıkları Ermenilere karşı damücadele etmek zorunda kaldılar².

Sarıkamış Harekâtı'nın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanmasından sonra, Ermenilerle güçlendirilmiş Rus birlikleri 27 Mart 1915'te Artvin'i, 21 Mayıs 1915'te Van'ı, 16 Şubat 1916'da Erzurum'u ve Muş'u, 3 Mart'ta Bitlis'i, 8 Mart'ta Rize'yi, 19 Nisan'da Trabzon'u ve 25 Temmuz 1916'da Erzincan'ı ele geçirdiler³.

Biz bu çalışmamızda yukarıda sözü edilen sürecin Bitlis ile ilgili bölümünü analiz etmeyi hedefliyoruz. Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra başlayan, Ermenilerle güçlendirilmiş Rus birliklerinin Bitlis'i işgal etme çabalarını, halkın ve milis güçlerinin bu işgale karşı direnişini inceleyeceğiz. Ayrıca bu çalışmada incelenen sürecin üç aşamadan geçtiğini dikkatlere sunacağız: Bu aşamalardan ilki Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra başlayarak Temmuz 1915'e kadar devam eden Rus-Ermeni saldırıları. İkincisi, Temmuz 1915'ten itibaren Rus birliklerinin geri çekilmesi üzerine Ermenilerin desteksiz kalması üzerine çektiği sıkıntılar. Üçüncüsü ise, Ocak 1916'dan itibaren Rus-Ermeni ileri harekâtının yeniden başlaması ve buna bağlı olarak ortaya çıkan gelişmelerdir. Bu çalışma da bu üç aşamanın farklı karakteristik özellikleri olduğu vurgulanacaktır. Çalışmada Bitlis'in işgali sırasındaki olayların üç aşama halinde verilmesi Ermeni meselesinde şartların gelişmeler üzerindeki etkisine dikkat çekmek içindir. Ölüm ve zulmün bu üç dönemde de ortak bir olgu olduğunu vurgulamak amacını taşımaktadır. Ayrıca, milis kuvvetlerinin cephedeki katkısına dair bilgiler çalışmanın başka bir özgün tarafını göstermektedir.

Rus İlerleme Hattı ve Bitlis

Enver Paşa'nın Sarıkamış'ta başarılı olamamasından sonra Ruslar, Batı ve Güney Batı istikametinde ileri harekât planlamışlardı. Hedefleri güneye Halep'e doğru ilerlemektir. Bilindiği gibi Halep'e gitmenin yolları

2 Seyit Sertçelik, "Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımını İddialarına Dair", *Yayınlanmamış Proje*, SBB-2004, s.42.

3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 484; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000), 473.

sınırlıydı. Doğudan Anadolu'ya girişlerde iki önemli tarihi yol vardı. Bunlardan birisi, Kars, Erzincan, Erzurum, Sivas yolu; diğeri ise, Van, Bitlis, Diyarbakır yolu. Tarih boyunca Anadolu'da ilerlemek isteyen ordular, bu iki yoldan birisini kullanmışlardı⁴. Van, Diyarbakır, Halep yolu yılın her mevsimi işlek olan bir ulaşım güzergâhıydı⁵. Halep'e doğru ilerlemeyi planlayan Ruslar, bu yollardan Van, Bitlis, Diyarbakır güzergâhını kullanmak zorundaydılar. Bu nedenle Bitlis, güneye giden yolun kilidi konumundaydı. Van Gölü'nün doğusu ve batısından gelen Rus birliklerin ilerlemesi için Bitlis'i geçmeleri gerekiyordu.

Ruslar, bu güzergâhta Van ve Muş'u aldıktan sonra, Bitlis üzerinden ilerleyerek Urfa ve Halep'e kadar ulaşmayı hedefliyorlardı. Ermeni komiteciler de bu plana uygun olarak, bölgedeki Ermenileri teşkilatlandırıyorlardı. Onlara göre, Rusların Halep'e kadar uzanmasından sonra, bölgede bir Ermeni devleti kurulacaktı. Bu amaçla bütün Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtılıyordu. Hatta bu güzergâhta isyan halinde olmayan Urfa Ermenileri bile organize edilerek, isyana teşvik edilmiş ve Rus orduları gelene kadar dayanmaları istenmişti⁶. Bütün bu nedenlerden dolayı Ermenilerle güçlendirilmiş Rus ordularının Bitlis'ten geçmesi Ruslar ve Ermeniler açısından hayati öneme sahip bir konu haline gelmişti. Ruslar, nüfusunun yaklaşık üçte biri Ermeni olan Bitlis'in geçilmesinin zor olmayacağını düşünüyorlardı⁷.

	Müslim	Ermeni	Katolik Ermeni	Protestan	Süryani	Keldani	Toplam
Bitlis	38.701	18.650	89	384	350		58.174
Ahlat	10.190	9.501		207			19.898
Hizan	11.624	5.023				1.549	18.196
Mutki	12.462	4.110				954	17.526

4 O. Cezmi Tuncer, "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız", *Vakıflar Dergisi*, 25 (1995):5.

5 Azmi Süslü; Gülay Ögün; M. Törehan Serdar, *Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları-Gazilerle Mülakat*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları), 109-147.

6 Halil Özşavli, *Urfa Ermenileri*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013), 110.

7 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, (Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985),188.

Siirt	27.649	2.218		412	775	1.781	32.835
Eruh	22.677	1.890			714		25.281
Prevari	6.415	1.326				72	7.813
Şirvan	15.181	1.169			1.109		17.459
Garzan	14.541	4.225		107	1.044		19.917
Genç	24.467	1.603					26.070
Çapakçur	11.292	734					12.026
Kulp	15.252	3.573					18.825
Muş	30.254	33.087	2.699	530			66.570
Bulanık	16.372	14.662					31.034
Sasun	7.454	6.505					13.959
Malazgirt	30.929	4.438					35.367
Varto	14.559	1.990					16.549
Toplam Bitlis	309.999	114.704	2.788	1.640	3.992	4.356	437.479

Bu arada Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra Osmanlı Ordusu eski gücünde değildi. 9 Mart 1915'te Kafkas Cephesini tutan Mahmud Kamil Paşa'nın komutasındaki 3. Orduda 54.000 savaşçı ve 31.900 silahsız er ve subay vardı. Buna karşılık Sarıkamış Harekâtı'nda kazandığı başarıdan dolayı Rus-Kafkas birliklerinin komutanlığına getirilen General Yudenic komutasında 1915 yazında 188.000 savaşçı bulunuyordu⁸. Bunların yanında Ermenilerden oluşan gönüllü birlikler de vardı⁹.

Birinci Hal: Bitlis Üzerine İlk Rus-Ermeni Tehdidi ve Osmanlı Devlet Adamlarının Tedbiri

Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra, Ermeniler 15 Nisan 1915'te Van'da büyük bir isyan başlattılar. Bu sırada Osmanlı Devleti diğer cephelerde İtilaf Devletleri ile çarpışıyordu. Özellikle Çanakkale Cephesi önemli bir askeri yığınak haline getirilmişti. Ermeniler kendileri açısından tam uygun dönemde isyan etmişlerdi. Ancak Osmanlılar için sıkıntılı bir dönemdi. İsyanın gelişimi hakkında bölgeden sürekli bilgi isteniyor-

8 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.III/III, (Ankara: TTK Yayınları, 1991), 2.

9 Sertçelik, "Rus Arşiv Belgeleri Işığında...", 43.

du¹⁰. 21 Mayıs 1915'te General Yudenic komutasındaki Rus birlikleri Van'ı işgal ettiler. Şehir ve kalenin anahtarları Ermeniler tarafından kendisine sunuldu. Yudenic daha önce kurulan Ermeni geçici hükümetini kabul etti. Bu hükümetin başına Van Valisi olarak Aram Manougiyan atandı. Müslümanlar şehri terk etmek zorunda kaldı. Rus ve Ermeni birlikleri tarafından yakalanan Müslümanlar katledildi¹¹. Ermeniler hayallerine kavuşmak için önemli bir aşama kaydetmişlerdi¹².

Yukarıda da belirtildiği gibi, Van'ın işgali üzerine Müslüman ahali canını kurtarma derdine düştü ve Bitlis'e doğru kaçmaya başladı. Rus birlikleride Bitlis'e doğru yönelince, 1915 Temmuzuna kadar kitlesel bir göç başladı¹³. Rus ordusu Temmuz ortalarında Bitlisyakınlarına gelince, Müslüman nüfusun tedirginliği daha da arttı ve çoluk çocuk bütün ahali yollara düştüler. Tam bir can pazarı yaşanıyordu. Ermeni çeteleri yakaladıkları Müslümanları çoluk çocuk kadın demeden katlediyorlardı¹⁴. Van'daki bu gelişmeler İttihad ve Terakki yöneticilerini Ermenilerin tehcir edilmelerine dair fikirlerinin somutlaşmasını sağlamıştı¹⁵.

Rus ve Ermeni ileri harekâtı sırasında halkın ileri gelenleri kendilerine katılan gönüllülerle savunma durumuna geçmişlerdi. Bu milis kuvvetlerinin en önemlileri Molla Said (Bediüzzaman Said-i Kürdi/Nursi), Şeyh Muhammed Diyaeddin ve Kürt Musa'ya ait olan kuvvetlerdi. Van Gölü'nün batısında Bulanık ve çevresinde Ermenilerle güçlendirilmiş Rus birliklerini Kürt Musa ve Şeyh Muhammed Diyaeddin; Van Gölü'nün güneyinde ise Said-i Kürdi karşılamıştı¹⁶. Şeyh Muhammed Diyaeddin, Ruslara karşı mücadele ederken, yakınında patlayan bir top mermisinden kopan şarapnel parçası ile kolunu kaybetmişti¹⁷.

10 BOA, *DH.ŞFR*, 52/200, 18 Cemâziyelevvel 1333.

11 Ergünöz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994), 198.

12 Hovannisian, Richard G., "Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush", *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, (California: Mazda Publishers, 2001), 7.

13 Serdar, *Bitlis...*, 12.

14 Süslü, *Van, Bitlis, Muş...*, 114.

15 Ahmet Refik Altınay, *İki Komite İki Kıtıl*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999), s.33.

16 BOA, *HR.SYS.*, 2872/2-170.

17 Savaşın sonra Padişah Sultan Reşat tarafından "takma kol" ile bir "madalya" gön-

Ermenilerin desteğindeki Rus ordularının birer birer Osmanlı vilayetlerini almaya devam etmeleri, Osmanlı yöneticilerini tedbir almaya sevk etti. Rus sınırındaki 3. Ordunun emniyetini sağlamak ve birliklerin Ermenilerle Ruslar arasında iki ateş arasında kalmasını önlemek amacıyla, Ermenilerin savaş bölgesinden uzaklaştırılması ihtiyacı hissedildi. Bu çerçevede orduda seferberlik ilanından sonra gayrimüslim askerlerin geri hizmete alınması kararlaştırıldı¹⁸.

Ayrıca Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Heyet-i Vükelâ'dan karar almayı beklemeden Ermenilerin savaş bölgesi dışına çıkarılması uygulamasını başlattı. Başlangıçta Van, Bitlis ve Erzurum'daki Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmasını emretti. Bu konuda 9 Mayıs 1915'te Erzurum valisi Tahsin Bey ve Van Valisi Cevdet Bey'e iki ayrı şifreli emir gönderdi. Bu emirlerde özetle Van ve Bitlis vilâyetlerinde yoğun olarak bulunan Ermenilerin güneye sevklerinin kararlaştırıldığını, sevk işlemini kolaylaştırmak için ilgili birimlere emir verildiğini, Erzurum'ungüneyi ile Bitlis'e bağlı kazalardaki Ermenilerin de sevke dahil olduklarını bildiriyordu. Ayrıca valilerden birbiriyle işbirliği yaparak kararı derhal uygulamalarını istedi¹⁹. Talat Paşa, bu ilk tehcir uygulamalarını daha sonra Heyet-i Vükelâ ile paylaşarak bir kanun teklifi hazırlanmasını sağladı. Heyet-i Vükelâ talepleri uygun bularak, sefer zamanında “*hükümetin uygulamalarına karşı gelenler için ordu tarafından alınacak önlemler hakkında geçici kanun*” başlıklı kanun hükmünde kararnameyi kabul etti. Daha sonra da *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi²⁰.

Yürürlüğe giren bu kanunun uygulanmasına hemen başlandı. Polisler görevlerinden alındı. Maliye memurları ise Ermenilerin olmadığı illere gönderildi²¹. Amele toplamak için Ermeni köylere birer ikişer jandarma gönderildi. Ancak Ermeni köylüleri amele taburlarına asker vermemek için direnişe geçmişlerdi. Gelen askerlere silahla karşılık

derilmiştir. (Serdar, *Bitlis...*, 254).

18 Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, (Ankara: TTK Yayınları, 2005), 31.

19 BOA., *DH.ŞFR.*, 52/282, 24 Cemaziyelahir 1333.

20 *Takvim-i Vekâyi*, 2189 (1 Haziran 1915/19 Mayıs 1331); Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, 44.

21 BOA., *DH.EUM.MEM.*, 62/57, 11 Cemaziyelevvel 1333.

verdiler ve birçok askerin kaybedilmesine neden oldular. Böylece Osmanlı kolluk güçleri ile Ermeniler arasında çatışmalar şiddetlendi²².

Hükümetin aldığı bu kararların yanında, kötü gidişi acilen durdurmak için askeri tedbirler de almak gerekiyordu. Bu nedenle Osmanlı Dahiliye Nezareti Emniyet aracılığıyla Van Valisi Cevdet Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e gönderdiği yazılarla Ermenileri güneye doğru çekmesi isteniyordu²³. Bu arada Bitlis-Bağdat hattını korumak için daha önce İran'a gönderilen Halil Paşa Bitlis cephesine çağırıldı. İran'da Ruslarla savaşıyan Halil Paşa, emri alır almaz, önce Siirt'e oradan da Bitlis istikametine doğru yöneldi. Halil Paşa, dağları ve nehirleri geçerek 12-13 gün içinde zorlu bir nakilden sonra 18 Haziran 1915'te 12 bin askerini Siirt'e getirmeyi başardı²⁴. Halil Paşa Bitlis civarına gelince, bölgedeki Van Seyyar Jandarma Fırkasıda emrine girdi ve 3. *Ordu Sağ Cenahı* adı altında bir grup oluşturuldu. Karargâhını Tatvan'da, askeri tahkimatlarını ise Van Gölü'nün batısında ve güneyinde kurdu. Bu sırada Ruslar General Abasiyef komutasındaki birlikleri ile Malazgirt-Tatvan istikametine saldırıya geçmişlerdi. Karşılarında beklemedikleri güçlü bir savunma ile karşılaştılar. Halil Paşa kuvvetlerini geçerek güneye inmeyi başaramadılar. Hatta zaman zaman geri çekilmek zorunda kaldılar²⁵.

İkinci Hal: Rus Ordusunun Osmanlı Direnişi Karşısında Geri Çekilmesi

Rus birlikleri karşılaştıkları sert direniş karşısında ilerlemelerini durdurarak, 24 Temmuz 1915'te geri çekilmeye başladılar. Böylece Bitlis işgal olmaktan kurtulmuştu²⁶. İşgal endişesi ile yollara düşen Bitlisliler geri dönmeye başlamışlardı. Müslüman ahali rahat bir nefes almıştı.

22 BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-173.

23 BOA., *DH.ŞFR.*, 52/282, 24 Cemaziyelahir 1333.

24 Halil Paşa, *İttihad ve terakki'den Cumhuriyet'e*, Haz. Taylan Sorgun, (İstanbul: Destek Yayınları, 2010), 108; Christopher J., Walker, "The End of Armenian Taron and Baghest 1914-1916", *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, 197.

25 Halil Paşa, *İttihad ve terakki'den Cumhuriyet'e*, 110-114; Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 69.

26 Grace H., Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, (New York: Fleming H. Revell Company, 1919), 73.

Böylece Temmuz 1915'ten 1916 Ocak ayına kadar yeni bir dönem başlamış oldu. Bu dönemde Rus birlikleri sessiz beklediklerinden Ermeniler istedikleri desteği bulamadılar. Ermenilerden oluşan çeteler ve Ruslara destek veren Ermeniler Rusların geri çekilmesi üzerine yalnız kaldılar.

Bu süreç özellikle Ruslara destek veren yerli Ermeniler için zorlu bir dönem oldu. Çünkü daha önce Ruslarla Müslüman ahalinin üzerine yürüten Ermeniler, yerli Müslüman halkın nefretini kazanmışlardı. Bu nefretler Ermenilere karşı tepkilerin oluşmasına neden oldu. Bazı yazarlar sadece bu dönemde Müslümanların tepkisini görürken, öncesinde ve sonrasında Müslümanlara yapılanları görmemişlerdir. Bu Ermeni müelliflerden Hovannisian, Rus askerlerinin çekilmesinden 1916 başına kadar geçen süreyi, Ermeni nüfusun büyük bir kısmının katledildiği ve sürüldüğü dönem olarak ifade etmiştir²⁷. Benzer görüşler başka Ermeni yazarlarca da paylaşılmıştır²⁸.

Rusların ilerlemesinin kınılmasından sonra, Halil ve Cevdet Bey kuvvetleri Dahiliye Nezaretinin Ermenilerin Sevk ve İskanına dair kararını uygulamaya başladılar²⁹. Verilen emirlerin uygulanmasına dair Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Nezâreti'nden sürekli emirler geliyordu³⁰. Haziran 1915'ten itibaren göçler başladı. Savaş yıllarında bölgede sağlık görevlisi olarak çalışan Bitlis doğumlu Grace H. Knapp'ın anlattığına göre, Temmuzun ilk haftasından itibaren Ermeniler göç ettirilmeye başlanmıştı³¹. Daha önce Müslümanlar göç etmek zorunda kalmıştı, şimdi Ermeniler. Göçler sırasında Ermeniler büyük sıkıntılar yaşıyorlardı. Ermeni halkından kendisini kurtarmak isteyen-

27 Hovannisian, "Armenian Baghest...", 7.

28 Robert H. Hewsen, "Historical Geography of Baghest/Bitlis and Taron/Mush", *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, (California: Mazda Publishers, 2001), 57.

29 Walker, bu dönemde 15000-18000 Ermeni yok edildiğini iddia etmiştir. Ayrıca Ağustos 1915'te Bitlis'e gelen Yunan ve İtalyan asıllı iki Osmanlı Bankası Bitlis Şubesi çalışanının nehir boyunca uzanmış cesetler ve perişan olmuş çocuklar gördüklerini ifade etmiştir. Bütün bu uygulamaları Halep Valisi Mustafa Abdülhalik, Halil Paşa ve Cevdet bey yapmışlardır. (Christopher J., Walker, "The End of Armenian Taron and Baghest 1914-1916", *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, (California: Mazda Publishers, 2001), 197-198).

30 BOA., *DH.ŞFR.*, 55/55.

31 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 68.

ler, türlü çarelere başvuruyorlardı. Bazı Ermeni kadınlar jandarmaya para vererek canlarını kurtarmaya çalışıyorlardı³². Yakınları Ermeniler tarafından katledilen Kürt aşiretleri mensupları, intikam duygusu ile Ermenilere saldırıyorlardı³³.

Ekim 1915'e gelindiğinde Osmanlı kuvvetleri büyük başarılar kazanmış, Rus kuvvetlerini sindirilmişti. Ancak 9 Ekim'de Halil Paşa'ya bir emir geldi. Bu emirde İngiliz kuvvetlerinin Basra Bağdat istikametinde ilerlediği belirtilerek, derhal 3. Ordu emrinden çıkarak bölgeye gitmesi isteniyordu. Bu istek önemli bir askeri güce sahip olmayan bölgedeki komutanları tedirgin etti. 3. Ordu komutanı Mahmut Kamil Paşa, Halil Paşa'ya: "Halil... Irak'a gideceksin, Bağdat'ı kurtaracaksın fakat Erzurum düşecek..."³⁴ diyerek endişelerini dile getirmişti.

Ruslar, göçler nedeniyle Osmanlı'ya karşı iyice bilenmiş konumda olan Ermenilerin de desteğiyle 11 Ocak 1916'da yeni bir saldırı daha başlattı.

Üçüncü Hal: Bitlis Üzerine İkinci Saldırı

Rus Genel Kurmayında General Nazarbekov'un Muş'u işgalinden sonra, General Abasiyef'in de Bitlis'e saldırması kararlaştırıldı. Bu saldırılarda Rus kuvvetleri Osmanlı kuvvetlerinin üç katıydı³⁵. General Maslofski'ye göre, Bitlis'e saldıran Rus birliklerinin toplamı 16.000 kişi kadardı. Bitlis'i savunan Osmanlı kuvvetleri ise 1400-2000 kişi kadardı. Ayrıca kaynaklarda sayısı 600'den 4000'e kadar ifade edilen milis kuvvetleri vardı. Düzenli kuvvetlerin komutanı Piyade Yarbay Ali (Çetinkaya) ve milis komutanları silah, cephane ve asker bakımından kendisinden çok fazla olan Rus ve Ermeni birlikleriyle savaşmak zorunda kalmışlardı³⁶.

1916 başlarındaki bu saldırılar, Müslümanlara dönük yeniden bir katliama dönüşmüştü. Knapp, hatıralarında, önce Ermeni gönüllü-

32 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 63.

33 BOA., *DH.ŞFR.*, 54/9, 1 Ş 1333.

34 Halil Paşa, *İttihad ve terakki'den Cumhuriyet'e*, 117.

35 Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.III/III, 63.

36 Serdar, *Bitlis...*, s.109.

lerinin şehre girdiklerini, dışarıdan duydukları seslerin Kürt çetelerine ait olduğunu sandıklarını, ancak sonradan dışarıdan duydukları seslerin Rus ve Ermeni birliklerine ait olduğunu anladıklarını söylemektedir³⁷. Knapp, burada kaçmayı başarmayan Müslümanların katledildiklerini yazmaktadır³⁸. Eserin başından itibaren Müslümanlara yapılan eziyetleri görmezden gelen müellifin burada Müslümanlara yapılan zulümleri kabul etmesi, buradaki katliamların boyutunu göstermesi bakımından önemlidir³⁹.

Muş'un işgalinden sonra Van gölünün kenarından ilerleyen Rus Komutan Abasiyef Tatvan'ı da aldıktan sonra 21 Şubatta 3 koldan Bitlis üzerine yöneldi. Rusların bu ilerleyişi, Rus-Ermeni birliklerinin ikinci Bitlis taarruzuyla. Bu üç koldan birisi karşılaştığı direniş karşısında ilerleyemeyerek merkez kol olan Abasiyef komutasındaki orta kola katıldı. Taarruz eden Rus-Ermeni birlikleri Bitlis'e 10 km uzaklıktaki Rahva boğazında 2000 kişilik Osmanlı kuvvetinin direnişi ile karşılaştı. Buradaki direniş 21 Şubat'tan 3 Mart'a kadar devam etti. Bitlis'i savunma görevi az sayıda düzenli birlik ve milis kuvvetleri üzerinde kalmıştı⁴⁰.

Bölgedeki en önemli milis gücü, Molla Said (Bediüzzaman Said-i Kürdi/Nursi) oluşturuyordu. Molla Said, talebeleriyle birlikte Sarıkamış harekâtına katılmış ve yenilgiden sonra, Van'ı savunmaya karar vermişti; ancak, Van'ın düşmesinden sonra Vali Cevdet Bey'in ısrarları üzerine Gevaş (Vatsan)'a çekilmeyi kabul etmişti. Gevaş'ta 30-40 kişilik milis birliği ile Rus öncü birlikleri olan Rus Kazaklarına karşı mücadele etti. Halkın mal ve can güvenliğini korumaya çalıştı. Taktik savaşlarıyla Kazakların korkmasını sağlayan Molla Said, Gevaş bölgesinde Rus istilasını geciktirdi⁴¹.

37 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 147.

38 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, 145.

39 BOA, HR.SYS., 2872/2-170: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bölgede yaşananları nüfuzlu kişilerin şahitliği altında kayıt altına almıştır. Bu kayıtlarda Müslümanlara yapılan zulümler ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bakınız: Adem Ölmez, *Uzun Yürüyüş*, (İstanbul: Nesil, 2012), 135-158.

40 Serdar, *Bitlis...*, 107-112.

41 Ayrıntılı bilgi için bakınız: Selim Sönmez, "Bediüzzaman Said Nursi'nin Birinci

Bu gelişmeler üzerine Bitlis Valisi Memduh Bey ve Komutan Kel Ali (Çetinkaya), Molla Said'e "Elimizde bir tabur asker ve iki bin kadar gönüllümüz var; biz geri çekilmeye mecburuz" dediler. Bediüzzaman geri çekilmeye karşı çıktı. Çevreden kaçıp gelenlerin ve Bitlis halkının çoluk-çocuk ve mallarının düşman eline düşmemesi için en az üç dört gün daha dayanmak gerektiğini belirtti. Bu söz üzerine Vali Molla Said'e, "Muş'un sukut etmesi dolayısıyla otuz topumuzu askerler bu tarafa kaçırmaya çalışıyorlar. Eğer sen, o otuz topu gönüllülerinle ele geçirebilirsen, birkaç gün o topraklarla mukabele ederiz ve ahali de kurtulur" dedi. Bediüzzaman teklifi kabul etti ve üç yüz gönüllüsüyle birlikte topları ele geçirmek için çalışmaya başladı. Gece vakti, Nursin'e topların getirildiği tarafa gitti. Bediüzzaman'ın topların peşine düştüğünü duyan Ruslar endişelenmişti. Rus Kazağına kendi muhbirleri, "Bitlis'i müdafaa eden gönüllü kumandanı üç bin adamla ve dağdaki meşhur Mûsa Bey bin kişi ile topları kurtarmaya geliyorlar" demişti. Bu haberler üzerine Kazak komutanı daha ileri gidemeyerek, ilerlemesini yavaşlatmıştı. Bu arada Molla Said, beraberindeki üç yüz gönüllüye topları birer ikişer taksim ederek Bitlis'e gönderdi. Kendisi ise ilerleyerek topları birer birer kurtarıp, en son topu da üç arkadaşıyla birlikte getirdi. Bu şekilde, otuz topun Bitlis'e gelmesi sağlandı. O topraklarla üç-dört gün asker ve gönüllüler düşmana mukabele ettiler; böylece ahalinin bir kısmı, mal ve canlarını kurtardılar⁴².

Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Ruslarla Çatışmaları ve Esaretine Dair Bazı Vesikalar", *Köprü*, 96 (Güz-2006); Bediüzzaman Said Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, (İstanbul: Yeni Asya, 1995), 94. Molla Said, savaş cephesinde silahlı mücadele verirken, İslam'ın savaş stratejisini uygulayarak düşman çoluk çocuğuna dokunmamış; hatta onları korumuştur. Savaş sırasında Ermeni fedailerini bazı yerlerde çoluk çocuğu kesiyorlardı. Buna karşı Ermenilerin çocukları da bazen öldürülüyordu. Bediüzzaman'ın bulunduğu nahiyeye binlerle Ermeni çocuğu toplanmıştı. Molla Said askerlere, "Bunlara ilişmeyiniz!" diyerek onları koruyarak serbest kalmalarına imkan hazırladı. Onlar da, Rusların içerisindeki ailelerinin yanına döndüler. Bu hareket Ermeniler için büyük bir ibret dersi olup, Ermeniler bu hareketle Müslümanların ahlakına hayran kalmışlardı. Bu hadise üzerine, Ruslar bizi istila ettiklerinde, fedai komitelerin reisleri Müslüman çoluk çocuğunu kesmek adetini bırakıp, "Madem Molla Said bizim çoluk çocuklarımızı kesmedi, bize teslim etti; biz de bundan sonra Müslümanların çocuklarını kesmeyeceğiz" diye ahdettiler. Molla Said, bu sûretle o havalideki binlerle masumların felaketten kurtulmasını temin etmiş oldu (Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, 99).

42 Sönmez, "Bediüzzaman Said Nursi'nin...", 243; BOA., *DH.KMS.*, 41/36-2: Bediüzzaman Said Nursi'nin *Tarihçe-i Hayat* adlı eserinde (s. 99) anlatılan bu olay Bitlis

Ruslar, Gevaş bölgesini ele geçirdikten sonra, güney-batıya doğru yönelmişlerdi. Bahçesaray (Müküs) ve Çatak (Şatak) düştükten sonra karşılarında ciddi bir milis direnişi ile karşılaştılar. Rus komutanlar ve Ermeni ileri gelenlerden Lato ve Serkis, Kutis-i Ulya'ya gelerek aralarında Bediüzzaman Said-i Kürdi'nin de bulunduğu nahiyenin ileri gelenleri ile anlaşmak istediler⁴³. Tekliflerinde savaşmayı bırakmaları halinde nahiyeyi boşaltmalarına izin vereceklerini söylediler. Ancak çok geçmeden, tekliften sadece 9 saat sonra, Rus ve Ermeni birlikleri 600 askerle bu karyeye saldırıya geçtiler. Karye halkını Mezra-i End denilen yere topladılar. Bu topluluk içinde eşraftan Hurşit Bey'in oğlu Abdurrahman ve oğlu Musa ve ailesi de vardı. Öncelikle toplanan kişilerin kıymetli malzemelerine el koydular ve daha sonra da kadın ve kızlar üzerine saldırdılar. Ertesi sabah erkeklerle, kadın ve çocukları iki gruba ayırdılar. Erkekler 33, kadınlar 80 kişi kadardı. Kadınlar kafilesi Çaçvan⁴⁴ karyesinde bırakıldı. Çocuklar ve erkekler ise katledildi.

Bu sırada milis kuvvetleri çevredeki Ermeni ve Rus kuvvetleri ile çatışmaya devam ediyorlardı. Ermenilerin reislerinden Dilo⁴⁵ bu milis kuvvetlerini etkisiz kılmak için, Milis Komutanı Molla Said'e bir elçi gönderdi. Elçiye: *“Sana çok para vereceğiz. Git, Molla Said vesâ'ir-rü'esâyâ söyle! Orada kalan Ermeniler'i bize teslim etsinler ve şurasını da anlat ki, artık bî-hûde yere telef olmakta fâ'ide yoktur. Zâten her taraf alındı. Ruslar da Haleb'e kadar gittiler. Ermenistan tasdik olundu. Gelsin bize teslim olsunlar. Bir de orada kuvvet ve asker*

Vali Vekili Memduh tarafından Bediüzzaman esir olduğu zaman İstanbul'a gönderilen tezkirede bahsedilmektedir. Ancak, Bitlis Vali vekilinin yazısında top sayısı sekiz olarak belirtilmektedir.

43 Sönmez, “Bediüzzaman Said Nursi'nin...”, 243; Dâhiliye Nezâreti Emniyyet-i Umûmiye Müdüriyeti tarafından yaptırılan 1 Temmuz 1916 tarihli bir soruşturmada, Hizan kazâsının çeşitli nahiyelerinde yaşayan insanlar adına Mehmed oğlu Yusuf ve Mehmed oğlu Abdurrahman bölgede yaşananlar hakkında bilgi verdiler. 1 Temmuz 1916'da yapılan soruşturmasında da bize buradaki bilgileri veren kişinin, şiddetli çatışmalardan sonra Bediüzzaman'ın akibeti hakkında bilgisi olmadığı, ölü mü yoksa sağ mı olduğunu bilmediği anlaşılıyor.

44 Çaçvan, Ermenice Cacvan. Hizan ile Bahçesaray arasında bugün Yukarı Ayvacık adını taşıyan yerleşim.

45 Soruşturmada ifade veren şahıs Ermenilerin reislerinden Dilo'nun kendisini öldürmeyerek, haberci olarak kullandığını belirtiyor.

olup olmadığını gel bize haber ver” dediler.Elçi olarak görevlendirilen kişi, Çaçvan’a gittiği zaman, Molla Said ve milisleri ellerindeki güçlerle 4-5 saatlik bir mücadeleden sonra Çaçvan’da bırakılan kadın ve çocukları kurtarmışlardı. Ancak kadınlar perişandı. Genç kızların her tarafları yaralanmış, yürüyemeyecek hale getirilmişti. Çocukların çoğu telef olmuştu. Hurşit Bey ailesinden de bir kadın ve iki erkek kalmıştı⁴⁶.

Rus ve Ermeni birlikleri bu zulümlerini diğer köylerde de uyguluyorlardı. Bu çerçevede Mart başlarında Gayda köyünü de basmışlar, oradaki meşhur tekkeyi 800 kişilik birlikle ele geçirmişler ve toplanmış çoluk-çocuk ve kadınları katletmişlerdi⁴⁷. Hizan kazasına bağlı karyelerde yapılan zulümleri sonradan köye gelen görgü tanıkları şöyle ifade ediyordu: “*Erkekler anadan üryan gibi edilmiş çıplak bir kadınla bağlanarak ikisi asılmış, beri tarafta başları kesik memeleri koparılmış yarı kesilmiş çocuklar kucaklarına verilerek uzatılmış, diğer taraftan güzel olan kızlar aşırılmış biraz yakışıklı olmayanların namus mahalleri parçalanmış oldukları halde yerlerde açık yatıyorlardı*”⁴⁸. Mart ortalarına doğru Hizan’a bağlı Karasu’da da benzer katliamlar yaşanmıştı⁴⁹. Bu zulümlerde Ermeni komitecilerle Rus kazakları her zaman öncülük yapıyorlardı. Karşılarına çıkan Müslümanları çoluk-çocuk, kadın ve yaşlı demeden katlediliyordu⁵⁰.

Bu mücadeleler sırasında Bediüzzaman gönüllülere cesaret vermek üzere, sipere girmeyerek avcı hattında atını sağa sola dolaştırarak koşturuyordu. Hatta bu koşturmaları sırasında vücuduna dört gülle

46 Sönmez, “Bediüzzaman Said Nursi’nin...”, 249; BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-170. 1 Temmuz 1916; Kalanlardan birisi de bu mülakatı veren kişidir.

47 Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Müdiriyeti tarafından olaylardan sonra olayların “tahkik-i ahvaline dair” yaptıkları soruşturma metninden alınmıştır. Bu olayın tarihini, mart başarıları olarak ifade ediyor. Soruşturma tarihi ise 5 Temmuz 1916 (22 Haziran 1332)’dir. (BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-174).

48 BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-172.

49 BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-175, 24 Haziran 1332.

50 Hizan’ın Hürriyet-i İslam karyesini basan Rus kazakları ve Ermeniler köyden kaçamayanları bir yerde toplamış ve katletmişlerdi. (BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-169, 20 Haziran 1332/3 Temmuz 1916; BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-173, 22 Haziran 1332; BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-168, 25 Haziran 1332).

isabet ettiği halde geri çekilmemişti. Vali Memduh Bey ve Kumandan Kel Ali “*Aman geri çekilsin!*” diye haber gönderdikleri zaman, onlara, “*Bu kafırlerin güllesi beni öldürmeyecek...*” diyerek cevap vermişti. Gerçekten üç gülle ölecek yerine isabet ettiği halde, biri hançerini, diğeri tütün tabakasını delip geçmiş ve kendisine bir zarar vermemişti. O gece Vali, Kumandan Kel Ali, gönüllüler ve askerler geri çekilmesine rağmen, Bediüzzaman ve talebeleri, Bitlis’te kalan insanlara yardım etmek için şehirde kalmışlardı⁵¹.

Bu sırada Bitlis ahalisi ikinci defa göç yollarına düşmüştü. 1915 yazında Rus saldırısında şehirlerini terk eden Bitlis halkı bu defa kışın da etkisi ile yavaş davranmıştı. Ancak Rus askerleri sayıca çok Osmanlı düzenli ve milis kuvvetleri yetersizdi. Bu nedenle Şubat 1916 sonlarına doğru göçler yeniden başlamıştı. Yerde 2-3 metre kar vardı. Çocuklarını ve bazı eşyalarını yanına alan insanlar zorlukla göç ediyorlardı. Zaten birçok hanede erkek kalmamıştı. Kadınlar karların üzerinde çocuklarıyla kaçırmaya çalışıyorlardı. Kentlerini terk ederken, yollarda bazen kendileri vefat ediyor, bazen de soğukta çocuklarını kaybediyorlardı. Bitlis’ten Duhan (Sarıkönak)’a kadar mesafede sonradan bölgeye yardıma gelen 2. Ordu mensupları, çok sayıda donarak ölmüş çocuk cesedi görmüşlerdi. 850.000’den fazla insan evlerini terk etmiş, canlarını kurtarmaya çalışıyorlardı⁵².

Bu çatışmaların yaşandığı bir dönemde, Rus ve Ermeni birlikleri 3 Mart’ta gece yarısı aniden Bitlis’i işgale başladılar. Bitlis’i henüz terk etmeyen halkın üzerine ateş ederek şehri yaktılar. Rus kazakları önlere çıkan Müslüman ahaliyi atlarının ayaklarının altında eziyorlardı. Halkın çok azı kaçarak canlarını kurtarabilmişti⁵³. Rus birlikle-

51 Sönmez, “Bediüzzaman Said Nursi’nin...”, 243; Nursi, *Tarihçe-i Hayat*, 100.

52 Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*, (İstanbul: Timaş, 2012), 196.

53 BOA., *HR.SYS.*, 2872/2-93; Erdal İlter, *Armenian and Russian: Oppressions (1914-1916) (Testimonies of Witnesses)*, Kök Series of Social and Strategic Research Foundation, Ankara, 1999, s.32-33; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)-I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No:49, Ankara, 2001, s. 42-43; 1 Haziran 1916’da yapılan soruşturmasında, Hacı Mehmet oğlu Yasin Efendi’nin anlattığına göre, bir gece yarısı Rus Birlikleri ve Ermeni çeteleri Bitlis’i aniden istila ederler. Bu bilgileri veren Yasin Efendi akıbetlerinin ne olduğunu bilmediğini birçok önemli zevatı sayar. Bunların arasında 20 talebesi

rinin içerisinde bulunan Antranik'in kurmuş olduğu “*Ermeni İntikam Tugayları*” şehir merkezine dağılarak, zamanında göç edememiş kimsesiz, yaşlı ve hastaları katletmeye başlamışlardı⁵⁴. Rus kaynaklarının ifade ettiğine göre, Bitlis'in Ruslar tarafından işgalinden sonra, şehirde kalan çocukları biryere toplamışlardı. Rus kuvvetleri o bölgeden ayrılıp tekrar gelinceye kadar, Ermeniler bütün çocukları katletmişlerdi. Adeta Rus kuvvetleri Ermeni çetecilerine çocukları öldürmeleri için fırsat tanımışlardı⁵⁵.

Bu çatışmalar sırasında milis kuvvetleri ellerinden gelen direnişi gösteriyordu. Bitlis'ten Hizan istikametine kaçanları, organize ederek yeniden direnişi sağlamaya çalışan Şeyh Selahaddin çarpışmalar sırasında gözünü kaybetmişti⁵⁶. Bediüzzaman Said-i Kürdi'nin de birçok talebesi burada şehid oldu. Kendisi de yaralanarak düştüğü eski bir yapının içinde uzun süre kaldı. Daha sonra Ruslar tarafından farkedilmeleri üzerine yakalandı ve esir oldu⁵⁷.

İkinci Ordunun Bölgeye Sevk Edilmesi ve Rusya'da Bolşevik Devriminin Etkisinin Görülmeye Başlaması

Bitlis'in Rusların eline geçmesi Osmanlı Genel Kurmayı'nı endişelendirmişti. Çünkü geçitlerin Rusların eline geçmesi Diyarbakır, Adana, Halep, Bağdat yolunun düşmana açılması manasına geliyordu. Bitlis'in acil olarak geri alınması gerekiyordu. Bu nedenle Çanak-kale Savaşları'nda büyük kahramanlıklar göstermiş ve o tarihlerde Edirne'de dinlenmekte olan Ahmet İzzet Paşa komutasındaki 2. Ordunun bölgeye sevkine karar verildi. Bu orduda Çanak-kale'de savaşmış

ile birlikte düşmana karşı duran Bediüzzaman Said-i Kürdi de vardır. Öyle anlaşılıyor ki bu bilgileri bize veren Yasin Efendi, Bitlis'in Ruslar ve Ermeniler tarafından istilası üzerine Bediüzzaman ve talebelerinin de şehid olduğunu düşünmüştür.

54 Bu durumu Rus Generali Maslofski şöyle anlatmaktadır: Bitlis'in zaptından sonra 3 Mart öğle zamanı Antranik'in komutasındaki 1 inci Ermeni Taburu (İntikam Taburu) gece hücumundan evvel arkada bırakılmış olduğundan, boğaza girenler müsaade almadan şehre girmiş ve birçok Türk ailelerin toplanmış oldukları Amerikan Hastanesine koşmuşlar ve intikam kastiyle öldürmeye teşebbüs etmişlerdir.” Serdar, *Bitlis...*, 114)

55 Sertçelik, “Rus Arşiv Belgeleri Işığında...”, 54; Olayları yaşayanlar tarafından da bu bilgiler doğrulanmaktadır: (Süslü, *Van, Bitlis, Muş...*)

56 Süslü, *Van, Bitlis, Muş...*, 142.

57 BOA., *DH.KMS.*, 41/36-2.

komutanlar ve askerler vardı. Fakat yol çok uzun ve savaşılacak bölge dağlıktı. Taşıt araçları az, dağ topları, cephane yetersizdi⁵⁸.

2. Ordunun 16. Kolordusu M. Kemal komutasında Bitlis'e görevlendirildi. Kolordu 10 Mart 1916'da Edirne'den Diyarbakır'a kaydırıldı. Bitlis'te 16. Kolordu'nun 5. Piyade Tümeni bulunuyordu. Bu Tümen 13, 14 ve 15 inci Piyade Alayları'ndan oluşmaktaydı. Yine bu tümenin yanında sayılarının 2000 – 3000 arasında olduğu tahmin edilen Şeyh Muhammed Diyaüddin, Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa Bey ve diğer milis birlikleri bulunmaktaydı⁵⁹. Daha önce söylendiği gibi Molla Said (Bediüzzaman) Ruslara esir düşmüştü⁶⁰.

Ruslar, 2. ve 3. Orduların bağlantı sağlamaması için Temmuz'da saldırıya başladılar⁶¹. İkinci ordunun tamamı henüz bölgeye gelmeden, 1 Ağustos 1916'da naklini tamamlamış birliklere taarruz emri verildi. Bu sırada 3. Ordu dinlenmede bulunuyordu. Rus Ordusu 6 Ağustos 1916'da Muş'tan, 8 Ağustos 1916'da Bitlis'ten çekilmek zorunda kaldı. Rusların Bitlis'te 5 ay 5 gün süren işgalleri böylece sona erdi. Daha sonra Ruslar'da genel bir çekilme görüldü. Osmanlı Ordusu Vastan'a kadar ilerledi. 1917 başlarında iki tarafta savaşa bir süre ara verdiler. Daha sonra yeniden başlayan taarruzlarda Osmanlı kuvvetleri Muş vadisini alarak Tatvan'a kadar ilerledi. Bu Osmanlı taarruzu Eylül'e kadar devam etti. Ruslar Tatvan ve Muş'u geri alsa da fazla bir etkinlik gösteremedi⁶².

1917 sonlarına doğru tarafların savaşma gücü iyice azalmıştı. Rus kuvvetleri, Ekim İhtilali öncesinde, Bolşeviklerin etkisi ile askeri operasyonları durdurmuştu. İngiltere'nin Rus ordusunu cepheye tutma çalışmaları da etkili olmayınca, 200.000'e yakın Rus ordusu Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı beklemeden Kafkasya cephesini terk et-

58 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, 484.

59 Musa Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Adem Ölmez, *İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler*, (İstanbul: Kurtuba 2010); Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*, (İstanbul: Kitabevi 2004).

60 Sönmez, "Bediüzzaman Said Nursi'nin...", 250.

61 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.IX, 484.

62 Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C.III/III, 65.

mişti⁶³. Osmanlılarda yaklaşmakta olan sert kış mevsimi dolayısıyla yeni saldırılar hazırlayacak durumda değillerdi. Eylül'den sonra taraflar sessizce beklemeye başladılar. Bu durgun vaziyet Bolşevik İhtilali'ne kadar devam etti.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis, savaşın acı kaderini bütün boyutlarıyla paylaşan bir kent olmuştur. Rusların ilk işgallerinden sonra hem Müslümanlar hem de Ermeniler büyük acılar yaşamışlardır. Bitlis'in Kafkaslar, Diyarbakır, Urfa, Halep yolunun kilit noktasında olması bu acıların yaşanmasında etkili olmuştur. İlk sıkıntıları Rusların Doğu Anadolu'yu ilk işgalleri sırasında Müslümanlar yaşamıştır. Ruslar Halep'e gitmek için, Ermenilerle desteklenmiş birliklerle Van, Muş, Bitlis üzerinden ilerlemeye başlayınca, bu gücün karşısındaki Müslüman ahalî öldürme eylemlerinden kendilerini koruyamamışlardır. Binlerce Müslüman, Rus ve Ermenilerin saldırıları ve hava şartlarının olumsuzlukları yüzünden katledilmiştir. Bu katillerde özellikle Rus kazaklarının ve Ermeni çetelerinin büyük etkisi olmuştur. Temmuz 1915 ortalarında Rusların geri çekilmesi Ermenileri himayesiz bırakınca, Ermeniler Müslümanların saldırılarına maruz kalmışlardır. Bu ikinci aşamada pek çok Ermeni baskınlar ve göçler sırasında sıkıntı çekmiş ve ölmüştür. 1916 başlarında Ruslar yeniden taarruza başlayınca intikam hırsıyla bilenmiş Ermeniler yeniden Müslümanlar üzerine saldırmışlardır. Rus ve Ermeni birlikleri bu ilerleyişleri sırasında Molla Said, Şeyh Diyaeddin ve Kürt Musa'nın milis kuvvetlerinin ciddi direnişleri ile karşılaşmışlardır. Bu milis kuvvetleri Müslümanların kısmen de olsa korunmasında etkili olmuştur. Bu saldırılar "ölümün üçüncü halini" göstermiştir.

63 K. Tuncer Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", *Bellekten*, LXIV, 240 (2000): 496.

Kaynakça**Arşiv Malzemeleri**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.)

Hariciye Siyasî (HR.SYS), 2872/2-112, 113, 145, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 176, 177

Dahiliye Kalem-i Mahsûs (DH.KMS), 41/36-2 HR.SYS., 2872/2-93

Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 55/55; 54/9; 52/282; 52/200

Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM), 62/57.

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekâyi, 2189 (19 Mayıs 1331).

Araştırma Eserler

Altınay, Ahmet Refik. *İki Komite İki Kıtıl*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1999.

Akçora, Ergünöz. *Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1994.

Arslan, Ali. *Kutsal Ermeni Papalığı*. İstanbul: Truva Yayınları, 2005.

Aydoğan, Erdal. “Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukûâtı.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 49, (2013): 309-322.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâp Tarihi*. C.III/III, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

Bediüzzaman Said Nursî. *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul: Yeni Asya, 1995.

Çağlayan, K. Tuncer. “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya’da İngiliz Faaliyetleri.” *Bellekten*, LXIV, 240 (2000): 487-507.

Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü*. Ankara: TTK Yayınları, 2005.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2007.

Halil Paşa. *İttihad ve Terakki’den Cumhuriyet’e*, Haz. Taylan Sorgun. İstanbul: Destek Yayınları, 2010.

- Hewsen, Robert H. "Historical Geography of Baghest/Bitlis and Taron/Mush." *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, 41-59. California: Mazda Publishers, 2001.
- Hovannisian, Richard G. "Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush." *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, 1-41. California: Mazda Publishers, 2001
- Karadeniz, Yılmaz. "Bitlis'te Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliamlar ve Batılı Devletlerin Katliamlardaki Rolü (1913-1919)." *Turkish Studies*, 6, 1405-1420.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C.IX, Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- Karpat, Kemal H. *Ottoman Population, 1830-1914*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985.
- Knapp, Grace H. *The Tragedy of Bitlis*. New York: Fleming H. Revell Company, 1919.
- Lewy, Guenter. *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Ölmez, Adem. "Rusya ile Eçmiyazın Katogigosluğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, Yay. Haz. Prof. Dr. Metin Hülagu vd., 113-129. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Ölmez, Adem. *İstanbul Ermeni Olayları ve Yahudiler*. İstanbul: Kurtuba Yayınları, 2010.
- Ölmez, Adem. *Uzun Yürüyüş*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.
- Özşavli, Halil. *Urfa Ermenileri*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.
- Serdar, Mehmet Törehan. *Bitlis (1915-1916) Tehcir-Göç-İşgal ve Kurtuluş*. Bitlis: Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, 2007.
- Sertçelik, Seyit. "Rus Arşiv Belgeleri Işığında Ermeni Soykırımı İddialarına Dair." *Yayınlanmamış Proje*, SBB-2004.
- Sönmez, Selim. "Bediüzzaman Said Nursi'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler ve Ruslarla Çatışmaları ve Esaretine Dair Bazı Vesikalar." *Köprü* 96, (Güz-2006): 243-263.
- Süslü, Azmi; Ögün, Gülay; Serdar, M. Törehan. *Van, Bitlis, Muş ve*

Kars'taki Ermeni Katliâmları-Gazilerle Mülakat. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 109-147.

Şaşmaz, Musa. *Kürt Musa Bey Olayı (1883-1890)*. İstanbul: Kitabevi, 2004.

Tuncer, Orhan Cezmi. "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız." *Vakıflar Dergisi* 25 (1995): 5-30.

Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.

Walker, Christopher J., "The End of Armenian Taron and Baghest 1914-1916." *Armenian Baghest/Bitlis and Taron/Mush*, 191-206. California: Mazda Publishers, 2001.

Cumhuriyetçi Radikal Modernizme Karşı Anti-Modernist Bir Entelektüel Olarak Nurettin Topçu

Nurettin Topçu: As an Anti-Modernist Intellectual Against the Radical Republican Modernism

Yaşar Suveren

Özet

Nurettin Topçu Kemalist modernizme yönelik muhalefetin önde gelen entelektüel figürlerindedir. Aktif siyaset içerisinde yer almak istese de esas etkinliğinin fikir üretimi olduğu söylenebilir. Bu çalışmada, cumhuriyetçi modernleşme sürecine, onun vaz ettiği modernlik tasarımına ve bu tasarımın siyasal, toplumsal ve kültürel pratiklerine yönelik felsefi ve siyasal bir direnç/muhalefet geliştirdiği söylenebilecek ayrıksı bir düşünce adamı olan Nurettin Topçu'nun, sözü edilen 'ayrıksı' konumu ve bu 'ayrıksılık'ın nitelikleri üzerinde durulmaktadır. Türk sağ siyaseti ve muhafazakâr çevrelerince 'hüsn-ü kabul' gören ve taltif edilen bir düşünce insanı olmasına rağmen, bu kabul ve taltifle tezat oluşturacak bir biçimde Topçu'nun sözü edilen siyaset ve çevrelerde 'tutunum' sağlayamamış bir entelektüel olduğu söylenebilir. Bu çalışmada Topçu'nun sözü edilen tutunumsuzluğunu açıklayabilmek için Karl Mannheim'ın ideoloji ile ütopya arasında yaptığı ayırmadan kalkılarak hareket edilmektedir. Makalede Topçu, Mannheimcı bu ayırım göz önünde bulundurulduğunda, öne sürdüğü fikirler ve bunların vazettikleri itibarıyla 'ideoloji'den ziyade bir 'ütopya'nın, 'muhafazakâr bir ütopya'nın savunusunu yapmaktadır ve tutunumsuzluğunun temelinde de bu yatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nurettin Topçu, Modernlik, Kültürel Modernizm, Türkiye'de Siyasal Düşünce, Muhafazakârlık

Arş. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
ysuveren@sakarya.edu.tr

Abstract

The study examines Topçu as an “eccentric” anti-Kemalist philosopher who developed a philosophical and political opposition to the republican modernization process, the modernization project imposed in that process, and its political, social and cultural applications. It emphasizes his “eccentric” position and the characteristics of this “eccentricity.” Although Topçu is typically seen as a contributor to the conservative political thought and politics in Turkey, he holds a distinct position within the conservative tradition, which arguably reaches the level of “eccentricity.” This study explains Topçu’s ineffectuality by employing Karl Mannheim’s separation of the concepts of “ideology” and “utopia.” According to Mannheim, ideas turn into an “ideology” as they demonstrate the potential to be realized but remain as a “utopia” when their realization appears unlikely. Thus, we can argue that Topçu has been intellectually ineffective because the essence of his ideas resembled the ingredients of a utopia – a conservative utopia – rather than those of an ideology.

Keywords: Nurettin Topçu, Modernity, Cultural Modernism, Political Thought in Turkey, Conservatism

Giriş

Cumhuriyetin kuruluş süreci ve bu süreci takiben ivme kazanan, siyasal, toplumsal ve kültürel ölçekte bir dizi radikal dönüşümü gündeme getiren cumhuriyetçi Türk modernleşme tasarımı ve pratikleri, başından bu yana bir dizi siyasal ve kültürel eleştirinin konusu olmuştur. Söz konusu eleştiri ve hoşnutsuzlukların günümüze de aktarılan siyasal ve kültürel bir dizi tartışma ve ayrışmalara kaynaklık etmeye devam ettiği söylenmelidir. Bu hoşnutsuzluk ve tartışmaların ‘cari’ nitelik ve görünümüleri bu yazının sınırlarının dışındadır. Buna mukabil burada üzerinde durulacak konu bu tartışmalara zemin teşkil eden felsefi ve düşünsel çerçeveyi sorunsallaştırma niyetindedir. Cumhuriyetin ‘kültürel radikalizmine’ (Taşkın, 2007) ve onun ‘aşırılıkları’na (Bora, 1999) yönelik toplumsal ve siyasal muhalefetin temellendiği felsefi-bilişsel zeminin, esas olarak modernist veya modernleşmeci bir nitelik taşıdığı öne sürülebilir¹. Batıcılık ve milliyetçilik gibi felsefi öncülleri bizzatı Aydınlanmaya ve modernliğe dayalı olan siyasal ve düşünsel akımlar bir kenara bırakıldığında, cumhuriyetin modernist radikalizmi ile ilişkisinin başından bu yana sorunlu olageldiği söylenebilecek, hatta ona yönelik reddiyeci tutumunun en bariz olduğu öne sürülebilecek İslâmcılık akımı veya ideolojisinin de yine esas itibarıyla modernist ve modernleşmeci bir karaktere sahip olduğu söylenebilir (Mardin, 1998; 1999; 2002 ve Çiğdem, 2001).

Bu çalışmada, cumhuriyetçi modernleşme sürecine, onun vaz ettiği modernlik tasarımına ve bu tasarımın siyasal, toplumsal ve kültürel pratiklerine yönelik felsefi ve siyasal bir direnç/muhalefet geliştirdiği söylenebilecek ayrıkçı bir düşünce adamı olan Nurettin Topçu’nun, sözü edilen ‘ayrıkçı’ konumu ve bu ‘ayrıkçılık’ın nitelikleri üzerinde durulacak. Genel bir kabulle Türkiye’deki muhafazakâr düşünce ve siyaset geleneğinin içerisinde değerlendirilen bir düşünce adamı olarak Nurettin Topçu’ya yönelik bu çalışmadaki ilginin nedeni ise yukarıda resmedilen tablo içerisinde işgal ettiği konumun farklılığından, gide-

1 Bu iddiayı hem düşünce akımlarının epistemolojik içeriği için hem de söz konusu modernleşme pratiklerini değerlendiren disiplinler-yöntemsel (sosyoloji, tarih, siyaset bilimi, iktisat vb.) yaklaşımların içeriği için de öne sürmek mümkün görünüyor. Bu türden yaklaşımların eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. (Kansu, 2001: 1-34), (Kaygı, 1992) ve (Gülalp, 1991).

rek ‘ayrık’lığından kaynaklanmaktadır. Bu ‘ayrık’lık ise bize göre Topçu’nun, muhafazakâr geleneğin belki bütününe atfedilebilecek, modernliğin ilkeleriyle uyumluluğun dışında, onunla apaçık bir karşıt-lık içerisinde bir düşünce insanı olması ve bunu da belirli bir tutarlılıkla savunabilmesinden kaynaklanmaktadır (Öğün, 1992; Mollaer, 2007; Mollaer, 2008; Arğın, 2003; Mardin, 2002). Yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda, modernlik değer ve ilkelerinin felsefi, siyasal ve toplumsal meşruiyetinin sorgulanması bir kenara kabul gördüğü ve yüceltildiği bir tarihsel uğrakta, üstelik cumhuriyetin kendisini bu değerlere bağlı olarak görece pekiştirdiği bir tarihsel-sosyolojik uğrakta Nurettin Topçu gibi anti-modernist bir entelektüelin varlığı modern dönem düşünce tarihimiz bakımından bu yönüyle ilgi ve dikkat çekicidir. Türk sağ ve muhafazakâr çevrelerince ‘hüs-ü kabul’ gören ve taltif edilen bir düşünce insanı olmasına rağmen, bu kabul ve taltifle tezat oluşturacak bir biçimde Topçu’nun, sözü edilen siyaset ve çevrelerde ‘tutunum’ sağlayamamış bir entelektüel olduğu söylenebilir² (Arğın, 2003; Mollaer, 2007). Söz konusu tutunumun sağlanamamış oluşunun Topçu’nun düşünce evreninin genel çerçevesini oluşturan felsefi (anti-modernist) tutumla doğrudan bağlantısı olduğunu düşünüyoruz. Bu önermeyi, Türk sağ siyaseti ve muhafazakârlığının modernlik düşüncesine ve teknik modernleşmeye yönelik olumlayıcı tutumuyla ilintili olarak öne sürüyoruz. Bir başka ifadeyle, Türk muhafazakârlığı ve onun genel olarak siyasal alandaki temsilini ifade eden sağ siyasetin, genel bir kabulün aksine, başından bu yana modernlikle köklü bir uyumsuzluğu söz konusu değildir. Tam tersine söz konusu gelenek teknik modernleşmeyi daima yüceltmış ve kolaylıkla kabullenmiştir (Öğün, 2003; Bora, 1999; Çiğdem, 2001). Oysa Topçu, paradoksal olarak, kendisini sahiplenen siyasal ve düşünsel geleneğin neredeyse tam karşısında bir felsefi-düşünsel konumda yer almaktadır. Ancak öte yandan, cumhuriyete yönelik siyasal muhalif gövdenin önemli bir bileşenini oluşturan sağ ve muhafazakâr geleneğin kendi içinde bir bütünlük oluşturmadığını da vurgulamak gerekiyor. Sağ-muhafazakâr gelenek, yer yer otoriter milliyetçi eğilimlerden, islami söylem ve ideolojiye evrilebilen karmaşık ve eklektik bir yapı oluşturmaktadır (Bora, 1999; Özdoğan, 2001).

2 Dergâh ve kısıtlı bir akademik çevreyi bu yargının dışında bırakmak gerekmektedir. Dergâh çevresi ve özel olarak da İsmail Kara’nın Topçu’ya yönelik akademik ilgisini görmezden gelmek mümkün değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Kara (2013).

Bu gelenek resmi ideolojiyle eklemenebilmesinin yanı sıra, yer yer bu ideoloji ve söylemle dikkate alınması gereken bir karşıtlık da arz edebilmektedir. Fakat diğer yandan, İslamcılık geçici bir paranteze alarak konuşulacak olursa, söz konusu geleneğin yaslana geldiği epistemolojinin esas olarak modernist saiklerle donanmış olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada Topçu'nun sözü edilen tutunumsuzluğunu açıklayabilmek için Karl Mannheim'ın ideoloji ile ütopya arasında yaptığı ayırmadan yardım alıyoruz. Mannheim'e göre (1972: 87-96) fikirler, realize edilme potansiyeli ve iddiasına yaklaştıkça "ideoloji" statüsüne sahip olurken realiteye ve uygulanabilirliğe uzaklığı ölçüsünde de "ütopya" olarak kalırlar. Bize göre Topçu, Mannheimci bu ayırmada, geliştirdiği, öne sürdüğü fikirler ve bunların vazettikleri itibarıyla 'ideoloji'den ziyade bir 'ütopya'nın, 'muhafazakâr bir ütopya'nın savunusunu yapmaktadır ve tutunumsuzluğunun temelinde de bu yatmaktadır. Başka bir ifadeyle, Topçu'nun milliyetçi-muhafazakâr gelenek ve çevrelerdeki tutunumsuzluğunun veya kısmi kabul görmesinin sebebi, onun fikirlerinin ve bunların vaat ettiklerinin ütopyan içeriği ile ilişkilidir. Bu noktada vurgulamak isteriz ki, Topçu'nun düşüncelerinin sağ-muhafazakâr gelenek ve çevrelerde neden tutunma 'imkânı' bul(a)madığı bu yazının 'kaygısı' değil ancak 'sorusu'dur. Öte yandan sorumuzun ima ettiği önermeyi sağ-muhafazakâr çevrelerin dışına/ötesine de taşımak mümkün görünüyor. Topçu'nun tutunumsuzluğu aslında düşünce tarihimize içkin olduğu söylenebilecek yapısal bir eğilimle de ilişkili gibi görünüyor. Şerif Mardin, özellikle *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* adlı eserine sonradan yazdığı önsözde (2000: 7-19) ve diğer yapıtlarında (Mardin, 1991; 1995) sıklıkla düşünce tarihimizde *spekülatif* veya *daemonik* düşüncenin yokluğuna ve mevcut düşünce üretiminin de siyasal koşullanmışlık temelli yalınkatlığına dikkat çeker. Benzer tespitleri Cemil Meriç'in (2009a; 2009b) yapıtlarında da bulmak mümkündür. Felsefe ve bilim tarihi aslında bir yanıyla, spekülatif veya kışkırtıcı nitelikli düşünce ve girişimlerin hakim/verili paradigmalara karşısındaki trajedilerinin anlatımlarıyla da kayıtlıdır. Topçu'nun 'spektaküler' bir düşünce adamı olması böylesi bir tarih içinde onun konumunu da istisnai kılmıyor. Bu bağlamda Topçu, ne dâhil edilemediği siyasal çevre ve geleneklerce ne de genel olarak düşünce tarihimiz içinde belirttiğimiz anlamda tutunum sağlayabilmiş bir entelektüel değildir.

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Modernleşmesi ve Kültürel Radikalizm

Modernleşme sürecinin cumhuriyeti önceleyen bir tarihsel ve sosyolojik arka plana sahip olduğunu biliyoruz. Osmanlı İmparatorluğu'nun "en uzun yüzyılı"nı oluşturan 19. yüzyılın ve özellikle de onun son dönemi dikkate alındığında imparatorluğun içinde bulunduğu durum öncelikle devletin bekası ve bütünlüğü sorununu çözmeyi öncelikli bir durum kılmaktaydı. Birçok yorumcunun üzerinde birleştikleri temel bir nokta, Osmanlı bürokrasisini Batılılaşmacı-modernleştirici reformlara itenin pragmatik nedenler olduğudur. Bu nedenler arasında ilk hissedilen askeri yenilgilerin durdurulması gereği olmuş, daha sonraysa imparatorluğun siyasi egemenliğinin dışa karşı korunması, bu amaçla iç birliğin sağlanması, bunun mümkün olmadığı anlaşıldığında da yeni bir devlet kurulması gündeme gelmiştir. Birçok bürokrat aydın için reformların amacı çağa ayak uyduracak güçlü bir devlet düzeni kurmaktı. İlk önce III. Selim, II. Mahmut gibi padişahlar eliyle başlatılan girişimler sonra da giderek genişleyen ve alt kademelere inen aydınmemur kadrosunca yönlendirildi. Batılılaşma sürecinin başındaki Tanzimat paşalarıyla Genç Osmanlılar ve Jön Türkler arasında saptadıkları nedenler ve önerdikleri çözüm açısından birtakım farklılıklar vardır. Tanzimatçılar, daha çok batılı devletlerin zorlamaları sonucu birtakım idari/hukuki düzenlemelerle yetinmişlerken, Genç Osmanlılar, siyasi yapının meşrutiyet düzenine evrilmesi yönünde mücadele vermişlerdir. Jön Türkler ise özellikle son yıllarında çok uluslu bir imparatorluktan yeni bir ulus-devlet kurma yollarını aramaya başlamışlardı. Ancak, Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi politikalar yoluyla yürütülen modernleşme çabaları devleti kurtarmak yerine imparatorluğun batırılmasıyla sonuçlandı (Özkazanç ve Kozaklı, 1993).

Olgusal olarak iyi bilindiğini düşündüğümüz Milli Mücadele sürecini dışarıda bırakarak özellikle Cumhuriyet'in siyasal, kurumsal ve düşünsel temelini biçimlendiren/inşa eden dönüşüm ve uygulamalara değinmenin konumuz açısından anlamlı olacağını düşünüyoruz. Çünkü üstyapıdaki radikal reform ve dönüşümler kültürel reaksiyonerizmin ve muhalefetin zemin bulduğu önemli bir alana işaret etmektedir. Mutlakıyetten Cumhuriyete geçiş sürecinde ekonomik/toplumsal ve kültürel kimi uygulama ve sonuçlarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

Hilafetin saltanattan ayrılarak saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı, Halifeliliğin, Şer'îye ve Evkaf Vekaletleri'nin kaldırılması ve eğitimin devletin birliğini sağladığı bir alan olarak tanımlanması, tekke ve zaviyelerin, ziyaret maksadıyla türbelerin kapatılması, Türk Medeni Kanunu'nun kabulü, Anayasa'dan "Türkiye Devleti'nin dini din-î İslâmdır" maddesinin kaldırılması, Yeni Türk harflerinin kabulü, Âli İktisat Meclisi'nin açılışı, Millî Eğitim Bakanlığı okullarından Arapça ve Farsça öğreniminin kaldırılması, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin (Türk Tarih Kurumu) kurulması, devletçiliğin, Cumhuriyet Halk Partisi Programı'na girişi, Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (Türk Dil Kurumu) kurulması, kadınlara milletvekili seçmek ve seçilmek hakkının yasayla tanınması, Altı Ok kavramının Anayasa'ya konması vb. (Mardin, 1995: 185-186). Bu listelemeye benzer bir dökümü yapan Binnaz Toprak Kemalist dönemde toplumun değer yapısında, Batılı normlara bağlı bir seçkinler kümesinin yaratılmasıyla sonuçlanan bir dizi köklü değişime tanık olduğunu belirterek şu yoruma varıyor: "Görülebileceği gibi, İslâmiyet'in Türk toplumundaki gücü, idari ve yasal alanlar ile eğitim alanındaki İslami kurumlar ağını kaldırmakla kalmayıp İslâm'ın toplumsal hayattaki etkisini de azaltan bir dizi gelişmeyle zayıflatıldı. Bu reformlar, Osmanlı-İslâm uygarlığının simgelerini yıkıp yerine Batı'daki karşılıklarını koymayı amaçlamaktaydı" (1998: 244).

Atatürkçülüğü, "Cumhuriyet Türkiye'si'nde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma bazı temel yapısal unsurları değiştirip, onların yerine dünya uygarlığına gidişte ilk adım sayılan Batı uygarlığından esinlenmiş bir topluluğu kurmak amacına yönelik" görüş olarak tanımlayan Şerif Mardin, yapı unsurlarındaki dönüşümün altını çizerek Atatürkçülüğü salt bir Batı'ya yönelik olarak yorumlamanın konunun yalnızca bir boyutunu anlatacağını, Türkiye Cumhuriyeti'nde amaç edinilen yapıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısal özelliklerini karşılaştırmalı bir perspektiften değerlendirmenin gerekliliğini vurgular (Mardin, 1995: 181-182). Mardin'in yaptığı aşağıdaki tasnifi böylesi bir karşılaştırma mantığı içerisinde okumak mümkün olabilir: kişilerin otoritesi üstüne kurulu bir onur anlayışından kurallar ve yasalar üstüne kurulu bir onur anlayışına geçiş, evren düzenini anlamada, din'den "pozitif bilim" anlayışına geçiş, "avam-havas" ayrılıkları üstüne kurmuş bir topluluktan "halkçı" bir topluluğa geçiş, bir ümmet topluluğundan bir ulusal

devlet'e geçiş (Mardin, 1995: 206-207). Bu “sosyal veri”leri Mardin: “Atatürk reformlarının getirdiği, birçok noktalardan birbiriyle kesişen bazı temel öğelere dayanan çağdaş Türk toplumunun karakterini ortaya çıkarmaya yarayacak değişkenlerin bir “rölöve”si olarak değerlendirmektedir (Mardin, 1995: 206-207). Dolayısıyla, yapı unsurlarındaki değişikliklerin özgül boyutunu anlamak Cumhuriyetin ve çağdaş Türk toplumunun niteliğini de anlamayı gerektirmektedir. Mardin, Türk modernleşmesini ve bu süreci tanımlayan Kemalist çağdaşlaşma istencini “bir modernite projesi” olarak tanımlar ve bu projenin Osmanlı’yla ilişkisini bir süreklilik ya da kırılma tezine indirgemeden, belli bir taşıyıcı öge, kurucu bir öz aramadan, süreklilikle-kırılmanın eş-zamanlı olduğu bir tarih anlayışı içinde bir “değişim/dönüşüm” projesi olarak ele alır (Keyman, 2001: 16). Gerçekten de Cumhuriyet, Osmanlı mirasının bir yeniden örgütlenmesi olup, bu sürecin radikalleşmesini sağlayan Cumhuriyetçi kadroların eskiye oranla daha “radikal-kararlı” olmaları değil, savaş sonrasında sınırların belirlenmiş ve yeni devletin milliyetler sorunundan kurtulmuş olmasıdır. Gayri Müslim öğelerin savaş sırasında ve sonrasında isteyerek ya da zorla ülkeyi terk etmiş olmaları, yeni devleti etnik kökenleri farklı olmakla birlikte hepsi de Müslüman olan bir toplumla baş başa bırakmıştı. Cumhuriyetin kurucularının ana hedefi kendilerini Müslüman olarak tanımlayan bu çoğunluktan kültürel içerikle tanımlanan “Türk” ulusunu yaratmaktı (Özkazanç ve Kozaklı, 1993: 53). Aktar’ın (1993: 68) da belirttiği gibi: “Devrimci kopma sayesinde başlatılan bu girişim, her şeyden önce, halk için yeni bir kimliğin yaratılması, hatta bulunmasıdır. Bu yeni kimlik, önce seçkinlerin düşüncelerine uygun olarak evrensel (uygar) kimlik, sonrada uygarlık imajına uygun bir ulusal kimlik olarak düşünülebilir”. Bu süreçte, kimlik öğeleriyle akıl yürütüldüğünden, modern bir ulus yaratma işinde dinsel ağırlıklı eski kimlikle çatışma kaçınılmazdır.

Cumhuriyet’in ilk on yılında ülkeyi “muasır medeniyet seviyesi”ne çıkarmayı hedefleyen bir dizi ekonomik, siyasal ve kültürel reform yapıldı. Bu reformların arka planını oluşturan ideolojinin ana hatları bu tasarının mimarı olan Mustafa Kemal’in görüşlerine müracaat edilerek ifade edilebilir: Mustafa Kemal Atatürk Osmanlı İmparatorluğu’na ilişkin toptan redd-i mirası savunur. Osmanlı tarihini ve saltanat rejimini, toplumun refahı ve vatan ile milletin çıkarları açısından eleştirir. Türkiye, artık süngü gücüne dayanan cihangir bir

devlet değil, iktisadi bir devlet olacaktır. Yeni devletin temeli “millet” olmalıdır. Milletin hedefi ise “bütün cihanda tam manasıyla medeni bir toplum” olmaktır. Atatürk’e göre hars ile medeniyet ayrımı gereksizdir. Medeniyet bir insan topluluğunun devlet, iktisat ve fikir hayatında yapabildiği şeylerin toplamıdır. Medeniyete girmek, zorunlu olarak Batı’ya yönelmeyi gerektirir. Türk milleti yürümekte olduğu ilerleme ve medeniyet yolunda müspet ilmi meşale yapmalıdır. Çünkü “hayatta en hakiki mürşit ilimdir”. İlim yoluyla millete yol göstermek, aydınların işidir. Aydın sınıfla halkın zihniyeti ve hedefi arasında doğal bir uyum olmalıdır. İki zihniyet arasındaki ayrılığı gidermek için avam adımlarını sıklaştırmalıdır. Aydın ise halka telkin edeceği ülküleri, halkın ruh ve vicdanından almalıdır. Dini Allah ile kul arasındaki şahsi bir mesele olarak gören Atatürk, toplum ve devlet işlerinde dine başvurulmasını kabul etmez. Türk milleti birbirinden farklı çıkarılara sahip oldukları için devamlı mücadele eden çeşitli sınıflardan oluşmamıştır. Varolan toplumsal işbölümü içerisinde farklı görevler yüklenen meslek sahipleridir. Bu nedenle tüm bir millet Halk Fırkası’nda temsil edilebilir (Atatürk, 1987). Yukarıdaki görüşler, kısa sürede devlet uygulamalarına yön veren resmi bir ideoloji haline dönüştüler.

Kuşkusuz, yukarıda aktarılan değişimler ve yönelimlerin bir bütün olarak zahmetsizce gerçekleştirildiğini söylemek mümkün değildir. Mardin’in kullanımıyla ‘çevre’nin muhalefetine gerek devrimler sürecinde gerekse sonrasında hep tanık olunmuştur. Ancak yönetici elit, özellikle de sivil ve askeri bürokrasi ile aydınlar sınıfı, devrimleri ve yeni yaşam biçimini benimsemişlerdir. Cumhuriyet bürokrasisi ve burjuvazisi içinde modern yaşam balolar, çaylarla yerleşmekte, bizzat Atatürk balolarda dans ederek yeni pratikleri benimsetmeye çalışmaktadır (Tunçay’dan aktaran Oktay, 1993: 16).

Cumhuriyet Dönemi Toplum ve Kültür Politikasına Dair Genel Bir Değerlendirme

Cumhuriyet, Osmanlı mirasının “düzen”i ve “toplumsal denetim”i vurgulayan öğelerini devraldığı söylenebilir. Cumhuriyet rejimi “medeniyet değiştirme” projesini daha da radikalleştirdi. Amaç, birey, toplumsal refah, ilerleme, tam bağımsızlık gibi değerler ışığında Batılı bir toplum yaratmaktır. Cumhuriyetin ilk yıllarında bir devlet ideolojisi olarak formüle edilen Kemalizmin temel niteliği içinde hem toplumsal

modernleşmeyi teşvik edici, hem de bu süreci bütün ayrıntılarıyla yukarıdan denetlemeyi öngören çelişkili öğeleri birlikte barındırmasıydı (Özkazanç ve Kozaklı, 1993: 55). Ancak, toplumsal ve ekonomik modernleşmenin yavaş ilerlemesi ve kültürel düzeyde izlenen radikalizm sonucu Cumhuriyetin ilk on yılları üst yapısal dönüşümleri ön plana çıkarttı ve bu durum “kültür devrimi”ne yönelik tepkilerin oluşmasına yol açtı (Özkazanç ve Kozaklı, 1993: 58).

Kültürel modernleşmenin radikal niteliğine yönelik tepkiyi Mardin “merkez-çevre” kavramlaştırması ekseninde analiz eder. Mardin’e göre: “Yakın zamana kadar, merkez ile çevrenin karşı karşıya gelmesi, Türk siyasasının temelinde yatan en önemli toplumsal kopukluktan ve yüzyıldan fazla süren modernleşmeden sonra da varlığını sürdürmüş gibi gözüküyordu” (Mardin, 1995: 37). Keyman’a göre: “Bu süreç Cumhuriyetle de birlikte devam etmiştir ve moderniteye ‘Türkiye Cumhuriyeti’nin tam bir ulus-devlet olarak kavramsallaştırılması’ tanımını vermiştir. Mardin’e göre süreklilik merkez anlayışında ve merkez-çevre çatışmasındadır, kırılma ise bu ilişkinin “ulus-devlet” ekseninde yaşanmasıdır” (Keyman, 2001: 21). Merkez endekli toplum yönetimi, kamusal yararı ve genel iradeyi devletle özdeş siyasal alanda belirlerken, çevreyi de “modernleşecek, rasyonelleşecek ve çağdaşlaşacak modern ulus” olarak tanımlama eğilimindedir (Keyman, 2001: 21). Mardin’e göre bu anlayış, farklılıkların ontolojik varlığını yadsıdığı sürece, merkez-çevre uyumu ancak ‘ideoloji’ yoluyla giderilebilir(di). Ancak Mardin’in (1995: 64) belirttiği üzere:

“Cumhuriyetin resmi tutumu, Anadolu’nun dama tahtasına benzeyen yapısını, hiç sözünü etmeden reddetmekti. Cumhuriyet ideolojisinin benimsettirdiği kuşaklar da böylece, yerel, dinsel ve etnik grupları, Türkiye’nin karanlık çağlarından kalma gereksiz kalıntılar olarak görüp reddettiler. Karşılaştıklarında, birer kalıntı olarak davrandılar onlara. Böylece merkez, Büyük Eşitleştirici rolünde çevrenin yeniden karşısına çıktı, bu da merkezin kasvetli ve sert görünümünü bir kez daha sergiledi. Kemalist ideolojinin yalınkatlığı, bu gerçeklerin aydınlığında ele alınmalıdır. Atatürk, siyasal harekete geçirme ya da toplumsal yapıya ilişkin köklü değişikliklere girişme aracılığıyla başaramadığı şeyi, ideoloji ile yapmaya çalışıyordu. İdeolojiye aktarılan çok ağır bir yükü bu.”

İdeolojiye aktarılan bu ‘ağır yük’ün kapsayıcı bir “ethos” yaratmadığını, modernleşmenin bütün olumlu kazanımlarına ve ulaştığı erginliğe rağmen, toplumsal, siyasal ve kültürel düzlemlerde yaşanan sorun alanlarının varlığından çıkarsamak mümkündür. Ulusal düzlemde ‘bütünleşme’ sorununun hala çözümlenememiş olarak varlığını devam ettirmesi, laiklik anlayışındaki radikal tutum ve uygulamaların kendisini bir sorun alanı olarak hem toplumsal hem de siyasal çekişmelerin bir nesnesi olmaya devam ettirmesi, siyasette meşruiyet eksenli tartışmaların gündemdeki mevcudiyeti, kimlik sorununun kısır bir Doğu-Batı ikilemine sıkıştırılarak tartışılması, toplumda hala semboller düzleminde ayrışma eğilimlerinin yarattığı gerilimlerin varlığı cumhuriyetçi radikal (Kemalist) projenin toplumsal bir “ethos” oluşturmaktaki potansiyelinin sınırlılıklarına işaret etmektedir. Bu panaromik tablonun ima ettiği şey modernleşmenin tamamlanmış olmaktan ziyade hala bir ‘oluş’/ ‘oluşum’ süreci içerisinde olduğunu ima etmektedir. Bu mevcut ‘oluş’/ ‘oluşum’ süreci ve bu sürecin doğasına ilişkin tartışmalar toplumu siyasal ve kültürel-toplumsal değerler eksenlerde bölmeye devam ediyor. Yazının giriş kısmında da değindiğimiz üzere cumhuriyetçi tasarım yeni rejimin kuruluşundan itibaren izlediği radikal toplumsal ve kültürel politikaları itibarıyla toplumun belirli kesimlerinde hoşnutsuzluklara neden olmuş ve nihayetinde bu hoşnutsuzluklar bütünlüklü bir “ethos” inşa etmede başarılı olamamıştır. Bu başarısızlığın sebep olduğu hoşnutsuzluk yeni rejime yönelik açık veya örtülü bir muhalefete neden olsa da bu muhalefet ve hoşnutsuzluğa yönelik tepkiler ağırlıklı olarak siyasal ve kültürel bir çerçevede ifade edilmiştir. Muhalefet veya cumhuriyete yönelik hoşnutsuzlukların ise felsefi veya epistemolojik bakımdan cılız kaldığı söylenebilir (İrem, 1997). Bu bağlamda Nurettin Topçu cumhuriyetin sözü edilen niteliğine ifade ettiğimiz çerçeve etrafında itiraz geliştirebilmiş nadir bir entelektüel figür olarak öne çıktığı görülmektedir.

Modernlik Karşıtı Bir Entelektüel Olarak Nurettin Topçu

Topçu’daki anti-modernist öğeleri belirli temalar etrafında sınıflamak mümkündür; bu temaları başlıca iki ana başlık altında toplayabiliriz: 1. Felsefi-epistemolojik modernite karşıtlığı, 2. Siyasal-İktisadi Modernleşme karşıtlığı.

Topçu'da Felsefi Anti-Modernizm, Din ve Tasavvuf Düşüncesi

Topçu'ya göre 'gerçeklik' zaten belirlenmiş olanın kavranmasından ibarettir; gerçek *a priori* belirlenmiştir. Gerçeklik, "tek"liğin kendisinden başka bir şey değildir; doğa ve toplumdaki "çokluk" aslında "tek"liğin görünümünden ibarettir. Topçu'ya göre pozitif bilimler "gerçek" in bilgisini "çokluk" u barındıran olgular dünyasında boşuna aramaktadırlar (Öğün, 1992: 58). *Gerçeği Bilmek* başlıklı bir yazısında bu epistemik duruşa ilişkin şunları söylüyor:

"İnsan, ihtiyaçlarını giderme endişesiyle yaptığı etrafa saldırma hareketleri içinde kâinata kendi iştahlarına elverişli olan şeyleri araştırıyor, onları kendi iştahlarının uygunluğuna göre isimlendiriyor ve öyle değerlendiriyor. Sonradan gerçeği tanıdığını söylüyor ve hükümlerine, gerçekle uygun bilgi manasına hakikat damgasını vuruyor. Gerçeğin bilgisi olan fikir kimin hakikatidir?...Çokluğun vehim olduğu anlaşılacak, her şey Bir'de birleşecektir" (Topçu, 1999c: 31-33).

"Gerçeklik" in "birlik" e indirgendiği ve hakikatin bizatihi bu "bir" le özdeş olduğu iddiası; çokluğun bu birliğin görünümünden başka bir şey olmadığını öne sürerek bilimsel edimin de ancak bu görünümünün (fenomenlerin) bilgisini kavrayıp açıklayabileceğini iddia etmesiyle Topçu'nun bir ölçüde Kantçı epistemeyi dile getirdiği söylenebilir. Ancak ona göre Kant, *noumène* ile *phénomène* ayrımında *noumène*'nin metafiziğin alanına ait olduğu ve bu anlamıyla metafiziğin imkânsızlığını önermesiyle 'felsefeyi bir karanlık geceye' sürüklemiştir. Kantçı relativizmi reddeden Topçu'ya göre ise metafizik "mümkün" bir şeydir hatta "ilmin" de asıl kaynağıdır; *noumène*'nin bilgisini, bağlı olduğu Bergsoncu felsefenin öne sürdüğü bir kategori olan "sezgi" aracılığıyla kavramak mümkündür. Bergson'a atıfla: "...müşterek bir şekilde karar kılmak üzere başlangıcında zihnin eşya ile kaynaşması olacaktı ve bu türlü uygulanma tabii neticesine varacaktı; çünkü hem zihnin zekaiyatını hem de eşyanın maddiyatını yaratan aynı hareketin aynı yönde kıvrılmasıdır" (Topçu, 1998d: 22). Böylelikle bir yandan modernist epistemolojinin dayandığı özne/nesne ikilemi aşılırken ve yine modernist epistemolojinin öngördüğü "gerçeklik" in aşkın (metafizik) bir referansla kavranamayacağı önermesi de "sezgi" kategorisi aracılığıyla mümkün hale geliyor. Topçu'ya göre:

“Metafizik, aklın kâinata açılması, onu bütün halinde kavrayış tehdidir. Kâinat hadiselerini ilimlerin çizdiği hudutlar içerisinde ayrı ayrı gruplara ayırıp, her ilime mahsus olan ayrı metodlarla başka başka yollardan giderek onu tanımak isteğimiz zaman kâinatımız bölünüyor; bütünü karakterlerini bölümlerde bulmak kaabil olmuyor. Kâinatın oluşundaki bulunan hayat ve bütününde bulunan ruh ortadan kalkarak elimizde cansız parçalar kalıyor. İlim işte bu cansız parçaları inceleyebiliyor. Bu sebeple metafiziğin ortadan kalkması aklın iflası olur. Metafiziksiz yaşamak akli ortadan kaldırıp yalnız duyularla yaşamaya razı olmaktır” (Topçu, 1998a: 49).

Duyular dışında bir gerçekliğin/hakikatın öngörülmesi ve akla metafizik dolayımıyla meşruiyet atfedilmesiyle modernist epistemolojinin örtüşmediği ortadadır. Topçu ahlaki bir dolayım ile “ilim” ve “ilim zihniyeti” arasında bir ayrım yapar:

“İlim zihniyeti, ilmin kendisi değildir; ilim yapma yetisidir. İlim kitaplarla aktarılır. İlim zihniyeti ise, ancak ruhlarda bu aşırı vermeye muktedir olan ve önceden ahlaki hazırlık isteyen hakikat imanından doğma bir cevherdir” (Topçu, 1998a: 128).

İçeriğinin nasıl doldurulduğundan bağımsız olarak “ahlaki” bir kategorinin ‘ilim’ veya ‘ilim zihniyeti’ ile yan yana düşünülmesi modern bilim anlayışıyla bağdaşması zor bir girişimdir. Ögün’e göre bilimin ahlak ile bu denli sıkı bir biçimde kenetlenmesi, pozitivistlere karşı duyduğu tepkinin sonucudur: “Topçu, ahlaktan ve metafizik sorunsallardan bilimi ayrı tutmanın, “müspet bilimcilik” denilen toplumsal-kültürel bir hastalığa yol açtığını ileri sürer” (Ögün, 1992: 62).

Bilime yönelik ahlaki temelli kuşkuculuğunun Bergsoncu irrasyonalist yaşam felsefesiyle çakışması bir raslantı olmasa gerektir. Bu felsefe Topçu’nun dini-mistik olana açılan kapısıdır da. Topçu’ya göre iman aklın ve bilimin bittiği yer değildir. O aynı zamanda felsefenin de bittiği yerdir. Ona göre dinin felsefeden ayrıldığı yer, “metodunun yargılayıcı akıl değil de onu yer yer kullanmasını bilen ruhsal tecrübe oluşudur” (aktaran Ögün, 1992: 72). Bir bilme biçimi olarak dinin veya mistik-ruhsal tecrübenin modernitenin epistemolojik sınırlarının dışında olduğu açıktır. Topçu’ya göre akıl, Allah’a ulaşmada belki bir merdivendir: “Ancak akıl merdiveninin bütün basamakları aşıldıktan

sonra onu bırakıp kalp ve ilham kanadının açılmasına ihtiyaç vardır” (Topçu, 1998c: 158-159). Modernliğin akla yüklediği ontolojik öncelik ve üstünlüğün ‘Allah’a ulaşmada araçsal da olsa işlevsel bir yarıdan söz etmek elbette mümkün değildir. Bu anlamda Topçu modernist ontolojinin hayli uzağında bir yerde konumlandığı söylenebilir. Topçu’ya göre, biçimsel bir kurumlaşmadan çok “manevi bir kurumlaşma” önemlidir. ‘Manevi kurumlaşma’, ahlaki, ‘mistik derûni’ bir yaşam ve kozmoloji vb. düsturların Kemalist “hayatta en hakiki mürşit ilimdir fendir” düsturuyla olan gerilimi yorum gerektirmeyecek kadar açıktır. Kemalist projenin öngördüğü ‘ethos’da din ve maneviyat asli unsurlar olarak vazedilmez. Siyasal İslam’ın tasavvufi bir yeniden ihya projesini olumlayıp olumlamadığı da hayli tartışmalı bir görünüm arz ediyor. Bu noktaların Topçu’nun ‘tutunumsuzluğu’na işaret ettikleri düşüncesindeyiz.

Topçu’nun Millet ve Milliyetçilik Anlayışı

Topçu millet ve milliyetçilik kavramları arasında dikkate alınması gereken bir ayrım yapar. Bir insan topluluğu olarak gördüğü millet bir ‘realite’ iken milliyetçilik bir ‘ideal’dir. Milliyetçilik, millet realitesinin sonsuz hayat enerjisini ifade eder. İnsanın kendisinden çıkıp Tanrı’ya varmaya giden ruhsal yükselişinde aile kurumundan sonraki ikinci basamak millettir. Milliyetçilik ise Topçu’ya göre bir “şuur”dur (Öğün, 1992: 83). Topçu millet ve milliyetçilik ‘telakki’sinde salt ırki bağları reddetmesiyle Turancılardan ayrılırken kültürel içeriğe yaptığı vurguyla Kemalist milliyetçiliğe bir ölçüde yaklaşıyor gibi görünmesine rağmen bu kavrama atfettiği ruhçu-dinsel öğelerle o anlayıştan da uzak düşmektedir. Sağ-muhafazakâr söylemin veciz ve kollektif sayabileceğimiz bir amentüsünü Topçu da yineler: “Türkler İslamla şereflendikten sonra millet olabilmişlerdir”.

Topçu’nun millet ve milliyetçilik anlayışında paradoksal diyebileceğimiz öğelere de rastlıyoruz. Millet olma süreçlerine yaptığı vurguda ruhçu-mistik öğelerin önemini öne çıkarırken öte yandan iktisadi unsurların başatlığını da vurgulamaktadır. ‘Vatan’ın oluşumunda üretim ve iktisadi değerlerin belirleyiciliğinin altını çizerek ve milletin de bu vatan temelli teritorya içerisinde ‘inkışaf’ edebileceğini söyler. Bu yanı sıra Kemalist milliyetçiliğin Türk ‘millet’ine köken arayışında mitsel uzak geçmişe yaptığı vurgudan da ayrılarak ‘nesnel’ bir konum

tutturduğu bile söylenebilir. Millet realitesi, özü itibarıyla ruhsal bir değer taşır ama bunun arka planında maddi bir temel vardır. Ahlaki-ruhsal yaşayış en mükemmel bir şekilde toprağa dayalı bir üretim düzeyi içinde gerçekleşmekle kalmaz, bu üretim düzeni ruhsal-ahlaki bir toplumsal yaşayışın yaratıcısıdır da. Öğün'ün aktardığına göre toplumsal görüşleriyle 'nerdeyse' maddecidir ve bununla ilintili millet ve milliyetçilik 'telakki'siyle ırkçı-milliyetçi çevrelerde Marksistlikle suçlanmaktadır (Öğün, 1992: 89).

Kapitalist Modernleşme, Bilim ve Teknoloji Karşısında Topçu

Türkiye modernleşme tarihi içerisinde kültür, kimlik, çağdaşlaşma, batılılaşma, milliyetçilik vb. tartışmalar kadim diyebileceğimiz çeşitli ayrışma eksenleri üzerinden yapılmıştır. Bu 'kadim' eksenlerin belki de en önemlilerinden birini "kültür-medeniyet" ikiliği oluşturmaktadır. Tartışma ve ayrışma eksenleri esasa ilişkin değil yönleme dairdir. Bu anlamda bütün ideolojik-düşünsel farklılıklarına rağmen Sait Halim Paşa'yla Ziya Gökalp'in, Gökalp'le Mehmet Akif'in aynı noktada birleşmeleri tesadüf olmasa gerektir. Topçu'yu 'özgün' kılan yan ise "kültür-medeniyet" ayrımını reddetmesinden kaynaklıdır. Öğün'e göre Topçu Gökalp'in ortaya koyduğu üçüncü dünya popülizmine karşılık, kalkınma ve büyüme kökenli ideolojilere, romantik-felsefi temelli başka bir popülizmle karşı koymakta ve bu doğrultuda sadece kırsal hayatı olumlamakla kalmamış, onu ülküleştirilmiş ve ihyasını sağlayacak yollar ve yöntemler de düşünmüştür (Öğün, 1992: 108-109). Bu doğru bir tespit olmakla birlikte bize göre Topçu'nun modernite karşıtı konumunu sorunsallaştırmadığı ölçüde de kısmen eksik bir tespittir. Çünkü siyasal fikirleri itibarıyla seçkinci-faşizan öğeleri öne çıkarmasıyla ve *modern siyasetin ontolojisine* yönelik derin kuşkularıyla salt popülizm içerisinde değerlendirilemeyecek ölçüde modernite karşıtı bir söyleme ve duruşa sahiptir. Modernliğe ilişkin negatif tutumu Gökalp'e yönelik eleştirilerinde daha açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Nitekim Gökalp'in kültür-medeniyet ikiliğinde beliren seçmeci tutumunu 'sosyolojik bir hata' olarak niteler (Topçu, 1998a: 30). Bilim ve teknoloji karşısında takındığı tutum da yukarıda dile getirdikleriyle uyumludur:

“.büyük sanayinin gövdesini şişiren müspet ilim davası, sözde milliyetçilik adı altında ama özde büyük sanayinin çıkarlarına dönük olarak çatışan ve savaşan

bir dünya yaratmıştır. Napolyon Savaşları, I. ve II. Genel savaşlar hep, ruhu ayaklar altına alan, maddeye tapan müspet ilimciliğin kanlı manzaralarıdır” (Topçu, 1978: 82-83).

Bilim ve teknolojinin temel mantığına yönelik eleştirisi aynı zamanda bu kavramların “araçsallığı”na da yöneliktir. Ancak bilim ve teknolojinin mevcut hayata galebe çaldığının ve engellenemezliğinin de farkındadır.

“insan, kazma ve düvel kullanarak toprakla boğuşurken, büyük sanayinin amelesi gibi azabda değildi. Evinde idi. Toprakla baş başa yaşıyordu. Beşiği ile kabrinin kokusunu birlikte teneffüs ediyordu. Sevgisi ile samimiyeti boğazlanmamıştı” (Topçu, 1999b: 195).

Topçu’nun bu ‘hissiyatı’nın keskin bir kapitalizm eleştirisini izlemesi şaşırıcı olmayacaktır. Marksist eleştiriye andırır biçimde bir dil içerisinden kapitalizmi eleştirir:

“Kapitalizmi yaşatan devrimizde insanlık bir esaret zinciriyle bağlanmış bulunuyor. Sermaye sahibinin kullandığı bir sosyal siyasettir ve onun kazanç dediği şey sadece bir siyasetin, açık adıyla medeni bir dala verenin mahsulüdür...bu sistemde emeğini kazancına karşılık tutan namuslu adam, sermaye sahibinin makine esaretine teslim ettiği bir mahkum durumundadır” (Topçu, 1999b: 182).

Siyasal Modernleşme ve Demokrasi Karşısında Topçu

Genel bir ifadeyle modernlik aklın işleyişiyle uyumlu, doğruluğa ve meşruluğa dayalı egemenlik ve otorite biçimlerine bir geçerlilik atfeder ve bu anlamıyla da özgürlük akla dayalı hukuk kurallarıyla sınırlanır. Bunun yanısıra temsile dayalı parlamenter demokrasi ve bu anlayışın vazettiği siyasal kurumların ve siyasetin varlığını olumlar. Topçu’da ise demokrasi, siyaset ve kurumlarına yönelik derin bir inançsızlık söz konusudur:

“...insanı hortlak halinde insana karşı koyan, emniyet

ruhu ve insanlık diye hemen hemen hiçbir şey bırakmamaya muvaffak olan ideal, işte bu korkunç siyaset idealidir. Siyaset, zaafımızın eseridir, demiştim. Ruh kuvvetlerine sahip olmayan ve etrafında bütün kudret kaynaklarını kurutulmuş bulan asrımızın çocuğu, ister istemez siyasete başvuruyor. Mektepte, ailede, meslekte, mabette ve devlette siyaset, milliyet davasının muvaffakiyeti için bile kullanılmaya başlıyor” (Topçu, 1998b: 40).

Demokrasiye olan tutumunda olduğu gibi temsil ve eşitlik ilkelerine ilişkin de derin kuşuklara sahiptir:

“Batı’dan gelen her fikir gibi, demokrasi bizde halka “amentü” halinde ezberletildi...Demokrasinin temeli olan seçim hürriyeti, mutlak bir hakikat kavramı değildir...Demokrasi düşmanlık fikriyle birleşir; fikirlerin çarpışması olacakken menfaatlerin çarpışması olur...Bütün halkın kendini idare etme işini omuzlarına yüklenmesi demek olan demokrasi geçici bir rejimdir...Halkın bütün bayağı ihtiraslarını kendi potasında eriterek taban iradesini temsil eden demokrasi yoluyla devrilen düzenini değiştirecek cemiyeti selamet basamağına yükseltici iktidar aramak beyhudedir...Demokrasinin insanı hürriyete kavuşturduğu, asrımızda çok tekrarlanan bir paroladır...” (Topçu, 1998b: 119-138).

Bu alıntının da gösterdiği üzere demokrasi ve siyaset yorumu gerektirmeyecek ölçüde Topçu’nun gözünde tartışmalı kavramlardır. Bu söylemlere şaşkırtıcı olmayan bir sıklıkla otoriter ve faşizan bir söylemin eşlik ettiği de görülmektedir. Topçu’nun aslında cari-güncel görünümüleriyle ‘modern siyaset’i reddettiği söylenebilir. Fakat öte yandan ve paradoksal olarak onun ütopyan anlamda güçlü bir siyasal tahayyülü dile getirdiği de öne sürülebilir. Bu tahayyülün ise modern bir siyasal tahayyüle tekabül ettiğini söyleyebilmek oldukça güç görünmektedir. “Cahil halk yığınları daima siyasetten uzak tutulmalıdır...siyasi partiler, “yoz” demokrasinin “yoz” kurumlarıdır” (Topçu’dan aktaran Ögün, 1992: 141). Topçu “millet mistikleri” adını verdiği bir

seçkinler yönetimi arzusundadır. Topçu modern bir kurum olarak siyasete, bir ideal olarak demokrasiye, temsil nosyonuna ve çoğulculuğa karşıt olarak “millet mistikleri” adını verdiği “erdemlilerin” seçkin yönetimini önermesiyle, faşizme³ olan “felsefi sempati”siyle kuşkusuz ki “modern”e ilişkin olmayan bir evrenden dünyaya bakmakta ve önerilerini durduğu bu yerden dillendirmektedir.

Sonuç

Topçu, Kemalist radikal modernizmi birçok boyutuyla eleştirir, eleştirilerinin ana temasının ‘inkılap hamlesi’nin gerekli ruhsal ‘ethos’dan nasibini alamaması olarak tanımlanabilir. ‘Türk’ü esaret ve kölelikten kurtaran ‘inkılap’ bu yanıyla takdir edilirken sonraları ‘inkılabın’ aldığı seyrin milletin manevi ve ruhsal dünyasına yönelik ‘hücum’u çok sert bir biçimde eleştirilir. Bu eleştiriler tipik sağ-muhafazakâr bir retorikle malul olmakla birlikte Topçu “başka” bir “inkılap”a ihtiyaç olduğunu da manifest bir dille sık sık yineler. “Taklitçi garpçılık”, Topçu’nun eleştirisinin merkezi temalarındandır. Garpçılar, Tanzimat’la başlayan, Servet-i Fünuncularda ve en sonunda Kemalistlerde en yıkıcı sonuçları yaratan tehlikeli bir kesimi ifade etmektedir. Topçu’ya göre bunlar “modern Haçlılar”dır. Garpçılar, “şuursuz” bir modernleşme vehmini yaşamakta ve Anadolu’yu adım adım komünizmin kucağına götürmektedirler (aktaran Öğün, 1992:162). ‘İnkılap’ın milleti zapt-ü rapt altına almasına, onun emredici-otoriter diline çok sert karşı çıkar:

“...‘bundan sonra yalnız itaat!’ İşte ruhlarımıza süngülü nöbetçi dikmek isteyen davanın gerçek tercümesi budur...Sevginin zorla ve zulümle aşılandığı, bir fikrin zorla ve yumrukla sevdirdiği dünyamızda görülmüş müdür? Sevgiyi kökünden kazıyıp kalbe kini sokan bu vasıtaları kullanmakla inkılaba en büyük fenalığı yapan siz değil misiniz?...Eğer bu memleketin, ruh ve vücudu bugüne kadar ihmal edilmiş olan fedakar halkında herhangi bir gerilik göze çarpıyorsa, bugün inkılabı takip ediyoruz diyen sizler, bu zaaf ve sefaletle

3 Faşizmin modern bir ideoloji olduğu aşikârdır. Ancak buna karşın modernlikle kayıtlı olmasının onu meşru kılmaya yetmediğini belirtmek gerekiyor. Faşizmin nitelikleri üzerine bkz. (Breuer, 2010).

garazkar olarak onları yakmak veya çarpmıha germek istiyorsunuz” (Topçu, 1998b: 193-197).

Bu alıntıda dile getirilen ‘İnkılab’a ve cumhuriyete yönelik eleştirilerini, üslupta bir tonlama düşüklüğü de olmaksızın, Topçu’nun eserlerinin çoğunda bulmak mümkündür. Ancak vurgulamak istediğimiz şudur ki, Topçu ‘mevcut’a ilişkin köktenci eleştirilerini dile getirirken başka bir “inkılap” programı da sunmakla geleneksel “muhafazakâr hoşnutsuzluk”un ötesine geçen bir tavır üretmekte ve buna bağlı olarak da, başlangıçta da belirttiğimiz üzere, bu yeni ‘inkılap’ programıyla aslında “ütopya”sını da ortaya koymaktadır.

Müslüman Anadolu sosyalizmi, kalkınmacı ve gelişmeci iktisat ideolojisinin din ve ahlak temelli eleştirisi, arkaik denilebilecek, daha az yabancılaştırıcı olduğunu düşündüğü bir bilgi-teknik uyumunu özlemesi, mekanik bir toplum ve ekonomi tasavvuru, işbölümüne yönelik düşmanlık, toplumsal farklılaşmaya yönelik büyük kuşku, kentleşmenin lanetlenmesi, yabancı korkusu ve Yahudi düşmanlığı, kooperatifçilik ve küçük üreticiliğin yüceltilmesi, ahlaki ve manevi kalkınma, disiplinli ve ‘nizamlı’ bir toplumsal hayatı arayışı, “millet mistikleri” idaresi, güçlü ve disiplinli bir yüce devlet tahayyülü, bilim ve teknoloji söyleminin kökten reddi, mistik-içsel bir dinsel yaşam pratiğinin çevrelediği imanlı bir hayat vb. birçok unsur Topçu’nun bütünlüklü yapıtının (oeuvre) temel izlekleridir. Bu temaların işaret ettiği bütünün bizce anti-modernist karakteri hiçbir dolayımı gerektirmeyecek ölçüde ortadadır. Bütün bu temaların muhafazakâr bir ütopyaya denk düştüğü de aynı dolayımsızlıkla aşikârdır.

Yazının başlangıcında da belirttiğimiz üzere sağ-muhafazakâr gelenek içerisinde Topçu, dâhil edilemediği bu gelenekten farklı bir biçimde gerek fikirlerinin felsefi-epistemolojik içeriğiyle gerek siyasal ve toplumsala ilişkin tasavvur ve öngörülerıyla ve gerekse de cumhuriyetçi radikalizme yönelik tutumuyla anti-modernist bir duruşu tutarlı olarak savunmasıyla ‘ayrık’sı’ bir yerde konumlanmaktadır. Bu tutumu itibarıyla hem içerisinde yer aldığı gelenek hem de cumhuriyetçi radikal modernist söylemin dışında kalmış ve dışlanmış. Topçu’nun bu ‘ayrık’sı’ konumu aslında tam da durduğu noktanın ‘özgüllüğü’ içerisinde değerlendirmek gerekli görünmektedir ve bu yönüyle de işgal ettiği konumu ‘doğal’ bulmak olasıdır. Çünkü modernliğin çevrelediği,

katı olan her şeyin buharlaşıp havaya karıştığı bir dünyada Topçu'nun vaat ettiği ve öngördüğü bir tasarımın tutunumsuzluğu ve başarısızlığı kaçınılmazdır. Burada Topçu'nun konumuyla ilgili olarak, yinelememize rağmen, iddia edeceğimiz şey odur ki Topçu Mannheim'ın dile getirdiği ideoloji-ütopya ayrımında ütopyacı bir tasavvura sahiptir. Ve bundan dolayıdır ki ortaya attığı fikirleri realizasyona uzaklığı ölçüsünde ideolojiden daha çok ütopyacı bir mahiyet arz etmektedir; bize göre Topçu'nun bu yönü onun tutunumsuzluğunun da asıl sebebidir.

Kaynakça

- Aktar, C. (1993). *Türkiye'nin batılılaştırılması*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Argın, Ş. (2003). Siyasetin 'taşra'sında taşranın siyasetini tahayyül etmek. A. Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce muhafazakârlık içinde Cilt 5* (s. 465-498). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atatürk, Gazi M. K. (1987). *Söylev* Cilt I-II. Ord. Prof.Dr. H. V. Velidedoğlu (Basıma Haz.). İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Bora, T. (1999). *Türk sağının üç hali*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Breuer, S.(2010). *Milliyetçilikler ve Faşizm Fransa, İtalya ve Almanya örnekleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çiğdem, A. (2001). *Taşra epiği "Türk" İdeolojileri ve İslamcılık*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Gülalp, H. (1991). *Nation-state formation: A study of he Turkish Revolution*. (Doktora Tezi). The Graduate School of the State University of New York at Binghamton, New York.
- İrem, N. (1997). Kemalizm ve gelenekçi muhafazakârlık. *Toplum ve Bilim*, 74, 52-99.
- Kansu, A. (2001). *1908 devrimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (2013). *Nurettin Topçu hayatı ve bibliyografyası*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaygı, A. (1992). *Türk düşüncesinde çağdaşlaşma*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Keyman, E. F. (2001). Şerif Mardin, toplumsal kuram ve Türk modernitesini anlamak. *Doğu Batı*, 16, 9-29.
- Mannheim, K. (1972). *Ideology and utopia*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1995). *Türkiye'de toplum ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1998). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1999). *Siyasal ve sosyal bilimler: Makaleler 2*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Mardin, Ş. (2000). *Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2002). *Türkiye’de din ve siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2009a). *Umrandan uygarlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2009b). *Bu ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mollaer, F. (2007). *Anadolu sosyalizmine bir katkı Nurettin Topçu üzerine yazılar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Mollaer, F. (2008). *Türkiye’de liberal muhafazakârlık ve Nurettin Topçu*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Oktay, A. (1993). *Cumhuriyet dönemi edebiyatı 1923-1950*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öğün, S. S. (1992). *Türkiye’de cemaatçi milliyetçilik ve Nurettin Topçu*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Öğün, S. S. (2003). Türk muhafazakârlığının kültürel politik kökleri. A. Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasi düşünce muhafazakârlık içinde Cilt 5* (s. 539-582). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdoğan, G. G. (2001). *“Turan”dan Bozkurt’a*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özkazanç, A. ve Kozaklı, S. T. (1993). *Cumhuriyet Türkiye’sinde toplumsal ve kültürel dönüşümler* (Yayınlanmamış Çalışma). Ankara.
- Taşkın, Y. (2007). *Anti-komünizmden küreselleşme karşılığında milliyetçi muhafazakâr entelijansiya*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Topçu, N. (1978). *Milliyetçiliğimizin esasları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (1998a). *Kültür ve medeniyet*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (1998b). *İradenin davası*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (1998c). *Türkiye’nin maarif davası*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (1998d). *Bergson*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (1999a). *Yarınki Türkiye*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (1999b). *Ahlak nizamı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topçu, N. (1999c). *Var olmak*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Toprak, B. (1998). Dinci sağ. İ. C. Schick ve A. Tonak (Ed.), *Geçiş sürecinde Türkiye içinde* (s. 237-254). İstanbul: Belge Yayınları.

Erken Ortaçağlarda İnan ve Bizans İlişkilerinde Nestûrî Hristiyanlarının Rolü

The Role of Nestorian Christians in the Relationship Between Persian and Byzantine in Early Middle Ages

Ahmet Altungök

Özet

MS IV. yüzyılda Hristiyanlar arasında başlayan fikir tartışmaları *monofizitve diyofizit* akımlarının ortaya çıkmasına sebep olmuş ve İstanbul patriği *Nestorius*'un diyofizit yaklaşıma destek vermesi akabinde bu akım MS. V. yüzyılda *Nestûrîlik* adıyla anılmaya başlanmıştır. Nestorius'un, Bizans tarafından din dışı ilan edilerek kovulmasının akabinde; Nestorius, kendi düşüncesini yaymak için Antakya ve Edessa kiliselerini kullanmaya başlamıştır. Bizans topraklarından kovularak, okulları kapatılan Nestûrîler İranlıların elinde bulunan Mezopotamya topraklarına yerleşmişlerdir. İranlıların, Bizans'a karşı siyasi ve dini bir koz olarak kullanmak amacıyla kapılarını açmış oldukları Nestûrîler, MS. VI. yüzyıldan sonra Bizans'a yakınlaşmaya başlamışlardır. Bizans ile İran arasındaki önemli sorunların başında gelen Nestûrîler, Hristiyanlığın İran toprakları, Arap yarımadası ve Orta Asya üzerinde yayılmasının da öncülüğünü yapmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Erken Ortaçağ, Bizans, İnan, Nestûrîler, Yakubiler.

Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü, ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Abstract

In the 4th Century (AD), the debates started between Christians caused emergence of Monophysite and Dyophysite currents and the Dyophysite current was called as Nestorianism after receiving the support of Nestorius, the Patriarch of İstanbul, in the 5th Century (AD). Nestorius started to use the Churches of Antakya and Edessa in order to spread his ideas after being announced as outlawed from religion and relegated by Byzantine. Nestorians, expelled from Byzantine and whose schools were closed, settled in Mesopotamia region ruled by Iranians. Although Iran has opened its doors to Nestorians to use them as a political and religious trump card against Byzantine, they began to get closer to Byzantine Empire after the 6th Century (AD). Nestorians, who were the leading problem between Iran and Byzantine, have pioneered Christianity to be spread over Iranian lands, Central Asia and the Arabian Peninsula.

Keywords: *Early Middle Age, Byzantine, Iran, Nestorians, Jacobites.*

Giriş

İran topraklarına Hıristiyanlığın girişi *Partlar* dönemine rastlamaktadır. Hz İsa'nın, Part hükümdarı III. Artabanus (MS. 30-40) döneminde, Romalıların yardımıyla Yahudiler tarafından çarmıha gerilmesi girişiminden sonra, kendisine inanan insanların çoğu Partların egemen olduğu topraklara sığınmışlardır. Partlar döneminde Hıristiyanlık Fırat havzası boyunca Suriyelilerin etkisiyle yayılmaya başlayarak buradan İran topraklarına doğru yol bulmuştur (Ostrogorsky, 2006: 55). Partların merkezi konumunda olan Mezopotamya topraklarına Hıristiyanlığın girişi *Rakka* ve *Raha*(Urfa) şehirleri üzerinden gerçekleşmiştir. Bu dönemde çoğunlukla *Mithraizm* 'e inanan İranlılar arasında Hz İsa'nın getirmiş olduğu öğretiler yayılmaya başlamıştır. İsevilikğin Irak toprakları üzerinde ilk defa yer edindiği iki önemli şehir *Erbil* ve *Kerkük* şehirleri olmuştur. MS. 148 ve 191 yılları arasında İsevilerin bu iki şehirde yapmış oldukları dini faaliyetlerle ilgili çok sayıda veriye ulaşılmıştır.

Partlar, Hıristiyanlığın Irak ve İran toprakları üzerinde yayılmasında bir sakınca görmemişler ve bu din için misyonerlik çalışması yapan kimselere göz yummuşlardır. Partların Hıristiyanlara karşı hoşgörülü tavırlarının altında yatan sebep ise Romalıların İsevilere karşı takındıkları sert tutumdan kaynaklanıyordu. Partlar da batıdaki amansız düşmanları olan Romalılara karşı Hıristiyanlara kucak açıyor ve onları bir tehdit olarak görmüyorlardı. İsevilik zamanla antik Yunan ve Roma kültürünün etkisi altında kalarak pagan kültüründen etkilenmiş ve Hz İsa'nın getirdiği tevhit inancı zamanla teslise dönüştürülmüştür (Vasiliev, 1943: 51). Fakat antik Yunan ve Roma kültürünün etkisinin dışında kalan doğu Süryânîleri, teslis inancının ortaya çıkmasından önce İsevilikğin Irak topraklarına girmesine vesile olmuşlardır. Bundan dolayı Hıristiyanların kendi içlerinde zamanla ortaya çıkan fikir ayrılıklarından dolayı Irak ve İran toprakları üzerinde yaşayan doğu Hıristiyanları, Batı kiliselerine karşı sürekli olarak muhalif tavır takınmışlardır (Tang, 2011: 12).

Diyo-fizitçi Hıristiyanlığın İran Topraklarında Yayılması

I. Erdeşir'in (MS 224-241), MS. 224 yılında son Part hükümdarı V. Artabanus'u ortadan kaldırarak Sâsânî Devleti'ni kurmasının akabinde

İran ve Irak coğrafyası üzerindeki siyasi ve dini atmosferde değişim yaşanmıştır. Hıristiyanlığın İran topraklarında yayılıyor olması Partların yerine kurulan bu yeni devleti endişelendirmeye başlamıştır. Zerdüşt-lüğü devletin resmi dini haline getiren I. Erdeşir, bu dinin haricindeki dinleri ülkesinde yasaklamıştır. Bu tarihten itibaren Hıristiyanlar için İran ve Irak toprakları üzerinde sıkıntılı bir dönem başlamıştır. İranlı-lar, Zerdüşt-lüğü yaymak için diğer dinlere karşı baskı ve sindirme po-litikası takip etmişlerdir. Bundan dolayı I. Erdeşir döneminden itibaren İran Hıristiyanlarının takip edilerek baskı altında tutulması olayı baş-lamış oldu. Sâsânîlerin Hıristiyanlık dâhil diğer dinleri yasaklama ge-rekçeleri yeni kurulan devletin Zerdüşt-lük inancını benimsemiş olma-sından ve bu dinin Irak toprakları üzerinde yayılmasını istemelerinden kaynaklanıyordu. Bu baskılara tepki olarak İsevilik, I. Şapur'un (MS. 241-272) hükümdarlığı döneminden itibaren Fırat ve Dicle arasındaki havzada hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır (Alizade, Pehlevani ve Sadrnia, 2002: 51).

Doğu Roma (Bizans)'nın müttefiki olan Ermenistan'ın, MS. 302 yılında Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi üzerine Er-meniler; Sâsânî yanlısı Zerdüştler ve Doğu Roma yanlısı Hıristiyanlar şeklinde ikiye bölünmüşlerdir (Alizade, Pehlevani ve Sadrnia, 2002: 53; Furon, 1943: 97). Ermenilerin Hıristiyanlığın *monofizit* yorumuna taraftar olmaları ve Doğu Roma ile ittifak halinde olmaları, İranlıların *monofizit* Ermenilere karşı *diyofizit* Hıristiyanları desteklemesine yol açmıştır¹. Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulü üzerine Sâsânî Hükümdarı Nersi (MS. 293-302), MS. 302 yılında Ermenistan üzerine çıkarma yapmış ve Ermeni Kralı Tridates Doğu Roma İmparatorluğu'na sığın-mıştır (Rawlinson, 2002: 577). Nersi'nin ardından İran tahtına çıkan II. Hürmüz (MS 302-309), Doğu Roma'nın Hıristiyanlara karşı uygulamış olduğu baskı ve zulümleri bahane ederek bu ülkeye savaş ilan etmiştir. Hürmüz döneminde Doğu Roma ve Ermenistan'a yönelik faaliyetler-de Süryânîlerin desteğini almak için İran sarayı *diyofizit* Hıristiyanlara karşı hoşgörülü bir politika takip etmeyi daha uygun görmüştür.

1 İki akım arasındaki temel fark Hz İsa'nın yaratılışı ile alakalı anlaşmazlıktan kay-naklanıyordu. Monofizitler Hz İsa'nın ilahi ve beşeri yönünün tek bir kişilikten ibaret olduğunu; diyofizitler ise kendisinin ilahi ve beşeri yönünün farklı iki tabiata haiz ol-duğunu iddia etmekteydiler. (Bkz. Vasiliev, 1943: 122).

Romalıların egemen oldukları topraklar üzerinde Hıristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmış ve geniş bir kitleyi etkisi altına almıştır. MS. 4. yüzyılın başlarında Bizans toplumu içerisinde Hıristiyanlığın ciddi bir şekilde yer etmesinden sonra İmparator Costantinius (MS. 306-337), MS 312 yılında mecburen devletin resmi dini olarak Hıristiyanlığı seçmiştir (Ostrogorsky, 2006: 42, 43; Vasiliev, 1943: 53, 54). Bizans ve Ermenistan'ın Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi üzerine Sâsânî Devleti, Hıristiyanlığın İran toprakları üzerinde yayılmasına karşı daha ciddi önlemler almaya başlamışlardır. Costantinius'un, Sâsânî Hükümdarı II. Şapur'a (MS. 309-379) yazmış olduğu bir mektupta Bizans İmparatoru Valerianus'un (MS. 253-262) İranlılar tarafından esir alınarak ordusunun imha edilmesini, onun Hıristiyanlara karşı takınmış olduğu sert tutum ve baskılardan dolayı kendisini tanrının cezalandırmış olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Aynı şekilde mektubunda, şimdi ise tanrının kendisini İranlılara karşı koruduğunu ve bundan dolayı İranlıların kendilerine karşı bir varlık göstermediklerini söylemiştir. II. Şapur'un iktidarı dönemi Hıristiyanlar için bunalmı bir dönemi teşkil etmektedir. Özellikle MS. 339 yılı Hıristiyanlara yönelik baskı ve katliamların yoğunlaştığı ve İran İsevilerinin *büyük eza* olarak adlandırdıkları yıl olmuştur. Sâsânî Devleti, Zerdüştlüğün haricindeki bütün dinleri yasadışı ilan etmiş ve özellikle devlet ileri gelenleri arasında din değiştirmelere müsamaha göstermemiştir. Zerdüşt din adamları ve soyluları içerisinde din değiştirenler kesinlikle cezalandırılıyorlardı. II. Şapur, kendi döneminde Hıristiyan olan yeğeni *PûrGeşnesb*'i idam ederek bu tutumu en sert bir şekilde ortaya koymuştur (Kristensen, 1388hş: 291, 313). Bu dönemde II. Şapur'un Hıristiyanlara karşı baskıcı tutumu ve onlara karşı sindirme politikası yürütmesinin sebebi, Costantinius'un kendisini İran Hıristiyanlarının koruyucusu olarak ilan etmesinden kaynaklanmaktaydı (Sykes, I, 1915:445; Rawlinson, 2002: 579; Alizade, Pehlevani ve Sadrnia, 2002: 54; Furon, 1943: 97). Costantinius'un bu girişimi üzerine Sâsânî Devleti, düşmanlarıyla aynı dine inanan kendi vatandaşları üzerinde baskı kurmak zorunda kalmıştır.

Constantinius'tan sonra yerine geçen yeğeni Iulianus (MS. 361-363), Hıristiyanlığın Bizans'ın resmi dini olduğu ibaresini kaldırarak, ülkeyi tekrar paganizme geri döndürmek için çalışmıştır (Ostrogorsky, 2006: 46). Iulianus'un, Mezopotamya seferi sırasında II. Şapur ta-

rafından mağlup edilmesinin ardından, Iulianus geri çekilirken bir mızrak darbesi ile ağır yaralanmış ve daha sonra ölmüştür. Ölmeden önce kendisinin Hz İsa'yı kastederek; "sen kazandın ey Celili" dediği rivayet edilmektedir. Elbete Iulianus'un bu seferi sırasında ülke içerisinde bulunan huzursuz ortam Bizans ordusunu etkilemiş ve bu huzursuzluğun neticesinde ordu başarısız olmuştur. Bu huzursuzluğun kaynağı Iulianus'un, Hıristiyanlığı savunan halka rağmen ülkeyi paganizme döndürmeye çalışması olmuştur. Bu dönemde doğu kilisesinin en önemli merkezi *Nisibis* (Nusaybin)'te bulunmaktaydı (Simocatta, 1986: 12.8; Tang, 2011:12). Burada Hıristiyanlık öğretisini yaymak için büyük bir okul tesis edilmişti. Fakat Nisibis, Bizans imparatoru *Iulianus*'un başarısız Mezopotamya çıkarmasının akabinde MS. 363 yılında Sâsânîlerin eline geçmiştir (Marcellinus, 1935: 515, 517, 519; O'leary, 1971: 28). Nisibis'in Bizans'ın elinden çıkması üzerine kilise *Edessa* (Urfa)'ya taşınmak zorunda kalmıştır. Bu savaşın akabinde II. Şapur, Iulianus'un yerine Bizans'ın başına geçen Iovianus ile Edessa ve Nisibis'teki okulların statüsü ile ilgili anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma maddelerinden bir tanesi Edessa kilisesine bağlı bilim okullarındaki bazı hekim ve filozofların Nisibis okuluna gelerek burada faaliyet göstermesini içermektedir.

Nisibis (Nusaybin) okuluna gelerek eğitim veren bilim adamların çoğunluğu *diyofizitçi* Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. Bu bilim adamları antik Yunan tıbbına ait bilimsel eserleri Süryanca ve orta Farsçaya çevirmişlerdir. Edessa (Urfa) Süryânî Okulu MS. 373 yılında daha modern bir şekilde inşa edilmiştir. Nestorius'un *diyofizitçi* yaklaşımı kendisinden önce Edessa okulunda yayılmış ve burası ilerleyen dönemlerde Nestûrlüğün merkezi haline gelmiştir. Edessa okulunda *diyofizitçi* yaklaşım tarzının ve daha sonraları Nestûrlüğün yayılması bu okulun başpiskoposu *İbas*'ın çalışmaları sonucunda gerçekleşmiştir (Çelik, 1999: 37; O'leary, 1971: 29). Bizans toprakları üzerinde Hıristiyanlar arasında Hz İsa'nın varlığı ve doğası ile ilgili tartışmaların yaşanmasının akabinde kiliseler içerisinde birbirine zıt bir takım görüşler ortaya çıkmıştır. Batıda Yunan ve Roma toplumları *monofizitçi* görüşü desteklerken doğuda Süryânîler ise *diyofizitçi* yaklaşım tarzına taraftar olmuşlardır (Ostrogorsky, 2006: 44; O'leary, 1971: 30). Bizans'ın *monofizitçi* yaklaşım tarzına destek vermesi üzerine *diyofizit* Hıristiyanlar baskı ve katliamlara maruz kaldılar (Every, 2005: 98). Bu baskılardan

dolayı *diyofizit* Hıristiyanlar İran sahasına doğru kaymaya başlamış ve Süryânîlerin bir kısmı Sâsânî Devleti'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Sâsânîler, Bizans toplumu içerisindeki bu bölünmüşlüğü fırsat bileerek, Bizans'a karşı Süryânîleri siyasi ve dini bir koz olarak kullanmak amacıyla onların İran topraklarına girişine göz yummuşlardır (Vasiliev, 1943: 123).

Hıristiyanlara yönelik baskı ve takip politikası *I. Yezdicürd*'ün (MS. 399-420) iktidara gelmesi ile gevşetilmiştir (Vasiliev, 1943: 120). *I. Yezdicürd*'ün, azınlık dinlerine karşı hoşgörülü tutumu ve özellikle Hıristiyanlara karşı takınmış olduğu yumuşak tavır Sâsânî ülkesindeki Zerdüşî din adamlarının tepkisini çekmiştir. Bundan dolayı Zerdüşî din adamları *I. Yezdicürd*'e, *günahkâr* anlamına gelen *bezehger* lakabını takmışlardır (Meşkür, 1366hş: 87; Alizade, Pehlevani ve Sadriya, 2002: 56; Rawlinson, 2002: 583). Kendisinin zamanında Süryânîler MS. 399 yılından itibaren dini faaliyetlerinde kısmen serbest hale gelmeye başlamışlardır. Süryânîlerin Sâsânî toprakları üzerinde çok farklı yerlerde kiliseler açmaları bu dönemde gerçekleşmiştir. Süryânîler Cündişapur, Nizip, Kerkük ve Kaşgar merkez olmak üzere, Sâsânî toprakları üzerinde otuz yerleşim yerinde kilise açmışlardır (Kristensen, 1388: 271). *I. Yezdicürd*'ün iktidarı döneminde ülke toprakları üzerinde kurulmuş olan bu tapınakların bağlı olduğu bir kilise tesis edilmiştir. MS 410 yılında Tisfun² kentinde tesis edilen bu kilise *I. Yezdicürd* için yapılan dualar eşliğinde açılmıştır (Girişmen, 1336hş: 299; Meşkür, 1366hş: 88; Vasiliev, 1943: 120). Sâsânî devleti prensip olarak bu kiliseyi İran kiliselerinin merkezi olarak kabul etmiştir. Bununla beraber Süryânîler, Sâsânî toprakları üzerinde daha çok Cündişapur şehrinde çoğalmaya başlamışlardır. Süryânîlerin merkez olarak Cündişapur şehrini seçmelerinin altında yatan en önemli sebep burasının Sâsânîler için önemli bir bilim şehri olmasından kaynaklanıyordu. Cündişapur şehrinde Sâsânîlerin çok sayıda bilim okulu bulunmaktaydı. Süryânî

2 Yunan ve Bizans kaynaklarının *Ctesiphon* adını verdikleri bu şehre Araplar *Tusfun* demekteydiler. Irak toprakları üzerinde Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirine en yakın oldukları nokta üzerinde kurulmuş olan bu şehrin adının nereden geldiği bilinmemekle beraber eski metinlerde *Tyspwn* şeklinde geçmektedir. Perslerin Taisabun adını verdikleri bu şehre Erken Ortaçağlarda İranlılar Tizpon demekteydiler. (Bkz. Bakır, Altungök, 2014: 6, 7).

Hıristiyanlar arasında Yunan felsefesi ve tıbbı üzerine çalışmalar yapan ve çok sayıda eseri Süryancaya çevirmiş olan hekimler bu bilim okullarına ilgi duymuşlardır (O’leary, 1971: 29). Süryânîler Cüdişapur başta olmak üzere İran toprakları üzerinde birçok şehirde bilim okulları açmışlardır.

Süryânîler, Grek kültürünün etkisinde bulunan Bizans kiliselerine tepki olarak Hıristiyanlığı bu kültürün etkisinden kurtarmak için çalışmışlardır. Bundan dolayı Süryânî din adamları İncil başta olmak üzere Hıristiyanlık öğretilerine ait birçok kitabı Süryancaya çevirmişlerdir. Ayrıca kendi öğretilerini destekleyici mahiyette olan ve Yunan hekim ve filozoflarına ait birçok eserin Süryancaya çevirisini yaparak bunları İran kültür ve medeniyetine kazandırmışlardır (O’leary, 1971: 29, 30). Süryânî din adamlarının Süryancaya çevirmiş oldukları bu kitaplar zamanla Pehleviceye çevrilmiştir. Bunun yanında Sâsânî Devleti’nin önemli müttefiklerinden olan *Lahmî* krallığı Hıristiyanlığı benimsemiş önemli bir Arap hanedanlığıydı. Bu krallığın başkenti *Hire*, İran Hıristiyanlarının en rahat bir şekilde hareket ettiği bir şehirdi (Rassam, 2006: 43). İran Hıristiyanlarına karşı çok iyi bir tavır içine giren I. Yazdicürd oğlu Behram Gur’u çöl kültürü ile yetişmesi bahanesiyle Lahmî kralı, Münzir’in yanına göndermiştir (İbnü’l-Belhî, 1339hş: 74). *Münzir bin Numan*’ın *diyofizitçi* Hıristiyanlığı benimsemesi üzerine Nestûrîlik buradaki Araplar arasında hızla yayılmıştır. İranlılar Irak topraklarının güney batısında yaşayan Lahmî Arap topluluklarını Bizans’a karşı önemli bir üs olarak kullanmaktaydı³. Bununla beraber İran Hıristiyanları I. Yazdicürd döneminde elde etmiş oldukları özgür ortamı iyi değerlendirememişlerdir. Tisfun Başpiskoposu *Abdas*’ın, Şuş şehri piskoposuna bu şehirdeki Zerdüş tapınağının yıkılması yönünde emir vermesi üzerine, bu şehirdeki Zerdüş tapınağı yıkıldığı gibi bu tapınakta görev yapan din adamlarından birkaçı da öldürülmüştür. Bu olayın sebepleri hakkında net bir ifade olmamakla beraber dini hoşgörüt ortamının bozulması yönünde gerçekleştirilmiş bir provokenin bunda etkili olduğu zannedilmektedir. Bu olayın aka-

3 Buna karşılık Suriye’de bulunan Gassani Arapları ise *monofizitçi* Hıristiyanlığı benimsemişlerdi. Gassani Arapları sürekli olarak Lahmî Arapları ile çatışma halindeydiler. Bizans da müttefikleri olan Gassani Araplarını rakipleri olan İranlılar ve Lahmî Araplarına karşı kullanmaktaydı. (Bkz. Meşkür, 1366hş: 95)

binde Zerdüşî din adamları I. Yezdicürd'ü Hıristiyanlara yönelik tavır almaya zorlamışlardır. Din adamlarının yoğun baskısı üzerine *Abdas* asılarak idam edilmiştir.

Süryânîler zamanla Sâsânî başkenti Medâ'in⁴'de hızla çoğalmaya başlamışlardır. Medâ'in'in önemli kentlerinden olan Seleukeia, diyofizit Hıristiyanlığın hızla yayıldığı bir yerleşim yeri haline gelmiştir. Bunun sebeplerinden bir tanesi Süryânîlerle aynı dili konuşan Aramî varlığının burada büyük bir yoğunluğa sahip olmasıydı. Sâsânî imparatorluğunun bu bölgesinde Aramî, Grek, Fars ve Arap toplulukları karışık bir şekilde yaşamaktaydılar. Aramî toplulukları Sâsânîlerin merkez eyaleti olan Mezopotamya topraklarının kırsal kesimlerinde dağınık bir şekilde yaşamaktaydılar. Medâ'in kentleri içerisinde Aramî varlığının tesirinden dolayı Orta Farsça ile Aramcanın karışımından Sâsânîlerin *Zürvariş* adını verdikleri bir konuşma dili ortaya çıkmıştır (Nefisi, 1331hş: 298). Bu konuşulan dilin yazı şekli ise Aram alfabesi ile yazılan ve *Pazand* adı verilen bir yazı türüydü (Sykes, 1915: I, 505). Süryânîlerin burada yaşayan insanlarla aralarındaki ırk, dil ve yazı ortaklıkları onlarla çabuk bir şekilde kaynaşmalarının önünü açmıştır.

İran İsevilerinin, Irak ve İran toprakları üzerindeki varlıklarının güçlenmesinin ardından, MS. 424 yılında Tisfun kilisesi Batı kilisesi ile irtibatını kopararak bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu bağımsızlık ilânında Sâsânîlerin payı büyüktür. Sâsânîler kendilerine karşı egemenlik mücadelesi verdikleri en büyük düşmanları olan Bizans ile ülkesindeki Hıristiyanlar arasında herhangi bir bağ görmek istemiyordu. Bundan dolayı Sâsânî sarayı, İran kilisesinin Batı kiliselerinden bağımsız hale gelmesi için yoğun çalışmalar yapmış ve bunda da başarılı olmuştur. İran hükümdarı Behram Gûr (MS. 420-440) bir yandan İran Hıristiyanlarını Batı Hıristiyanlarından ve Bizans'tan soyutlamaya çalışırken diğer yandan Bizans ile irtibat halinde olan Hıristiyan topluluklarına karşı baskı ve sindirme politikası gütmüştür. Bizans imparatoru II. Theodosius (MS 408-450), Behram Gûr'un Hıristiyanlara yönelik tutumuna

4 Sasanilerin idari merkezinin içinde bulunduğu *Medâ'in şehirler topluluğu* birbirine yakın noktalarda kurulmuş yedi büyük kentten oluşmaktaydı. Bundan dolayı Araplar tarafından *şehirler* anlamına gelen Medâ'in şeklinde adlandırılmıştır. (Bkz. Bakır, Altungök, 2014: 2-41).

karşı MS. 422 yılında İran'a savaş açmıştır. İran komutanı Mihr Nersi ve Bizans komutanı Procopius arasında gerçekleşen savaştan sonra yapılan anlaşmayla azınlıkların hakları garanti altına alınmış ve iki ülke anlaşmaya varmıştır (Meşkur, 1366hş: 89; Girişmen, 1336hş: 300; Ostrogorsky, 2006: 52; Eilers, 2000: 499).

İran Hıristiyanlarının Nestûrî Mezhebini Kabul Etmeleri

Nestûrîlik adını, Bizans İmparatoru II. Theodosius tarafından Konstantinapolis patriği olarak atanmış olan Nestorius'tan almıştır. Nestorius, MS. 428 yılında Sisinnius'un ölümü üzerine onun yerine patrik olarak atanmıştır (O'leary, 1971: 28). Nestorius günümüz Kahramanmaraş sınırları içerisinde kalan *Germanikia* kentinde dünyaya gelmiş Süryânî asıllı Hıristiyan bir din adamıdır (Albayrak, 2007: 15). Nestûrîlik; Patrik Nestorius'un Süryânî kimliğinden dolayı, Süryânîler arasında yayılmış ve bundan dolayı *Süryânîlikle* özdeşleşmiştir. Süryânîler genel olarak Suriye, Irak ve Güneydoğu Anadolu toprakları üzerinde yaşayan ve Sami halklarından olan Asurluların devamı olan topluluklardır. Asurlular Suriye ve Mezopotamya kökenli Sami ırklarından olup *Ashur* adlı bir tanrıya taptiklerinden dolayı Asur şeklinde isimlendirilmişlerdir. Bunlar Aramcanın bir kolu olan Süryancayı konuştuklarından dolayı *Süryânî* olarak da adlandırılmışlardır. Nestorius, Hz İsa'nın ilahi kişiliği ile beşeri kişiliğinin ayrı olduğu fikrini benimseyerek *monofizitçi* İskenderiye ve Antakya kilisesi ile ters düşmüştür (Ostrogorsky, 2006: 54; O'leary, 1971: 30). Bu kiliselerin baskısı üzerine II. Theodosius başkanlığında MS. 431 yılında Efes'te toplanan konsil, Patrik Nestorius'u din dışı ilan etmiştir (Ostrogorsky, 2006: 54; Kyle, 1989: 73; Albayrak, 2007: 16; Tang, 2011: 12). Hıristiyanlar içerisinde bütün görüşlerden her kesimin temsil edildiği bu toplantıya İran'dan sadece Aziz Yuhanna katılmıştır. Efes konsilinin akabinde sürgün edilen Nestorius, Antakya Süryânî kilisesi bünyesinde *diyofizitçi* yaklaşım tarzını devam ettirmiştir. Fakat kendisinin görüşleri daha çok Nisibis (Nusaybin) ve Edessa (Urfa) okullarındaki Süryânîler arasında revaç bulmuştur. Çünkü batı Süryânîlerinin merkezi olan Antakya kilisesi Mar Yakob'un etkisi ile *monofizitçi* yaklaşımı benimsemiş ve batı Süryânîleri Yakubilik adıyla örgütlenmişlerdir (O'leary, 1971: 30; Every, 2005: 98, 99, 100).

MS. 431 yılında Bizans'ın, Patrik Nestorius'u din dışı ilan etmesinden sonra Sâsânîler Nestûrî mezhebi mensuplarına İran kapılarını

açmışlardır (Furon, 1943: 98). Sâsânîler, Nestûrî Hıristiyanların ülkelerine girişlerine izin vermelerine rağmen, ilk dönemlerde bu mezhep mensuplarına ihtiyatla yaklaşmışlardır (Vaux, 2005: 151). Sâsânîler, Nestûrîlerin Bizans'la olan kavgalarından dolayı bu mezhep mensuplarına ilk etapta nasıl bir tavır takınacakları noktasında net bir çizgi ortaya koymamışlardır (Woodhead, 2004: 74). Bundan dolayı Sâsânîler, Bizans'ın Nestûrî din adamlarının İran topraklarına geçişine izin vermesi noktasındaki isteklerini önce kabul etmişler fakat bu mezhep mensuplarını sıkı bir şekilde takip etmişlerdir. Zaten Sâsânî toprakları içerisinde çok sayıda Hıristiyan Süryânî bulunmaktaydı. Bunların çoğunluğu da patrik Nestorius gibi *diyofizitçi* yaklaşım tarzını benimseme noktasında İskenderiye ve Antakya kiliselerinden ayrı düşünüyorlardı. Böylece İran ve Irak toprakları üzerinde yaşayan, *diyofizitçi* Hıristiyanlar, bundan böyle patrik Nestorius'a izafeten *Nestûrî* şeklinde adlandırılmaya başlanmıştır (Vasiliev, 1943: 122).

Bizans'ın içine düşmüş olduğu dini bölünmüşlük Sâsânî Devletinin işine yaramıştır. Sâsânî Devleti Bizans'a yönelik siyasi ilişkilerinde Nestûrîleri siyasi bir koz olarak kullanmıştır. Bizanslılar da buna mukabil olarak, Sâsânî Devleti aleyhine İran topraklarında meskûn olan diğer bir Süryânî topluluğu olan *Yakubileri* kullanarak Mezopotamya topraklarının istikrarını bozmayı amaçlamıştır (Girişmen, 1336hş: 301; Meşkür, 1366hş: 91; Eilers, 2000: 499). Bizanslıların Yakubileri Sâsânîlere karşı kullanmak istemeleri iki ülke arasında siyasi problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kristensen, 1388hş: 393; Meşkür, 1366hş: 91; Atiya, 1968: 193; Eilers, 2000: 499). Monofizitçi yaklaşım tarzları ile Antakya ve İskenderiye ekolüne bağlı kalmış olan batı Süryânîleri, Nestûrîliği kabul etmiş olan doğu Süryânîlerinden ayrılmışlardır (Kyle, 1989: 74; O'leary, 1971: 30). Sâsânî Devleti'nin Bizans, Ermenistan ve Albanya gibi Hıristiyanlığı benimsemiş ülkelerle savaş halinde olduğu dönemlerde ülkedeki Yakûbiler ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır (Bury, 2005: 306).

İranlılar da Bizans'a mukabil olarak Nestûrîler ve Yakubiler arasındaki mezhebi ihtilafları Suriye topraklarının istikrarını bozma yönünde kullanmışlardır. Suriye toprakları üzerinde yoğun olan Yakubi Hıristiyanlara karşı Nestûrîleri kullanarak Bizans içişlerine müdahale etme fırsatını elde etmişlerdir. Suriye toprakları; Antakya, Kudüs

ve İskenderiye gibi önemli şehirlerin istikrarı açısından Bizans için önemli bir konuma sahipti. Akdeniz limanlarına ve adı geçen şehirlere ulaşmak isteyen İranlılar için Suriye topraklarının ele geçirilmesi önemli konuların başında geliyordu. İranlılar Suriye topraklarına yönelik harekâtlarından önce bu topraklar üzerinde Nestûrîleri kışkırtarak kendileri için avantaj sağlıyorlardı. Bunun yanında Nestûrîler Hıristiyanlığın doğu toplumları arasında ve Orta Asya'da yayılması için büyük bir misyonerlik faaliyetine girişmişlerdir (Vasiliev, 1943: 123). Doğuda Hıristiyanlığı yayma noktasında ilk defa misyonerlik faaliyetlerini başlatanlar Nestûrîler olmuşlardır. Hıristiyanlığın Arap, İran ve Türkler arasında ilk olarak yaygınlaşmasının Nestûrîler eliyle olduğu bilinmektedir (O'leary, 1971: 29).

MS. 439 yılında Sâsânî tahtına geçen II. Yezdicürd (MS 439-457) Nestûrîlerin dini faaliyetlerini askıya almıştır. Mutaassıp bir *Mazdeist* olan Yezdicürd, Nestûrîler ve Ermeniler arasında kendi dinini yaymak için çalışmıştır. II. Yezdicürd Hıristiyanlığa karşı dini bir tavır takınmış ve ülkesindeki çok sayıda Hıristiyan'ı katliam ettirmiştir (Furon, 1943: 98). Yezdicürd'ün Hıristiyanlara yönelik baskılarına dönük olarak kendisinin Hıristiyanlığın Irak topraklarında yayılmasından dolayı endişeye kapıldığına dair rivayetler bulunmaktadır. Bu dönemde Hıristiyanlık, Sâsânî Devleti'nin kalbi sayılan ve başkentinin içerisinde bulunduğu Irak toprakları üzerinde hızlı bir şekilde yayılma göstermiştir. II. Yezdicürd'ün iktidarı sırasında, Hıristiyanlara yönelik baskı ve katliam girişimlerine tepki olarak MS. 455 yılında Parsarmania⁵ da Hıristiyan ayaklanması çıkmıştır (Rawlinson, 2002: 584; Furon, 1943: 98). Bu ayaklanmayı bastırmak için mücadele veren *Zerdüşst Ermeniler* bunda başarılı olamayınca II. Yezdicürd, ordusuyla Ermenistan'a giderek ayaklanmayı bastırmıştır.

Sâsânî toprakları üzerinde yaşayan Hıristiyanların kavgaları genel olarak Raha⁶ üzerinde gerçekleşmiştir. Raha okulunun büyük ho-

5 Bu dönem Ermenilerin yaşamış oldukları topraklar Bizans ve İran arasında bölüşülmüştür. İranlıların elinde bulunan Ermeni topraklarına verilen isim *Parsarmania* şeklinde tabir edilmekteydi. (Bkz. Procopius, 1915: 77, 129; Girişmen, 1336hs: 299; Rawlinson, 2002: 582.)

6 Günümüzde Urfa adı verilen Edessa şehrinde *Orrhoena* adıyla kurulmuş olan ve Arapların, *Raha* veya *Orfah* şeklinde telaffuz ettikleri bu okul, Hıristiyanlığın temel

cası İbas'ın MS. 457 yılında ölümünün akabinde Yakubiler, Nestûrîleri bu okuldan kovmuşlardır (Kristensen, 1388hş: 393). Urfa doğumlu bir Süryânî olan ve asıl adı *Donatus İhibba* olan bu din adamı Nestûrî mezhebini benimsemeden önce Hıristiyanlar arasında önemli bir şöhere sahipti (Millar, 2006: 112, 113, 115, 161). İbas, Nestûrîliği benimsemesine rağmen Raha okulunda Yakubi ve Nestûrî Hıristiyanları bir arada tutabilmiştir. Fakat kendisinin ölümü akabinde Nestûrîler bu okuldan dışlanmışlardır. Sâsânî hükümdarı *Pîrûz* döneminde İran Hıristiyanlarının kendi aralarındaki çatışmalar yoğunlaşmıştır. Bu hükümdarın takip ettiği yanlış politika sonucunda Hıristiyanlar arasındaki çatışmalar toplumsal bir boyuta ulaşmış, ülkede kargaşa ortamı meydana gelmiştir (Meşkür, 1366hş: 91; Girişmen, 1336hş: 301). Bu hükümdar döneminde, MS. 470 ve 483 yılları arasında; ülkedeki Hıristiyanlara yönelik takip edilen şiddet politikası ve toplumsal kavgalar, İber toprakları ile Parsermania'da yaşayan Hıristiyanların tekrar isyan etmelerine sebep olmuştur. Bu hükümdar adı geçen topraklarda meydana gelen isyanları güçlkle bastırabilmiştir.

MS. 484 yılında İran Nestûrîlerinin lideri *Barsuma*'nın Hıristiyan olmayan İranlı bir kadınla evlenmesi, İran Hıristiyanları arasında büyük bir tartışma yaşanmasına sebep olmuştur (Kristensen, 1388hş: 401; Atiya, 1968: 252). İran Hıristiyanları arasında sadece Nestûrî mezhebine mensup olanlar kiliselerde görev yapan din adamlarının evlenmeleri olayına sıcak bakmaktaydılar. Bunun yanında Nestûrîlerin çoğunluğu din adamlarının evlenmesine sıcak bakarken, bu evliliklerin Süryânî asıllı olan kadınlarla sınırlı tutulmasını istemekteydiler. Nestûrîlerin dışındaki Hıristiyanlar ise kilise ve manastırlarda görev yapan din adamlarının evlenmesi olayına karşı çıkmaktaydılar. *Barsuma*'nın ortaya koymuş olduğu bu bid'at, Hıristiyanları bir çözüm bulma noktasında görüş birliğine varılması için bir araya getirmeye vesile olmuştur. İran Hıristiyanları mezhebine bakılmaksızın bütün Hıristiyanların katılacağı bir konsil düzenleme kararı vermişlerdir. Bu konsil Nestûrî Hıristiyanlarının merkezi olan Seleukeia'da MS. 486 yılında toplanmıştır (Menasce, 1337hş: 208; Albayrak, 2007: 15; Tang,

öğretilerinin talimi için açılmıştı. Bu okul daha sonra Nisibis'e (Nusaybin) taşınmıştır. (Bkz. Cowper, 2003:155.)

2011: XII). Seleukeia konsili on iki piskoposun öncülüğünde düzenlenmiştir. Toplantı sonucunda kiliselerde görev yapan din adamlarının evlenmelerinin önü açılmış ve İran Hıristiyanları genel çoğunlukla Nestûrîliği, İran Hıristiyanlarının resmi mezhebi olarak benimsemişlerdir (Girişmen, 1336hş: 305; Menasce, 1337hş: 208; Albayrak, 2007: 15; Tang, 2011: XII). Sâsânî Hükümdarı Pîrûz, bu toplantının öncesinde Bizans'ın muhalifi olan Nestûrîliğin İran Hıristiyanlarınca resmi mezhep olarak kabul edilmesi noktasında yoğun çaba sarf etmiştir (Menasce, 1337hş: 208). İran Hıristiyanlarının Nestûrîliği resmi mezhepleri olarak kabul etmeleri üzerine Yakubilerinde aralarında bulunduğu diğer Hıristiyanlar Sâsânî başkenti Medâ'in'de azınlık duruma düşerek dışlanmışlardır. Bunun üzerine diğer mezheplere mensup Hıristiyanlarla Yakubiler *Tikrit*şehrini merkez olarak seçmişlerdir. Sâsânî Hükümdarı Pîrûz (MS. 457-484), Nestûrîleri onurlandırmak için Nestûrî kiliselerini devlet kurumları olarak ilan etmiştir. Nestûrî patrikhanesinin devletleşmesinden sonra patrik bir devlet memuru gibi çalışmaya başlamış ve Nestûrî kilisesi patriği artık Sâsânî hükümdarı tarafından atanmaya başlanmıştır (Vaux, 2005: 158).

Nestûrîliğin İran Hıristiyanlarının resmi mezhebi olarak kabul edilmesi ve doğu kilisesi olarak batı kiliselerinden bağımsız hale getirilmesi Bizans üzerinde büyük bir huzursuzluk uyandırmıştır. Seleukeia konsilinin toplanmasının ardından üç yıl geçmeden bu toplantının Nestûrîler açısından olumlu etkisi kendisini Bizans topraklarında da hissettirmiştir. Bundan dolayı Bizans imparatoru Zeno (MS. 474-491), Nestûrî mezhebi mensuplarına yönelik baskı ve takip politikalarını arttırmıştır. Zeno'nun iktidara geldiği dönemde İran Hükümdarı Pîrûz, kendisini iktidara getiren Akhun hükümdarı Aksungur ile savaş halindeydi. MS 475 ve 484 yılları arasındaki savaşlar İran ekonomisini zayıflatmış ve İranlıların Bizans İmparatoru Zeno'dan borç para istemesine neden olmuştur (Girişmen, 1336hş: 302). Zeno, İranlılara vermiş olduğu borç karşılığında bazı anlaşmalar yapmıştır. Yapılan bu anlaşmaların çoğunluğunu Nestûrîlerin durumu ve İran'a sürgünleri ile alakalı olmuştur. Zeno toplum içerisinde Nestûrî öğretilerinin etkisini silmeye çalışmış, daha ileri bir adım atarak Edessa Nestûrî okulunu

MS. 489 yılında kapatmıştır (Vasiliev, 1943: 123)⁷. Nestûrî öğretisini yaymaya çalışan din adamlarını ülkesinden kovarı Zeno onları İnan topraklarına sürgün etmiştir (Çelik, 1999: 40; O’leary, 1971: 29). Bu okulun öğretmenleri aynı yıl içerisinde İnan topraklarına girerek Sâsânî başkenti Medâ’in’e sığınmışlardır. Barsuma’nın isteği üzerine Sâsânî hükümdarı Pîrûz, Nisibis (Nusaybin) Nestûrî kilisesi ve okullarını tekrar açtırmıştır (O’leary, 1971: 29). Nisibis kilisesi bu kiliseler içerisindeki en kadim kilise olduğu için zamanla Nestûrîlerin en büyük kilisesi haline gelmiştir. Nestûrî kilisesinin önderi *Barsuma* MS. 495 yılında ölünce *Narses* bu kilisenin lideri olarak seçilmiştir (Kristensen, 1388hş: 402; Rassam, 2006: 37). İnan Nestûrî kilisesi bu dönemde doğu Hıristiyanlarının merkezi haline gelerek; Tisfun’daki *Kokhe* kilisesi doğu Hıristiyanlığı için yeni bir patriklik hüviyetine kavuşmuştur (Rassam, 2006: 37).

Nestûrîlerin İnan Aleyhine Bizans’a Yakınlaşmaya Başlaması

MS.505 yılında Sâsânî Hükümdarı Kûbâd’ın (MS. 449-498) iktidarı döneminde Bizans İmparatorluğu ile Sâsânîler arasındaki siyasi anlaşmazlıklarda da Nestûrîlerin rolü büyüktür. Monofizit inanç sistemini savunarak Mısır ve Suriye monofizitçilerinin desteğini alan, fakat İstanbul Ortodokslarını kızdıran Bizans İmparatoru Anastasius (MS. 491-518) döneminde; Suriye’de, Nestûrî-Yakubi çekişmesi yüzünden başlayan savaşlar otuz yıl boyunca devam etmiştir (Girişmen, 1336hş: 304; Furon, 1943: 99; Ostrogorsky, 2006: 60, 61; Bury, 2005: 307). Sâsânîler uzun bir süre Bizans’ın Suriye toprakları üzerindeki egemenliklerini zayıflatmak amacıyla bu topraklarda Nestûrî inancının yayılması için çalışmaktaydılar. Bunun akabinde Bizans ise Irak toprakları üzerinde yaşayan Nestûrîlerle yakınlaşmanın yollarını arayarak Süryânîlerin kendi aralarındaki mezhep kavgalarını önleyerek onları yakınlaştırmaya çalışmışlardır. Sâsânî-Bizans savaşları sırasında Bizans’a yönelik faaliyetlerde pasif bir siyaset takip eden bazı Nestûrî topluluklarına karşı Sâsânî Devleti baskı politikasını devreye koymuştur. Mazdeist din adamları Nestûrîlere yönelik takip ve baskı yöntemlerini arttırmış

7 Zeno bir yandan monofizit Süryanileri dışlarken diğer yandan da İstanbul’daki monofizit ve diyofizit Bizans tebaasını uzlaştırmaya çalışmaktaydı. (Bkz. Ostrogorsky, 2006: 59).

ve bunun sonucunda din adamlarının baskısından kurtulmak isteyen bazı Nestûrîler Doğu İran topraklarına çekilmek zorunda kalmışlardır. Buradan Maverâünnehir ve Horasan'a yönelik misyonerlik faaliyetlerine devam eden Nestûrîler kısa bir zaman sonra Herat ve Belh'te birer manastır açmışlardır (Haussig, 1997: 262). Türkler arasında Nestûrîliği yaymaya başlayan Süryânîler, buradan Çin'e kadar misyonerler göndermeye başlamışlardır (Tang, 2011: XIII). Bu dönemde Nestûrîlere uygulanan baskı politikası Sâsânî ve Bizans arasındaki Nestûrîkrizinde yeni bir sayfanın açılmasına sebebiyet vermiştir. Orta Asya'da faaliyet gösteren Nestûrîler ileride Bizans'ın Sâsânîlere yönelik ipek ticareti politikasında önemli roller ifa edeceklerdir.

Bazı dönemlerde Nestûrî başpiskoposları Sâsânî sarayına hizmet amacıyla görevlendirilmişlerdir. Sâsânî Hükümdarı Kûbâd, başkent Tisfun'da bulunan azınlık dinlerinin başrahiplerini, Zerdüşî din adamlarının, kendisini peygamber olarak ilan etmiş olan Mazdek'le yapacakları münazaraya katılımcı olarak görevlendirmiştir (İbnü'l-Belhî, 1339hş: 89; Kristensen, 1388hş: 480). Münazara için Zerdüşî din adamlarının reisi *Golanaz*'ın yanında Nestûrî kilisesi başpiskoposu *Badan* da katılmıştır (İbnü'l-Belhî, 1339hş: 90, 91). Münazaraya katılan din adamları Mazdek'in fikirlerini birer birer çürütmüşler ve kendisini soylular ile halkın gözünde küçük düşürmüşlerdir. Bu toplantının akabinde Mazdek ve arkadaşları alandaki askerler tarafından öldürülmüşlerdir. Kûbâd döneminden itibaren Hıristiyanlar Irak toprakları üzerinde oldukça büyük bir nüfus potansiyeline sahip olmuşlar ve sayıları Zerdüşî nüfusu aleyhine hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Aynı zamanda bu dönemden sonra Nestûrîler ve Bizans arasında ciddi yakınlaşmalar baş göstermiştir.

I. Hüsrev (MS. 531-579) kendi döneminde, Bizans'ın İseviliği benimsediklerinden dolayı İran zindanlarında bulunan Sâsânî soylularının serbest bırakılması yönündeki talebini kabul etmemiştir. Sadece eski dinlerine dönme şartıyla Sâsânî soylularının zindandan çıkabileceklerini söylemiş, fakat zindanlarda bulunan İsevi soylular bunu kabul etmemişlerdir. I. Hüsrev döneminde din değiştiren Sâsânî soylularının idam edilmesi olayı yerine onların hapsedilerek ölümüne terk edilmeleri usulü getirilmiştir. Sâsânî hanedanından Bayan *Güendoht*, MS 591 yılında İseviliği seçtiği için *Feramüşhane* adı verilen meşhur İran

zindanlarında yaşamını yitirmiştir. Sâsânîler Hıristiyanlığı, düşmanları Bizans'ın dini olarak gördüklerinden dolayı Hıristiyanlığa karşı büyük bir antipatileri vardı. Bundan dolayı Sâsânî soylularının, düşmanlarının dinini benimsemeleri kesinlikle yasak olarak kabul ediliyordu. Buna rağmen Sâsânî hükümdarları İsevi kadınlarla evleniyorlar ve onlardan çocuk sahibi olabiliyorlardı. I. Hüsrev'in eşlerinden bir tanesi İsevi'ydi ve bu eşinden *Nuşzad* adında bir çocuğu bulunmaktaydı. I. Hüsrev, daha sonra Nestûrîliği benimseyen bu evladını Cündişapur şehrinde kendi sarayına hapsedirmiştir. I. Hüsrev'in iktidarı döneminde Süryânî olduğu halde bir dönem Zerdüştlüğe inanmış olan *Mar Ahba*, MS. 550 yılında Nestûrî kilisesinin patriği olarak atanmıştır (O'leary, 1971: 34). *Mar Ahba*, Nisibis kilisesi benzeri bir kiliseyi Medâ'in metropolünün önemli kentlerinden Seleukeia'da tesis etmiştir. I. Hüsrev'in bilimsel konulara merakı ve Nestûrîler arasında çok sayıda hekim ve filozofun bulunmasından dolayı bu kesim ile arası iyiydi. Bundan dolayı Nestûrî bilginlerden İranlı Paul, mantıkla ilgili bir risale yazarak onu I. Hüsrev'e ithaf etmiştir (O'leary, 1971: 37).

Horasan ve Maveraünnehir coğrafyasına yerleşen Nestûrîlerin dikkatini çeken diğer önemli bir konu ise ipek böceği yetiştiriciliği olmuştur. İran Nestûrîlerinin patriği *Mar Yaballa*'nın Hıristiyanlığı yaymak için Türkistan topraklarına göndermiş olduğu misyonerler, burada yaşayan Nestûrî Türklerin yardımıyla ipek böceği larvalarını Bizans için temin etmişlerdir (Haussig, 1997: 214). İran Hıristiyanları Bizans'ın desteğini almak ve Bizans'ın, İran devleti ile yaşamış oldukları sorunlarda garantör devlet vazifesi görmesini sağlamak amacıyla Bizans'a kazandırmış oldukları bu lütuf sayesinde Nestûrîler ve Bizans arasındaki buzlar çözülmeye başlamıştır. Baktırya toprakları üzerinde dini faaliyet yürüten *Hotenli* Nestûrîler, Hoten hükümdarı ile evlenen ve Nestûrî mezhebine mensup olan Kuçalı bir prensesin yardımıyla ipek böceği larvalarını Seleukeia'da bulunan *Mar Yaballa*'ya göndermişler ve kendisi de bunu Konstantinopolis'e özel ulakları sayesinde iletmıştır (Haussig, 1997: 214). Bunun akabinde Bizans İmparatoru Iustinionus (MS. 527-565) döneminde İstanbul'da ipek böceği yetiştiriciliği başlamıştır (Haussig, 1997: 81; Brossius, 2006: 183). Nestûrîler bilimsel gelişmelere verdikleri önemden dolayı sürekli olarak kendilerini yenilemekteydiler. Nestûrîler ilk defa bu dönemde İncil'i *çerm* adı verilen ve hayvan derisinden imal edilen parşömenlerin üzerine

yazmışlardır (Cüneydî, 1376: 326). Bu parşömen sayesinde varaka halinde bulunan sayfalar ciltli kitaplar haline getirilmiştir.

İktidarı döneminde din adamları sınıfı ile problem yaşayan Sâsânî Hükümdarı IV. Hürmüz (MS. 579-590), Zerdüşť din adamlarının etkisini kırmak için Nestûrîlerle ittifak kurmuş ve onları Zerdüşť din adamlarına karşı kullanmak istemiştir (Alizade, Pehlevani ve Sadrnia, 2002: 60; Girişmen, 1336hş: 307). Hürmüz'ün bu politikası Bizans ile Sâsânî arasındaki gerilimin artmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü Zerdüşť din adamları Nestûrîlere karşı şiddet politikası izlemeye başlamış ve bu dönemde ele geçirilen Nestûrîler fillerin ayakları altında ezilmek suretiyle cezalandırılmışlardır. Bizans'ın sağlamış olduğu askeri ve mali destekle Hürmüz'ü ortadan kaldırarak iktidara gelen II. Hüsrev (MS. 590-628), Zerdüşť din adamlarının bu uygulamasına engel olarak Hıristiyanlar üzerindeki baskıyı kaldırmıştır. II. Hüsrev, ilk defa ülkesinde bulunan Hıristiyanlara Bizans topraklarına serbest geçiş hakkı tanımıştır. II. Hüsrev'in Nestûrîlere yönelik hoşgörölü politikasının sebebi, kendisine karşı isyan eden Sâsânî komutanlarından Behram'a karşı Bizans'ın kendisine sağlamış olduğu askeri ve mali destekten kaynaklanıyordu. Bizans'la yapılan anlaşmalarda İran ülkesinde yaşayan Hıristiyanların yaşam şartlarıyla ilgili önemli maddeler bulunmaktaydı.

Bu iktidar mücadelesi sırasında Türkistan toprakları üzerinde yaşayan Nestûrî Türkler ise Behram'ın safında yer almışlardır. II. Hüsrev'in esir aldığı Türkler arasında çok sayıda alında haç işareti olan kimse bulunması bu dönemde Nestûrî Hıristiyanlarının Türkler arasında ne kadar etkin bir şekilde faaliyet gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Aslında alında haç işareti olan Türkler çoğunlukla Hıristiyan değillerdi. Türkistan toprakları üzerinde faaliyet gösteren Nestûrî din adamları genellikle hekim olduklarından dolayı yeni doğan çocukları tedavi ettikten sonra onların sağlıklı büyümeleri amacıyla alınlarına haç işareti koymaları için annelerini ikna etmekteydiler (Simocatta, 1986: 10, 13, 15). Bu dönemde II. Hüsrev'in çok sevdiği eşi Şirin'in Yakubi mezhebine bağlı bir Hıristiyan olmasından dolayı, Yakubiler rahat bir döneme girmiş oldular (Simocatta, 1986: 13.7; 15Atiya, 1968: 194). Şirin, ülkesindeki Yakubi Hıristiyanları kendi himayesi altına almış ve onlara önemli memuriyetler verilmesini sağlamıştır. II.

Hüsrev'in diğer eşi *Meriem* ise Bizans İmparatoru Mauricius'un (MS. 582-602) kızıydı ve kendisi de Şirin gibi monofizit düşünceye sahipti (İbnü'l-Belhi, 1339hş: 103; Grantovski, 1359hş: 172; Garsoian, 2000: 579). II. Hüsrev'in bu iki eşi arasında kendi çocuklarını Sâsânî tahtına veliyaht yapma yönünde büyük bir yarış bulunmaktaydı. II. Hüsrev çok sevdiği eşi Şirin'in etkisinde kalmış ve ondan olan *Merdanşah* adındaki çocuğunu veliyaht olarak ilan etmişti (Meşkür, 1366hş: 100; Rawlinson, 2002: 592; Grantovski, 1359hş: 173). Fakat kendisi Bizans İmparatoru Herakleios (MS. 610-641) ile yaptığı uzun ve yorucu savaşların ardından Meriem'in çocuğu *Şireveyh* tarafından ortadan kaldırılmış ve Şireveyh (MS. 628) Sâsânî tahtına geçmiştir.

Sâsânîlerin son dönemlerinde Sâsânî başkenti Medâ'in'de Erdeşîr'in kurmuş olduğu *Beh Erdeşîr* kenti Hıristiyanlar için önemli bir merkez haline gelmiştir. Nestûrî başpiskoposları sonraki dönemlerde bu şehirde ikamet etmeye başlamışlar ve buradaki piskoposluk Sâsânî ülkesindeki doksan altı piskoposluk ve on iki metropolitin merkezi halini almıştır (Brock, 1985: 3). Bu şehirde yaşayan Hıristiyanlar, Medâ'in'in Müslümanlar tarafından ele geçirildiği MS. 638 yılında; onları şehrin dışında sevinç gösterileri ile karşılamışlardır. Sâsânî ülkesindeki Hıristiyanlar, Mezopotamya toprakları merkez olmak üzere misyonerler ve Hıristiyan tüccarlar sayesinde ipek yolunu takip etmek suretiyle bu dinin hem Orta Asya ve Çin'e doğru yayılmasını sağladılar hem de bu bölgede önemli bir dini güç olarak varlıklarını Sâsânî Devleti'nin yıkılmasına kadar devam ettirdiler. Çin'de kurulan kiliseler de doğrudan Sâsânî ülkesi başkentinde bulunan kiliseye bağlı hale gelmişlerdir (Tang, 2011: XII, XIII).

Sonuç

Sonuç olarak; Bizans toprakları üzerinde yaşanan dini tartışmaların neticesinde Hıristiyanlığın farklı mezheplere bölünmüşlüğü'nün Erken Ortaçağ Bizans ve İran ilişkilerini önemli ölçüde etkilediğini söyleyebiliriz. Bizans'ın Hıristiyanlığın *monofizit* akımına taraftar olması sonucunda *diyofizit* Hıristiyanları dışlaması, bu akıma mensup olanların Irak ve İran topraklarına girişini kolaylaştırmıştır. Irak topraklarında yaşayan Süryânîlerin *diyofizit* Hıristiyanlığa bağlı kalması bu topraklar üzerinde Nesturiliğin yayılmasına neden olmuştur. *Diyofizit* akımının yayıldığı topraklar genel olarak İran egemenliği altında kalmıştır.

Fakat *monofizit* Hıristiyanlığa bağlı kalan Suriye toprakları defalarca İranlılar tarafından işgal edilmesine rağmen Bizans'ın elinde kalmıştır. Aynı şekilde *monofizit* akımının yayılmış olduğu Ermenistan topraklarının önemli bir kısmı yine İran egemenliğinden çıkarak Bizans egemenliği altına girmiştir. Irak, Suriye, Anadolu ve Ermenistan toprakları üzerinde *monofizit* ve *diyofizit* mezhebine bağlı topluluklar arasındaki çekişmeler sürekli olarak İran ve Bizans arasındaki savaşların önemli sebeplerinden birisi olmuştur. İranlılar ve Bizanslılar arasındaki bu çekişmeler uzun vadede dini açıdan Bizans'ın lehine sonuçlanmıştır. Nesturi misyonerler bu mücadeleler sırasında Hıristiyanlığın Ön Asya, Orta Asya ve Uzak Doğu'da Hıristiyanlığın yayılmasına öncülük etmişlerdir. Bunun yanında imparator Anastasius'un çalışmaları sayesinde Nesturiler Bizans'a yakınlaşmaya başlamışlar ve İran'ın elinde siyasi bir koz olmaktan çıkmışlardır. Nesturiliğin uzun vadede İran için sağladığı en önemli kazanım ise antik Yunan ve Roma medeniyetine ait bilimsel eserlerin çeviriler yoluyla İran ve Irak topraklarına kazandırılması noktasında olmuştur.

Kaynakça

- Albayrak, K.(2007). Nestûrîlik. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (c. 33, s.15-17). İstanbul.
- Alızade, S., A. R. Pehlevani ve A. Sadrnia. (2002). *Iran a chronological history*. İran,Tahran: İntişarat-ı Ketabhaneyî Melliyî.
- Atıya, A. S.(1967). *The history of Eastern Christianity*. London: University of Notre Dame Press.
- Bakır, A. ve A. Altungök. (2014). Erken ortaçağların şehirler topluluğu: Medâ'in. *Belleten*, LXXVIII (281), 1-40. Nisan, Ankara.
- Brosius, M.(2006). *The Persians*. New York: Routledge Publishing.
- Brock, S. P.(1985). Christians in the Sâsânîan Empire.*Syriac Perspectives on Late Antiquity VI*, 69-86. Hampshire.
- Bury, J. B.(2005). *A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene (395 A.D to 800 A.D)* C. I.Boston: Adamant Media Corporation Press.
- Cowper, H.(2003). *Journal of sacred literature and biblical record*. Montana: Kessinger Publishing.
- Çelik, M. (1999). *Bizans İmparatorluğunda din devlet ilişkisi I*.İzmir: Akademi Kitabevi.
- Dölebanî, M. F. Yuhanna. (1942). *el-Kaddis Mar Yakubu 'l-Barad' i es-Süryânî*. Buenos Aires.
- Eilers, W.(2000). Iran and Mesopotamia. E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge history of Iran* (V. 3, p. 481-504). Cambridge: Cambridge University Press.
- Every, E.(2005). Asurîler. (Çev.; S. Kılıç). *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1), 97-106.
- Furon, R. (1943). *İran*. (Çev.; G. K. Söylemezoğlu). İstanbul: Hilmi Kitabevi.
- Garsoian, N. (2000). Byzantium and the Sâsânîans. E. Yarshater (Ed.), *The Cambridge history of Iran* (V.3, p. 568-592). Cambridge: Cambridge University Press.

- Gırışmen, R.(1336hş). *İran Ez Agaz Ta İşlam*. (Çev.: M. Mu'in). Tehran: Büngah-ı Terceme ve Neşr-i Kitab.
- Grantovski, E. A.(1359hş). *Tarih-i İnan Zaman-ı Bastan ta Emruz*. (Çev.: K. Kişaverzi), Tahran: İntişarat-ı Puyeş.
- İbnu'l Belhi.(1962). *Farsname*. G. Le Strange ve R. E. Nikolsen (Der.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kristensen, A. (1368hş). *İnan der Zaman-i Sâsânîyan*. (Çev.: R. Yasemî). Tahran: İntişarat-ı Dünyaye Kitab.
- Kyle, R. (1989). Nestorius: The partial rehabilitation of a heretic. *JETS*, 32 (1), 73-83, March.
- Marcellinus, A.(1935). *History of Ammianus Marcellinus* V. I. (Trns.: J. C. Rolfe). London: William Heineman.
- Menasce, P. J. (1337hş). Din-i Mesih der İnan Ahd-i Sâsânî. A. Behnam (Ed.), *Temeddün-i İranî* (p. 207-211). Tahran.
- Meşkür, C.(1366hş). *Tarih-i İnan Zemin*. Tahran: İntişarat-ı İşraki.
- Millar, F.(2006). *A Greek Roman Empire: Power and belief under Theodosius II*. Los Angeles: University of California Press.
- Nefisî, S. (1331hş). *Tarih-i Temeddün-i İnan-i Sâsân*. Tahran: İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran.
- O'leary, de L.(1971). *İşlam duişuncesi ve tarihteki yeri*. (Çev.: H. Yurdaydın ve Y. Kutluay). Ankara: AÜ Basımevi.
- Ostrogorsky, G. (2006). *Bizans Devleti tarihi*. (Çev.: F. İşiltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Procopius. (1915). *History of the wars*, C. I and II. (Trns.: W. B. Dewing). London: William Heineman.
- Rassam, S. (2006). *Christianity in Irak*. Herefordshire: SCM Press.
- Rawlinson, G.(2002). *The seven great monarchies of the Ancient Eastern World*, V. III. New York: Gorgias Press.
- Simocatta, T.(1986). *The history*. (By.: W. Soward). Oxford: Claredon Press.
- Sykes, P. M. (1915). *A history of Persia*, C. 1. London: Macmillan Company Press.

- Tang, L.(2011). *East Syriac Christianity in Mongol-Yuan China*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag Publisher.
- Woodhead, L. (2004). *An introduction Christianity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vasiliev, A. A. (1943). *Bizans İmparatorluğu tarihi*. (Çev.; A. M. Mansel). Ankara: Maarif Matbaası.
- Vaux, W. S. W.(2005). *Ancient history from the Monuments; Persia, the earliest period to the Arap Conquest*. New York.

Weberyan Anlamda Türklerde Otorite Ve Meşruiyet İlişkisi (15.yüzyıl Osmanlı Dönemine Kadar)

*The Relationship Between Authority And Legitimacy In Turks
From A Weberian Perspective*

Gürbüz Özdemir

Özet

Farklı coğrafyalarda yaşayan toplumlar, ekonomik, toplumsal, vb. değerlere bağlı olarak birbirlerinden farklı özgün yapılanmalar sergileyebilmektedirler. Özellikle siyasal yapıları, bu değerlerden ayrı düşünmek mümkün olmadığı gibi; otorite, meşruiyet gibi kavramlara ilişkin algıları, o toplumun siyasal kültüründen bağımsız olarak ele almak da mümkün değildir. Türklerin, Orta Asya'dan başlayarak günümüze kadar uzanan siyasal kültürü içinde önemli bir yeri olan "Kut", "Töre" gibi kavramların, İslam öncesi ve sonrası dönemde otorite ve meşruiyet kavramları üzerinde ve aralarındaki ilişkilerde belirleyici rol oynamıştır. Bu kavramlara, Weber'in otorite tiplmesi ve meşruiyet ilişkisi bağlamında bakıldığında bu özgünlüğü görmek mümkündür.

Kısacası, Türklerdeki otorite ve meşruluk ilişkisi, Weber'in otorite teorisi bağlamında değerlendirildiğinde, "geleneksel", "karizmatik" ve "hukuksal" otoriteyi sentezleyen özgün bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Max Weber, Türkler, Kut/Töre, Otorite, Meşruluk.

Yrd. Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü,
gurbuzozdemir_4@hotmail.com

Abstract

Communities living in different geographies may have different structures; and it is impossible to evaluate their political structures in particular without taking into account these values. In this regard, attempts to understand such concepts as power and legitimacy, all of which are influential in shaping political life, as well as the relations that exist between them, may be futile in isolation from the prevailing political culture. Retaining an important place particularly for the Turks, concepts like “Kut” and “Tore” have played a determining role in the relations between power and legitimacy in both the pre- and post-Islamic eras. If these concepts are considered based on the type of authority and legitimacy put forward by Weber, it is possible to see their originality.

In brief, based on Weber’s theory of authority, it is possible to say that with the Turks, the relationship between authority and legitimacy brought a unique character, which resulted from a combination of “traditional”, “charismatic” and “juridical authority”.

Keywords: *Max Weber, The Turks, Kut/Tore, Authority, Legitimacy*

Giriş

Geçmişten günümüze tüm insan topluluklarında, insanlar üzerinde tek egemen bir güç olarak bir “iktidar” olgusu ve bunu kullanan kişi/kişiler daima olmuştur. İktidar olgusu, bu süreçte farklı biçimler almış olsa da özü itibarıyla hep aynı kalmıştır. İktidar olgusunun hem özü hem de en önemli niteliği ise, “zor kullanma tekeli”ne sahip olmasıdır. Bu tekeli özellik, günümüzde de iktidarın olmazsa olmaz temel koşul olarak kabul edilmektedir. Bu tekelin ortadan kalkıp, “zor kullanma” işlevi kısmen de olsa başkaları tarafından kullanılmaya başlandığında ise, o iktidar sarsılmaya ve yıkılmaya başlar. Dolayısıyla “zor kullanma tekeli” iktidar olgusunun en önemli özelliğidir. Ancak, bu niteliğin varlığı, iktidarın sadece güce dayandığı ve biricik özelliğinin “şiddet ve zor kullanmak” olduğu anlamına da gelmemektedir. Zira tarihteki birçok örnek göstermiştir ki, kamu vicdanında kabul görmeyen salt güce dayanan iktidarlar uzun süre ayakta kalamazlar (Weber, 2006:110). Madem iktidarlar, sadece güce dayanarak ayakta kalamazsa yani güç bittiğinde halkın itaati de bitiyorsa; “Sair zamanlarda iktidarın emretmesi ve toplumu bu emirlere zorlayabilmesi nasıl sağlanır?” ya da daha genel bir ifadeyle; “İktidara itaatın temel dayanağı nedir?”, biçimindeki sorular kaçınılmaz olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlara verilecek yanıtlarda bize yardımcı olacak en esaslı kavram ise “meşruyet” kavramıdır. Zira Weber, insanların, iktidara itaat etmelerinin temelinde onu “meşru” görmelerinin yattığını söylemektedir. Bu nedenledir ki; iktidarların sürekliliği, ancak kendisine bağlı insan topluluğu tarafından “benimsenmesi”ne bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla “meşruyet” kavramı, iktidarın “zor kullanma” yetkisine karşılık, halka bu emre itaat etme sorumluluğu yükleyen önemli bir kavramdır (Duverger, 1995: 132).

Meşruyet bağlamında önemli olan ve çoğu kez iktidar kavramıyla birlikte kullanılan bir diğer kavram ise “otorite”dir. “Otorite” kavramı, iktidarın özel bir biçimi olup, en genel anlamıyla “meşru iktidar” olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla, “iktidar” ve “otorite” kavramları ele alınırken, “meşruyet” kavramı merkezi bir rol üstlenmekte ve birbirleriyle olan ilişkilerini belirlemektedir (Friedmen, 1993: 28). Siyaset bilimi çalışmalarında iktidar, otorite ve meşruyet kavramları ve bunların birbirleriyle olan ilişkileri ele alındığında ise, genellikle

Weber'in otorite ve meşruiyet kuramının öne çıktığı görülmektedir. Weber, bu konuda elbette ki tek otorite değildir. Ancak bu kavramlara ilişkin yaptığı çalışmalarla, siyaset bilimine önemli katkılar sağlamış olan ilk ve önemli bir bilim insanıdır. Bu yönüyle siyaset bilimi yazınında halen de önemli bir referans noktasıdır. Biz de, bu öneminden dolayı, Türklere İslam öncesi ve sonrası otorite ve meşruiyet ilişkisini anlama açısından Weber'i kendimize bir şablon olarak belirledik.

Weber, kuramında “geleneksel”, “karizmatik” ve “hukuksal/us-sal” olmak üzere üç tip otoriteden ve meşruiyet ilişkilerinden bahsederken, esasen en saf ve ideal otorite tiplerini ortaya koymaktadır. Ancak bir toplumun siyasal yaşamının biçimlenmesinde etkili olan toplumsal, ekonomik, kültürel, vb. koşullar genellikle o topluma özgü olduklarından, bu ideal tiplerin saf biçimiyle ortaya çıkmaları çok zordur. Dolayısıyla uygulamada, çoğunlukla bunların sentezi olabilecek yapılar ortaya çıkmaktadır. Weber'in otorite ve meşruiyet kavramlarına yüklediği anlam dikkate alındığında, kavramların Türk siyasal kültüründeki yeri ve karşılık geldiği bağlam, Türklere özgü bir siyasal yapıya işaret etmektedir. Bu özgünlük ise, Weberyan anlamda üç otoritenin ve meşruiyet ilişkisinin sentezi olan bir yapıya karşılık gelmektedir.

Çalışmada; öncelikle Weber'in otorite tipolojisi ve meşruiyet ilişkisi ortaya konulacaktır. Sonrasında, kut, töre vb. kavramlardan hareketle İslam öncesi ve İslam sonrası dönemde (15.yüzyıl Osmanlı dönemine kadar) Türklere otorite ve meşruiyet ilişkisinden bahsedilerek, Weberyan anlamda değerlendirilmesi yapılacaktır.

Weber'de Otorite ve Meşruiyet

Otorite ve Meşruiyet Kavramları

Siyasal yaşama yön veren iktidar, otorite, meşruluk, vb. kavramlar, tarih boyunca hem düşünürlerin hem de iktidarların üzerinde durdukları konuların başında gelmektedir. Özellikle iktidar kavramı, siyasal, toplumsal, ekonomik, vb. yönleri olan çok geniş bir anlam yelpazesine sahip olup, bir kimsenin veya bir grubun diğerlerini kontrol edebilme kapasitesini anlatmaktadır. Bu nedenle iktidar kavramının siyasal boyutunu anlatan siyasal iktidar, diğer iktidar türlerinden ayrılmaktadır. Siyasal iktidar, en üstün iktidar olmanın yanı sıra, ayrıca “zor kullanma tekel”ne de sahip iktidardır. Ancak tarihte hiçbir siyasal iktidar sü-

rekli olarak “güç kullanma” ile varlığını sürdürememiştir. Dolayısıyla kendilerini halka benimsetmek için bir dayanak bulmaya ve meşruiyetlerini temellendirmeye çalışmışlardır. Başarılı oldukları ölçüde de, meşru iktidar yani “otorite” olarak kabul edilmişlerdir. “Otorite”nin salt iktidardan farkı ise, verdiği emirleri insanların rızasına dayandırarak gerçekleştirmesidir. Bu nedenle meşruiyet, halkın iktidara itaatini sağlayan temel bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır (Sheldon, 2001: 24-25).

Tarihsel süreçte, “meşruiyet” kavramını temellendirmek için birçok görüş ortaya konmuştur.¹ Bu görüşler çerçevesinde çeşitli otorite tipleri ve meşruluk kaynakları ifade edilmiştir. Bu bağlamda yapılan en genel sınıflandırma ise, “teokratik kuram” ve “demokratik kuram” ayrımıdır. Meşruiyetin kaynağının gökyüzünde ve kutsallarda arandığı teokratik meşruiyet anlayışı, tarihin en eski ilkel toplumlarından günümüze kadar çeşitli biçimlere bürünerek varlığını korumuştur. Mısır firavunlarına atfedilen “tanrı-kral” inancından, ortaçağ kilise düşüncesine kadar birçok örneği bulunmaktadır (Kapani, 1999: 68-69). Bu anlayış, yaşanan aydınlanma süreciyle birlikte etkisini kaybetmiş ve iktidarın kaynağı yeryüzünde aranmaya başlanmıştır. Demokratik meşruiyet yaklaşımını sonuç veren yeni anlayışa, başta Rousseau olmak üzere birçok düşünür katkı sunmakla birlikte, Fransız Devrimi ve sonrasında yaşanan süreçler de önemli katkı sağlamıştır (Kapani, 1999: 70).

Otorite ve meşruiyet kavramlarına ilişkin farklı görüşler ve tartışmalar olmakla birlikte, çoğu siyaset bilimci meşruiyete ilişkin tartışmalarda Weber’i bir öncül olarak görmektedir. Weber’in yaptığı çözümler, bugün de siyaset biliminin temel konuları arasında yer almaktadır. Zira yaptığı kapsayıcı çalışmalarla, bu konuda tüm tarihsel sürecin anlaşılmasına yardımcı olacak şablonlar sunmaktadır. Dolayısıyla bu konuda herhangi bir çalışma söz konusu olduğunda, özellikle Weber’in görüşlerine başvurulması bilinen bir gerçektir. Weber’in sahip olduğu bu önem; iktidarların sadece zorlamayla ayakta kalamayacaklarını ve meşru bir güç olduklarına ilişkin bir inanç oluşturma gayreti içerisine girdiklerini ilk defa ortaya koymuş olmasından dolayıdır. Ayrıca farklı değerlere sahip insanların iktidarları niçin meşru görüp

1 Değişik görüşler için bkz.: Tunçay, 1969.

itaat ettiklerini en derli toplu biçimde sınıflandırmış olması da önemini ortaya çıkarmaktadır (Dursun, 2012: 114). Weber, otorite ve meşruiyet ilişkisi bağlamında elbette tek otorite değildir. Ancak 19. yüzyıl Almanya'sından hareketle içinde bulunduğu dünyayı anlamlandırma-ya çalışan ve hem ortaya koyduğu meşruiyet tipolojisiyle hem de genel anlamda siyaset bilimindeki katkısıyla öne çıkan önemli bir siyaset bilimci olarak karşımıza çıkmaktadır (Bozkurt, 2011: 214).

Bir siyaset bilimci olarak Weber, iktidarı, insanları itaat etmeye ve onları arzu etmedikleri şeyleri dahi yapmaya zorlayabilme iradesi olarak tanımlamaktadır. İktidarı, “meşru” ve “meşru olmayan” iktidar olarak ikiye ayırarak, rızaya dayalı olan kısmına “meşru iktidar” anlamında “otorite” adını vermektedir. O'na göre, otorite ile iktidar arasındaki en temel fark, insanların otoritenin yönetme hakkını (meşruiyetini) onaylamaları ve verdiği emirlere isteyerek itaat etmeleridir. Bu yönüyle otorite kavramı, sadece hukuksal bir meşruiyeti değil, aynı zamanda toplumsal meşruiyeti de içermektedir (Weber, 2006: 110). Weber'in ortaya koyduğu tipoloji dikkatli incelendiğinde de, meşruiyetin sadece hukuksallıkla sınırlı tutulmadığı anlaşılmaktadır. Zira hukuken meşru olan bir iktidar, toplum vicdanında benimsenemezse tartışılmaya başlanır. Böyle bir iktidarın ise, eninde sonunda yıkılması ya da istikrarsızlığa düşmesi kaçınılmazdır (Davutoğlu, 1995: 23; Friedrich, 1974: 113). Bazen de tersi olmakta ve bir iktidar, hukuka uygun davranmasa dahi toplum tarafından rahatlıkla benimsenmektedir. Sonuçta, toplumda oluşan/oluşturulan algının da büyük önemi vardır. Bu nedenle hukuka uygunlukla meşruiyet arasında tek yönlü bir ilişki yoktur (Arato, 1994: 166). Kısacası, Rousseau'nun, “hiçbir iktidar, egemenliğin ‘hak’, halkın itaatini de ‘görev’ biçimine sokmadıkça süreklilik sağlayamaz, ifadesinde de belirtildiği gibi; tarih boyunca tüm iktidarlara, nitelikleri ne olursa olsun (demokratik, otoriter, totaliter, vs.), egemenliklerini sürdürebilmek için kendilerinin meşru olduklarını halka anlatma zorunluluğu duymuşlardır (Rousseau, 1992: 6).

Weber'in Otorite ve Meşruiyet Tipolojisi

Weber, “otorite” kavramını, “geleneksel”, “karizmatik” ve “hukuksal/ussal” olarak üç ideal tipe ayırmıştır. Bu sınıflandırma, “meşruiyet” kavramının tanımında yer alan ve onun temelini oluşturan “inancın” toplumda nasıl oluştuğunu oldukça açıklayıcıdır. Weber, bu konuda en

elverişli kavramları sunarak, yaşananları anlamaya yönelik önemli katkılarda bulunmuştur. Bu nedenledir ki, bu alanda yapılan çalışmaların hemen hepsi Weber'in "otorite/meşruiyet modeli"ne gönderme yapma ihtiyacı duymaktadır (Oktay, 2003: 53).

Geleneksel Otorite ve Meşruiyet İlişkisi

Weber'e göre, otorite kavramı, ilk olarak "geleneksel otorite" olarak kendisini göstermiştir. Bu otorite tipi, toplumsal düzenin yavaş değiştiği ve geleneğin ve inancın saygı gördüğü toplumlarda söz konusudur. Bu yönüyle de, çoğu kez günlük yaşamın basit, olağan ve tek düze ihtiyaçlarını karşılamakla alakalı bir otorite tipini ifade etmektedir (Weber, 2006: 325). Geleneksel otoritenin kaynağını ve bireylerin ona itaatini sağlayan kuralların temelini yani meşruiyetini ise, toplumun gelenekleri, inançları ve kutsalları oluşturmaktadır. Bunlar, genelde yazılı olmayan ancak içsel olarak bireyleri bağlayıcı kurallardır. Kurallara itaat konusunda ise toplumda tam bir anlayış birliği vardır ve meşruiyet de bu birlikten kaynaklanmaktadır (Weber, 2005: 375-377). Geleneksel otorite anlayışında, iktidara itaat etmemek, aynı zamanda kutsala karşı çıkmak anlamına da geldiğinden her zaman mutlak bir itaat söz konusudur. Bu sonuç, işlevsel yerine kişisel ilişkiler çerçevesinde hükmeden iktidarların sınırsızlığını ve keyfilliğini de beraberinde getirebilmektedir. Kısacası geleneksel otorite, rasyonel olmaktan çok tarihseldir ve irrasyoneldir (Weber, 2006: 376).

Karizmatik Otorite ve Meşruiyet İlişkisi

Weber'de ikinci otorite tipi, "karizmatik otorite"dir. Weber, karizma kavramını, bir kişiyi sıradan insanlardan ayıran ve onu olağanüstü, kutsal ya da bazı özel güçlere sahip konuma getiren nitelikler anlamında kullanmaktadır. Karizma "kişisel" olabileceği gibi "ailesel" de olabilir. Ayrıca bu noktada iktidarın bu özelliklere sahip olup olmaması önemli olmayıp, toplum tarafından öyle algılanması yeterlidir. Dolayısıyla bu otorite meşruluğunu, iktidardaki kişinin sahip olduğu ya da böyle inanılan üstün özelliklerinden almaktadır. Hatta bu otoritede, iktidarın iki dudağı arasından çıkan her sözün mutlak itaatle sonuçlanması bir kuraldır (Weber, 2006: 135, 376). Buna rağmen, bu otorite tipinin varlığı da, toplum tarafından benimsendiği sürece söz konusudur. Aksi durumda, her zaman iktidarını kaybetme riskiyle karşı karşıya kalabilir (Weber, 2006: 59, 80-81).

Hukuksal/Ussal Otorite ve Meşruiyet İlişkisi

Hukuksal/ussal otoritenin temel kaynağı, toplumun ortak bilinçle oluşturduğu kurallar bütünü yani hukuk ve yasalardır. Emretme yetkisine sahip olan kişiler, bu kurallar bütününe göre iktidar olurlar, onların sınırları içinde yetkilerini kullanır ve yine bu kurallara göre iktidardan uzaklaşırlar (Weber, 2006: 59, 80-81). Dolayısıyla iktidarın, hukuka uygun olarak oluştuğu ve onun sınırlarını aşmadığı inancı, bu otorite tipinin meşruluğunun kaynağıdır (Weber, 2005: 379). Bu otoritede, yöneten-yönetilen ilişkisi de hukuk düzeni içerisinde belirlenmiş olup, iktidarların temel işlevi yasalar gereğince halka hizmet sunmaktır. Karşılığında ise, yurttaşların hukuk kurallarına dayalı meşru iktidara itaat etmesi bir yükümlülüktür (Weber, 2005: 42-43).

Özetle; Weber'e göre, geleneksel otoritenin meşruluğu, iktidarın her şeyiyle bir toplumdaki yerleşik geleneklere ya da inançlara uygun olmasına bağlıken, karizmatik otorite ise bir kişi ya da ailenin kutsallığından ya da olağanüstü özelliklerinden kaynaklanan karizmaya sahip olunduğuna ilişkin inancın varlığına bağlıdır. Hukuksal/ussal otoritenin meşruiyeti ise tamamen hukuk kurallarıyla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Weber'in ortaya koyduğu tipolojide, "saf ideal" tipler yer almaktadır. Bu tipleri, siyasal yaşamda çoğunlukla tek başlarına saf halleriyle bulmak zordur. Dolayısıyla bütün otorite biçimleri, bu saf ideal tiplerin yalın biçimleri olarak değil, onların koşullara uyarlanmış karışımları olarak karşımıza çıkmaktadır (Freund, 2006: 261; Özev, 2005: 3). "O zaman Weber'in bu saf tipolojinin temel amacı nedir?" biçiminde bir soru akla gelebilir. Bu soruya karşılık olarak, farklı toplumlardaki otorite biçimlerinin ve meşruiyet ilişkilerinin anlaşılması için analitik bir malzeme sunabilmektir, yanıtı verilebilir (Lukes, 2006: 933).

Türklerde İktidar, Otorite ve Meşruiyet İlişkisi

Her bir toplum ekonomik, kültürel, dinsel, vb. değerlere bağlı olarak birbirlerinden çok farklı özgün siyasal yapılar sergileyebilmektedirler. Özellikle birer siyasal kavram olan iktidar, otorite, meşruiyet gibi kavramlara ilişkin algıların oluşmasında, o toplumun değerlerinin büyük etkisi bulunmaktadır. Orta Asya'dan itibaren Türk siyasal yaşamındaki tüm gelişmelere de bu bağlamda bakılabilir. Zira Türkler, kendine özgü

değerlerle Batı'daki çizgiden farklı bir siyasal yapılanma ortaya çıkarmıştır. Örneğin kut, töre gibi kavramlar, otorite ve meşruiyet kavramları üzerinde belirleyici rol oynayarak, Türklerde özgün bir siyasal yapı oluşturmuşlardır. Kısacası iktidar, otorite gibi kavramların Batı'daki karşılıklarını, Türk siyasal yaşamında birebir beklemek çok da anlamlı değildir (Kafesoğlu, 1997: 246).

Türklerde otorite ve meşruiyet ilişkisini, İslam öncesi ve İslam sonrası dönem (15.yüzyıl Osmanlı dönemine kadar) biçiminde iki başlık altında ele almak mümkündür.

İslam Öncesi Dönem

Türk siyaset geleneğinin biçimlenmesinde, birçok farklı kavram etkili olmuştur. Bunlardan, örneğin kut kavramı, egemenlik anlayışının oluşmasında etkilidir. Kut inancına göre, egemenlik, kutsal hanedana Gök Tanrı tarafından bir bağış olarak verilmiştir (Arsal, 1947:120-125; Köseoğlu, 1997: 45). Bu anlayışın, özellikle Orhun Yazıtları'nda ayrıntılı olarak anlatıldığı görülmektedir (Ögel, 1932: 53). Yine bu dönemin egemenlik anlayışı, “kağanların gökten inen bir ışıktan gebe kalan bir ananın çocukları olduğu” biçiminde ifade edilen Orta Asya mitolojilerinde de işlenmiştir. Her iki kaynaktaki anlatımlar, özellikle hanedanı oldukça güçlü kılan bir inancı ortaya koymaktadır. Bu inanış, hanedanı doğrudan meşru bir güç haline getirdiğinden, konumuz açısından oldukça önemlidir. Zira Weber'in tipolojisinde yer alan “geleneksel otorite”yi anımsatmaktadır. Ancak buradaki kutsallık, kağana değil mensubu olduğu hanedana aittir. Kağan, kişisel olarak hiçbir zaman kutsal bir varlık olarak kabul görmemiştir. Hatta yetkileri kadar sorumlulukları olan bir görevliden ibaret kalmıştır (İnalcık, 1959: 75; Ergin, 1970: 4, 17, 31). Bu çerçevede, kağanın sorumlulukları ve halkına hesap vermesi gerektiği konuları Yazıtlarda özellikle işlenmiştir (Kafesoğlu, 1997: 246). Bu saptama, Weberyan anlamda “ailel karizmatik otorite”ye de işaret etmektedir.

Orhun Yazıtları'nda, “il (devlet)” ve “töre” sözcükleri birbirini tamamlayan iki kavram olarak kullanılmaktadır. Türk toplulukları incelendiğinde, töreye dayalı, töre ile kurulan ve her zaman onun kontrolü altında olan bir devlet düzeninin geçerli olduğu görülmektedir. Yani devleti biçimlendiren en temel öge, iktidar olan kağan de-

il, bizzat töre'nin kendisidir (zdemir, 2009: 129). Bu anlayış, en geniş anlamıyla toplumun ortak bilincinin ürünü olan Türklere özgü bir hukuk kodu ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Canatar (2012: 25), Arsal'dan nakille, töre/türü/töre terimlerinin eski Türkçede "yasa" anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Bu konuda nder (1976: 225) de, bilinen en eski Türkçe metinlerde "türü" olarak geçen ve sonraları "töre/töre" biçimlenen kavramın, doğrudan bugünkü "hukuk" demek olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, töre'yi kapsayan normlar bütününü, "töre hukuku" olarak ifade etmek mümkündür (Arık, 1995: 1). Bu bağlamda, "töre hukuku", kağanlara hukuksal sınırlar oluşturmuş ve onlara bu sınırlara uyma zorunluluğu getirmiştir (Kafesoğlu, 1997: 233). Töre'nin bu işlevi, hem kağanın keyfi hareket etmesini hem de Türklere mutlak bir iktidar oluşmasını engellemiştir. Bu durum ise, Türklere, kutsallık ile sorumluluğun hatta sınırlılığın adeta i içe geçtiği özgün bir siyasal yapı ortaya çıkarmıştır (Taşağıl, 1992: 104-105). Ancak kağanın, bu sınırlara uymayabileceği düşüncesiyle, töre'de kağanın meşruiyetini ve tahtını kaybedeceği esası da benimsenmiştir. Burada, meşruiyetini kaybeden makam hanedan değil, birey olarak kağandır. Bu kural, İslam sonrasında da özünü kaybetmeden korunmuştur. Bu sonuç ise, aynı zamanda Türklere Weberyana anlamda, bireysel değil "aile karizması" anlayışının egemen olduğunu göstermektedir. (Genç, 1981: 73-74).

Öte yandan kağan, töre'nin uygulanmasında etkili olan "kurultay" tarafından da sınırlandırılmıştır. Kurultay, başta kağanın tahta çıkışına onay vermek olmak üzere birçok konuda önemli bir işleve sahiptir. Gerektiğinde kağanın tahttan indirilmesinde de etkili olduklarının birçok rneği vardır (Rasonyi, 1996: 59-60; Tunaya 1970: 16). Arsal da, iktidarı sınırlanması konusunda töre'nin ve kurultay'ın önemine işaret etmektedir (Arsal, 1947: 266, 269). Hatta Barthold (1975:184 vd.), kurultay'ın, o gün itibariyle iktidarın sınırlandırılması ve katılımcılık anlamında önemli bir değere sahip olduğunu belirterek, Türklere "demokrat" olarak nitelemektedir. Ancak bu yaklaşıma karşı olarak, kurultayın, bir meşrulaştırma aracı olmaktan öteye geçmediğini söyleyenler de vardır (İnalçık, 1959: 81). Kısacası; töre hukuku kapsamındaki kurallar bütününün oluşturduğu ortam, Weberyana anlamda "hukuksal/ussal otorite"nin ve meşruiyet ilişkisinin varlığına da işaret etmektedir.

Özetle; Orta Asya geleneğini Weberyan anlamda anlamlandırırken; hanedanın kutsal kabul edilmesi öncelikle geleneksel otoriteyi aklı getirmektedir. Hanedanın kutsallığından dolayı üstün niteliğe sahip olduğuna inanılması ise karizmatik (ailesel) otoriteyi işin içine sokmaktadır. Ayrıca kağanın töre hukuku ve kurultay gibi yapılarla sınırlandırılmış olmasında Weberyan anlamda “hukuksal/ussal otorite”nin özelliklerini de görmek mümkündür.

İslam Sonrası Dönem (15.yüzyıl Osmanlı Dönemine Kadar)

Türkler, Müslüman olmakla birlikte, insan ilişkilerinden siyasal alana kadar yaşamın her alanını kapsayan bir uygarlığa adım atmışlardır. Böylece, Türkler için kendilerini her açıdan etkileyecek yeni bir dönem başlamıştır (Üçok/Mumcu, 1987: 194). Zira İslam, siyaset ve yönetim anlayışı da dahil olmak üzere, her alanda kendine özgü bir değerler sistemi ortaya koymuştur. Bu sistematik içerisindeki otorite ve meşruiyet gibi birçok kavram, Orta Asya geleneğine kıyasla özgündür. Bu özgünlük, aralarında bazı temel farkların oluşmasına da yol açmıştır. Buna rağmen, önemli düzeyde kesişen yanları da bulunmaktadır. Örneğin egemenliğin sahibinin Gök Tanrı olduğu inancına benzer biçimde, İslam’ın egemenlik anlayışı da tek Tanrı inancına dayanmaktaydı². Farklı oldukları noktalara ise, Gök Tanrı tarafından kut verilmiş kutsal³ hanedan inancının İslam’da olmamasını örnek göstermek mümkündür (Şirvani, 1965: 21). Kısacası, Orta Asya geleneği ile İslam’ın siyaset anlayışı arasında, bazı ayrılıklar olmakla birlikte birleştikleri önemli noktalar da bulunmaktadır.

İslam’ın ana kaynakları⁴, yöneticilere kutsallık atfetmedikleri gibi, hukuk sisteminin üzerinde herhangi bir merci de öngörmemektedir. Dolayısıyla İslam hukuku, yöneticiler de dahil herkesin üzerinde bir konuma sahiptir. Yani yöneticiler, sınırsız bir güce sahip olmayıp, hukuk sınırları içerisinde yaptıklarından sorumludurlar. Hukuka uydukları sürece de “meşru”durlar. Ayrıca, İslam hukukunda hak ve öz-

2 Bu konuyla ilgili bazı Kur’an ayetleri için bkz.: Mülk Suresi 1. Ayet, En’âm Suresi 57. Ayet, Yûsuf Suresi 67. Ayet, Rad Suresi 41. Ayet, Kehf Suresi 26. Ayet, vb.

3 Bu konuda Şii inancı ayrılmakta ve ehl-i beyt imamlarına kutsallık ve masumluk vermektedir.

4 Bkz. Kur’an, Nisa suresi 59. Ayet

gürlükleri belirleyen iktidarlar olmadığı gibi, onların hukuka uymama gibi bir ayrıcalıkları da bulunmamaktadır (İbn-i Haldun, 2004: 473-475; Hamidullah, 1979: 218-224). Bu esasların yanı sıra, uygulamada hukukun somut olarak ortaya konulduğu “bey’at sözleşmesi” de söz konusudur. Bey’at sözleşmesi, toplum ile yöneticiler arasında “koşullara uymaya” karşılık “itaat”i öngören bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla yöneticiler sözleşmenin dışına çıktıklarında, meşruluklarını da kaybetmiş olurlar. Buna karşı insanların da onu yönetimden uzaklaştırma hakları doğmaktadır (Fazlurrahman, 1995: 12). Kısacası, sözleşme bağlamında da, yöneticilerin mutlaklığı değil sınırlılığı söz konusudur. Ayrıca Mardin (1997: 108-122), Türklerde hükümdarın ne yapıp yapamayacağını belirleyip adeta onun sınırlarını çizen bir zımnî sözleşme geleneğinden bahseder. Zımnî de olsa bir sözleşme kültürünün olması, sonuç itibarıyla iktidarı sınırlandıran bir işlev yerine getirmiştir (Mumcu, 1985: 37, 38).

İslam’ın ilk dört halife döneminde yöneticinin belirlenmesinde, farklı biçimlerde de olsa bir “seçim” yöntemi uygulanmıştır. Bu uygulama, “şura”, “meşveret” ve “ehl-i hall ve akd” gibi esaslarla gerçekleştirilmiştir. Ancak Emevilerle birlikte, bu yöntemden sapılmış ve “saltanat” anlayışına geçilmiştir (İbn-i Haldun, 2004: 288-292). Emevilerle güçlenen saltanat yöntemi, Abbasiler döneminde kökleşmiştir. Böylece, bir görevli kabul edilen halife anlayışı, monarşiye ve kutsal hanedan anlayışına kayan bir iktidar biçimine sokulmuştur. Ancak yine de, toplum tarafından benimsenmeye muhtaç olan hükümdarlar, meşruiyetin kaynağı İslam olduğundan isteyerek ya da istemeyerek de olsa İslam hukukuna uymak ya da uydurmak durumunda kalmışlardır (Fazlurrahman, 1995: 12-13). Müslüman olan Türkler, yaşamlarını İslam’ın motifleriyle düzenlerken olabildiğince dört halife dönemini esas almışlardır. Ancak yoğun olarak Abbasiler zamanında Müslüman olduklarından, yönetim açısından “saltanat modeli”nin İslam’la bağdaştırılmış biçimiyle muhatap olmuşlardır. Bu durum, İslam’ın esasına uymamakla birlikte, Orta Asya geleneğiyle örtüştüğünden dolayı Türklerin işine gelmiş de olabilir. Böylelikle kutsal hanedan inancı, Müslüman Türklerde de meşruiyet kazanmıştır. Özellikle eski ile yenin etkileşim içinde olduğu Karahanlı ve Selçuklu dönemlerini içine alan geçiş döneminde, Orta Asya geleneği güçlü biçimde varlığını sürdürmüştür. Örneğin, hükümdarların töre hukuku bağlamında yap-

tıkları uygulamalar, İslam'ın örf hukuku kapsamında meşrulaştırılarak devam etmiştir. Sonuçta Müslüman Türk devletleri, özgün bir siyasal yapı ortaya çıkarmışlardır (Köprülü, 1943: 23, 59 vd.; Genç, 1981: 7). Bu bağlamda, eski ile yeninin bağdaştırılmaya çalışıldığını Karahanlılar döneminin önemli kaynaklarından olan Kutadgu-Bilig'de görmek mümkündür. Örneğin, egemenliğin tanrısal kaynaklı olduğu ve Kut'un Tanrı tarafından hanedana verildiği anlatılarak, Orta Asya geleneğinin devamı olan bir yaklaşım sergilemektedir (Hacib, 1947: b. 109, b.1960, b.5469, 5470, 5947). Ayrıca hükümdarın kişiliğinin kutsal olmadığı, adaletle hükmetme, ulusun birliğini koruma ve refahını sağlama gibi görevlerinin olduğu da vurgulanmaktadır (Hacib, 1947: b. 88, 90, 109, 5195, 6192 vd). Eserde, hükümdarın meşruiyeti, eylemlerini töre ve İslam hukukuna uygun biçimde gerçekleştirmesine bağlanarak, iktidarın sınırları da çizilmektedir. Sınırlar aşıldığında ise, yine eski ile yeniyi birleştir biçimde, hükümdarın meşruiyetini kaybedebileceği uyarısı yapılmaktadır (Hacib, 1947: b. 93, 2982, 2983, 5165, 5355, 5356, 5357, 5360).

Eski ile yeninin bağdaştırılma süreci, Selçuklularda kaynaşma noktasına ulaşmıştır. Selçuklu devlet adamı Nüzam'ül-Mülk'ün eseri "Siyasetname", bu döneme ışık tutan önemli bir eserdir. Bu eserde de, eski ile yeniyi bağdaştırma çabası açıkça görülmektedir. Örneğin kutsal hanedan düşüncesine burada da yer verilmiştir. İslam'a da atıf yapılarak, hükümdarların Tanrı adına adaletle hükmetmesi ya da halkının mutluluğunu sağlaması gerektiği gibi konular ısrarla işlenmiştir. Hükümdarın şahsının kutsal olmadığı, dolayısıyla hükümdarın meşruiyetini sağlamanın tek yolunun töre ve İslam hukukuna uymak olduğu belirtilmektedir. Yoksa tahtını kaybedebileceği ikazı, Siyasetname'de de açıkça ele alınmaktadır (Nizamül-Mülk, 1999:6-8). Bunları tamamlayıcı biçimde, geçiş döneminde siyasetin belirlenmesi ve iktidarın sınırlanması açısından, töre ve İslam hukukunun da bağdaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Kısacası, İslam öncesi ve sonrasında, iktidarların her iki hukukun ilkeleriyle sınırlandırıldığı anlaşılmaktadır (Mumcu, 1985: 37-38).

Osmanlı devlet geleneğinin oluşumunda da, İslam inancı ile Orta Asya geleneğinin bağdaştırılmasının etkisi vardır. Bu etkiyi, soy-

larını Oğuzlara bağlama çabasında⁵, otoritesini Abbasi halifesinden alan Selçuklular aracılığıyla dinsel meşruiyet sağlama gayretinde ve bunları bağdaştırarak ulaştıkları sentezde görmek mümkündür. Bu çabayla birlikte, Osmanlı ailesi kutsal hanedan olarak meşrulaştırılmıştır (Kodaman, 2007: 28, 29). Yine ailenin erkeklerinin Kut'tan pay sahibi oldukları inancından hareketle, ülkenin hanedanın ortak malı olduğu esası benimsenmiştir (Mumcu, 1985: 37). Kutsal hanedan inancına rağmen, Osmanlıda da padişahların kişilikleri kutsal olmayıp, halkına hizmet etmek üzere Tanrı tarafından atanmış bir görevli olduğu düşüncesi egemendir. Padişahların görevi ise, adaletle hükmetmek, halkın refahı sağlamak gibi hizmetleri yerine getirmek olarak belirlenmiştir. Osmanlıda da padişahların iktidarı, yine töre ve İslam hukukuyla sınırlandırılmıştır. Onların da, halkı bu sınırlar içerisinde keyfiliğe kaçmadan yönetmeye çalıştıkları aktarılmaktadır (İpşirli, 1999: 139). Ayrıca padişahın yetkilerini sınırlayan diğer bir nokta, örf hukuku ile İslam hukukunun birbirine eklenmiş olmasıdır. Bu eklenme, padişahların örf hukuku bağlamında olabilecek İslam hukukuna uymayan uygulamalarını engellemiştir. Böylelikle hukuk, padişahların önünde en önemli bir fren işlevi görmüştür (Karagöz, 2008; Dursun, 1992a: 150-151). İnalçık (1994: 18), özellikle klasik dönemde, padişahların töre ve İslam hukukuna uygun hareket etmeye özen gösterdiklerinden keyfiliğe neden olacak gelişmelerin yaşanmadığını belirtmektedir. Hatta İslam hukukunun uygulayıcısı konumunda olan ulemanın da, iktidarın meşrulaştırıcısı olduğu kadar, sınırlandırıcı işlevi de gördüğünü belirtmektedir. Heper (2010: 57) de, padişahların genel olarak hukuka uyma çabası içerisinde olduklarını söylemektedir.

Konuya “halk” açısından bakıldığında da aynı sonuca ulaşmak mümkündür. Zira padişahların adalet ilkesiyle yönetim çabasının sonucu olarak halk, yöneticiler karşısında direnç gösterebilen araçsal bir güce sahip olmuştur. Özellikle haksızlıkları kaldırma çabasıyla ilan edilen “adaletnameler”, bunu açıkça göstermektedir. Bu bağlamda bürokrasi de önemli işlevler yerine getirmiştir. Hatta asker ve ulema bir-

5 Osmanlıların Alaeddin Keykubat'a bağlanan bir soyağacı çıkararak Selçukluların mirasçısı olma ve bütün Oğuzlara hükmetme hakkına sahip olduklarını ispatlama çabası için bkz Osmanlılar'ın ortaya çıkışını anlatan efsanelerin bir tartışması için bkz.: Imber, 1987: 7-27.

likte hareket ederek, din ve devletin selameti adına padişahları tahttan indirdiklerinin birçok örneği bulunmaktadır. Bu durum ise, bürokrasi ile padişah arasında var olan yazıya dökülmemiş bir denge rejimine işaret etmektedir (Dursun, 1992a: 150-154; Dursun, 1992b: 161-168).

Özetle; Türklerin İslam öncesi ve sonrası siyaset anlayışları genellikle örtüşmektedir. İslam öncesinin geleneği, Müslüman Türklerce de sürdürülmüş ve İslam'ın siyaset anlayışıyla bağdaştırılmıştır. Başta kutsal hanedan inancı olmak üzere İslam'ın ana kaynaklarına zıt olan birçok konu, Emevi ve Abbasi uygulamalarından da güç alarak Müslüman Türkler tarafından sahiplenilmiştir. Egemen hanedanlar da, soylarının kut sahibi hanedanlara dayandığını sürekli olarak işlemişlerdir.⁶ Dolayısıyla Müslüman Türklerde de, Weberyan anlamda “geleneksel otorite ve meşruiyet ilişkisini” görmek mümkündür. Ayrıca kutsal ve üstün niteliklere sahip hanedan inancının, Müslüman Türklerde de sürdürülmesinden dolayı, “karizmatik otorite (aile karizması) ve meşruiyet ilişkisi”nin izleri görülmektedir. İşin içerisinde töre hukuku ve İslam hukuku ile bunların ortaya koyduğu yasal sınırlamaların girmesinden dolayı da, Türklerde “hukuksal/ussal otorite ve meşruiyet ilişkisi”nin işaretleri de bulunmaktadır. Kısacası, Müslüman Türklerde de, üç otorite tipinin nitelikleri görüldüğünden dolayı, kanaatimizce hepsinin sentezi olabilecek bir otorite anlayışı söz konusudur.

Weber, ulaştığımız bu sonuca katılmadığını vurgularcasına, Osmanlıda otorite ve meşruiyet ilişkisini “sultanizm” olarak tanımlamış ve Osmanlıyı geleneksel otoriteye dahil etmiştir. Ona göre, Osmanlıda otorite padişahın kişisel takdirine bağımlıdır yani gelenekseldir. Sivil-askeri memurlar ise, sadece padişahın kişisel hizmetinde bulunan görevli kapı halkıdır. Böyle bir otorite ve bürokrasi anlayışı ise, Weber'e göre, “sultanizm”i yani geleneksel otoriteyi sonuç vermiştir. Weber'in görüşlerini böyle aktaran İnalçık (1994: 21 vd.), Weber'in aşırı indirgemecilik içerisinde olduğunu ve ona katılmadığını söylemektedir. Zira Weber Osmanlıya eksik baktığından, Osmanlıyı Batıdaki mutlak yönetimlerden ayıran temel özelliklerin farkında değildir

6 Örneğin, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu esnasında, “Osman Gazi'nin rüyası ve Şeyh Edibali'nin bunu yorumlaması olayı” ile, Osmanlı hanedanının iktidarı meşru kılınmaya çalışılmıştır. Bkz.: İnalçık, 1959: 80.

(İnalçık, 1994: 25). Hatta Weber'in, "sultanizm" tanımına ulaşmak için, İslam hukuku ve ulemanın konumu gibi Osmanlı'nın özgünlüğünü tartışmaktan kaçınmış olduğunu da belirtmektedir (İnalçık, 1994: 12). Dahası herkesin, padişaha karşı haklarını koruyabilmek için sık sık ulemaya sığınmış olmaları da, ulemanın işlevini göstermesi bakımından önemlidir (İnalçık, 1994: 18). Öte yandan İnalçık (1994: 23, 24) toprak sisteminden dolayı Osmanlı'da asla Batıdaki gibi aristokratik bir yapı oluşmaması, tahta çıkışta bir veraset ilkesinin olmaması gibi özelliklerini Osmanlı'nın Batıdan farklı olan özgünlüğü olarak anlatmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı'nın sultanizme kaymasını engelleyen İslam ve töre hukukun yanı sıra üç temel etkenin olduğu da bilinmektedir: Ulema, bürokrasi ve esnaf (ahîlik sistemi). Bu kurumlar sayesinde Osmanlı'da devletin dışında özerk bir alan oluşmuş ve Osmanlı'nın sultanizme kaymasını engellemişlerdir (Karagöz, 2008: 618). Aynı biçimde Dursun (1992a: 150) da, padişahın yetkisinin İslam hukuku, onun uygulayıcısı olan ulema, örf ile padişahlarca ilan edilen adaletnameler gibi etkenlerle sınırlandırıldığını ortaya koymaktadır.

Ayrıca Weber'in, Osmanlı'da otoritenin baskıncılığa doğru geliştiğini, Avrupa'da ise gelişmenin rasyonel otoriteye doğru olduğunu savunan görüşünü aktaran İnalçık (1994: 12), bu saptamanın da yanlış olduğunu, 16. yüzyılda zirveye ulaşmış olan Osmanlı otoritesinin ve bürokratik aygıtının sergilediği bir dizi niteliğin, bu görüşü boşa çıkardığını belirtmektedir. İnalçık'a göre (1994: 21), yapılan araştırmalar, Osmanlı bürokrasisinin saf bir patrimonyal yapıdan başlayarak, kural ve yöntemlerle göreceli olarak rasyonelleşen ve giderek uzmanlaşan özerk bir yapıya doğru evrildiğini ortaya koymaktadır. Bu düşüncesini açıklamak için, ölen bir padişahın bütün yasal düzenlemelerini geçersiz kılan patrimonyal kurala rağmen, güçlü ve uzmanlaşan bir bürokrasinin her padişah döneminde devam etmesini örnek göstermektedir. Ayrıca kapıkulu kökenli bürokratların bile, mesleksel kuralları benimsemek ve uzmanlaşmak zorunda olduklarını ifade etmektedir (İnalçık, 1994: 22-3). Ona göre, Osmanlı bürokrasisinin temel amacı, geleneksel bürokraside olduğu gibi padişahın kişisel çıkarlarını sağlamak olmayıp, aksine kurumsal olarak din ve devletin çıkarlarını yüceltmek, yoksul ve zayıf halkı adaletsizliklere karşı korumaktır. Zira aynı bürokratlar, din ve devletin çıkarlarının tehlikede olduğunu düşündüklerinde padi-

şahı önlemler alması için ikna etmeye çalışmışlar ve ıslahat yapılmasına önayak olmuşlardır. Reformcu yöneticilerin neredeyse tamamının bürokrasiden çıkması da rastlantı değildir. Osmanlı bürokrasisinin uzmanlıklarıyla devlet yönetiminden toplumsal yapının yönetimine kadar çok geniş bir alanda etkili oldukları görülmektedir (İnalçık, 1994: 23). Kısacası, İnalçık (1994: 23), Weber ya da onun gibi Osmanlı hakkında aşırı indirgemeciliğe kaçanların, Osmanlı sisteminin özgün niteliklerinin gözden kaçmasına ya da popüler bir Asyalı despotik imparatorluk teorisi anlayışının gölgesinde kalmasına yol açtığını ifade etmektedir.

Sonuç

Siyaset bilimi yazınının önemli kavramlarından olan iktidar ile meşruiyet kavramları arasında ayrılmaz bir ilişki vardır. Bu ilişki, iktidarlara benimsenmesine ve itaat edilen bir otoriteye dönüşmesine olanak sağlamaktadır. İktidar, meşruiyet ve de otorite kavramları ile bunların arasındaki ilişkinin niteliği ise, toplumların sahip oldukları özelliklere göre farklı biçimler alabilmektedir. Bu bağlamda Türklerde kut, töre gibi kavramlara göre biçimlenen iktidar, otorite ve meşruiyet kavramlarının niteliği, bazı değişiklikler geçirmiş olsa da, İslam öncesi ve sonrası dönemde öz itibarıyla aynı kalmış ve özgünlüğünü korumuştur.

Orta Asya Türk geleneğinde egemen olan Gök Tanrı inancının yerini, Müslüman Türklerde tek Tanrı inancı almıştır. Kut'la ifade edilen egemenliğin, Gök Tanrı tarafından kutsal hanedana verildiği inancı, İslam'a uymamasına rağmen, Müslüman Türklerde de devam ettirilmiştir ve her iki dönemde hanedan kutsal ve karizmatik olarak tanımlanmıştır. Ancak bu kutsallık ve karizma, her iki dönemde de, hanedanın bu yurma gücü olan hükümdarın kişiliğine yansımamıştır. Ayrıca, İslam öncesi dönemde hükümdarı sınırlayıp yönlendirme gücüne sahip olan töre hukukunun işlevini, sonrasında töre hukuku ile birlikte İslam hukuku almıştır. Her iki dönemde de kendilerine hukuksal sınırlar getirilmiş olan iktidarlara, bu sınırlar içerisinde kaldıkları sürece meşru kabul edilmiş ve kendilerine itaat edileceği esası benimsenmiştir. Kısacası, her iki dönemde de, kutsal hanedana mensup olsa da kendisi kutsal olmayan, hukukla (töre ve İslam hukuku) sınırlandırılmış ve bunlara uyduğu ölçüde meşru kabul edilen özgün bir iktidar anlayışı egemen olmuştur.

Türklerin siyaset geleneği çerçevesinde oluşan bu özgün otorite tipi ve meşruiyet ilişkisi, İslam öncesinde olduğu gibi, İslam sonrası dönemde de İslam'ın ilkeleriyle büyük oranda bağdaştırılarak srdrlmştir. Bu zgnlk, Weber'in tipolojisinde yer alan geleneksel, karizmatik ve hukuksal/ussal otorite tiplerinin sentezi olabilecek bir yaklaşım ile açıklanabilir. Türklerdeki otorite anlayışı ve meşruiyet ilişkisinin özgün bir sentez olarak belirmesi, Weber'in otorite tiplerinin saf ideal tipler olmaları ve siyasal yaşamda yalın halde değil bir karışım biçiminde ortaya ıkılmalarından dolayı gayet doğaldır. Bu çerçevede Türklerde otorite, her iki dönemde de hanedanın kutsallığına dayandırıldığı ve bu anlayış gelenek halinde srdrldğu için "geleneksel", kutsallığından dolayı hanedana üstün ve karizmatik özellikler atfedilmesi nedeniyle "karizmatik (ailesel)" ve iktidarın hukukla (töre ve İslam hukuku) sınırlandırılması, yaptıkları işlerden dolayı hesap verecekleri anlayışının getirilmesi ve hatta meşruluğunu kaybeden iktidara karşı itaat etmeme hakkının öngörülmesinden dolayı da "hukuksal/ussal" otoriteden oluşan karma bir niteliğe sahiptir. Böylelikle Batıdan farklı olarak Türkler, kutsallık ile sınırlılığın i içe geçerek iktidar-halk ilişkisini dengeleyen ve iktidara mutlak bir güç olma fırsatı vermeyen bir özgün yapıya sahiptir. Kısacası; Weber'in ortaya koyduğu her  otorite tipi, Türklerin İslam ncesi ve İslam sonrası siyasal yaşamında birlikte yer almış ve sonuçta Türklere özgü bir otorite ve meşruiyet ilişkisi ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Arato, A. (1994). Constitution and continuity in the East European transitions. I. G. Gross (Der.), *Constitutionalism and politics* (s. 92-112). Bratislava: Slovak Committee of the European Cultural Foundation.
- Arık, F. K. (1995). Eski Türk Ceza Hukukuna dair notlar I. suçlar ve cezalar. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17 (28), 43-93
- Arsal, S. M. (1947). *Türk tarihi ve hukuk*. İstanbul: İÜHF.
- Barthold, V. V. (1975). *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*. K. Kopruman. ve İ. Aka (Yay. Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bozkurt, V. (2011). *Değişen dünyada sosyoloji (Temel kavramlar / kurumlar)*. Bursa: Ekin Basım Yayın.
- Canatar, M. (2012). Yasa, yasak, yasakname tabirleri. H. İnalcık, B. Arı ve S. Aslantaş (Ed.), *Adalet kitabı* (s. 21-38). Ankara: Kadim Yayınları.
- Davutoğlu, A. (1995). Seçim sistemleri ve siyasi meşruiyet. *Aksiyon*, 51, (Kasım-Aralık), 8-9.
- Doğan, M. (1994). The pendulum between theory and substance-testing the concepts of legitimacy and trust. Doğan, M. & Kazancıgil, A. (Der.), *Comparing nations, concepts, strategies, substance* (s. 297-313). Oxford: Blackwell.
- Dursun, D. (1992a). *Osmanlı Devletinde siyaset ve din*. İstanbul:İşaret Yayınları.
- Dursun, D. (1992b). *Din bürokrasisi*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Dursun, D. (2012). *Siyaset bilimi*. İstanbul Beta Yayınları.
- Duverger, M. (1995). *Siyaset sosyolojisi*. (Çev.: Ş. Tekeli). İstanbul: Varlık Yayınları,
- Easton, D. (1975). A re-assessment of the concept of political support. *British Journal of Political Science*, 5(4), 435-457.
- Ergin, M. (1970). *Orhun abideleri*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Rahman, F. (1995). *İslam'da siyaset düşüncesi*. (Çev.: K. Güleçyüz). İstanbul: Pınar Yayınları.

- Freund, J. (2006) Max Weber zamanında Alman sosyolojisi. T. Bottomore ve R. Nisbet (Ed.), (Çev. K. Tuncer). *Sosyolojik çözümlenin kısa tarihi-I* (s. 225-273). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Friedman, R. B. (1993). Authority. D. Miller, J. Coleman W. Connolly ve A. Ryan (Der.) *The blachvell encyclopedia of political thought* (s.24-25). Oxford: Blackvvell.
- Friedrich, C. J. (1974). Legitimacy and constitutionalism. *Limited government: A comparison* (s.129-135). New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Englevood Cliffs.
- Genç, R. (1981). *Karahanlı devlet teşkilatı*. İstanbul: KB Yayınları.
- Hacib, Y. H. (1947). *Kutadgu-Bilig C.I*. R. R. Arat (Der.) İstanbul: TTK Yayınları.
- Hamidullah, M. (1979). *İslam'da devlet idaresi*. Ankara: Nur Yayınları.
- İbn-i Haldun. (2004). *Mukaddeme*. (Çev.: H. Kendir). İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- Imber, C. (1987). The Ottoman dynastic myth. *Turcica*, XIX, Paris, pp.7-27.
- Heper, M. (2010). *Türkiye'de devlet geleneği*. Ankara Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (1959). Osmanlılar'da saltanat veraseti usulü ve Türk hakiyet telakkisiyle ilgisi. *AÜSBF Dergisi*, XIV (1), 69-77.
- İnalcık, H. (1994). Sultanizm üzerine yorumlar: Weber'in Osmanlı siyasal sistemi tiplemesi. *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi*, (Çev.: K. A. Akagündüz). 7, 5-26.
- İpşirli, M. (1999). Osmanlı devlet teşkilatı. E. İhsanğlü (Ed.), *Osmanlı Devleti tarihi, 1. Cilt* (s.221-245). İstanbul: Zaman.
- Kafesoğlu, İ. (1997). *Türk ulusal kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kapani, M. (1999) *Politika bilimine giriş*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Karagöz, B. (15-17 Ekim 2008). Osmanlı Monokrasisi'nin Sultanizm'den korunmasında ahilik kurumunun rolü. *Uluslararası ahilikk ve Kırşehir sempozyumu*, C:3.

- Kodaman, B. (2007). Osmanlı Devleti'nin yükseliş ve çöküş sebeplerine genel bakış. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, Aralık, 1-24.
- Köprülü, M. F. (1943) Ortazaman Türk kukuki müesseseleri; İslam amme hukukunda ayrı bir Türk amme hukuku yok mudur? *II. TTK Sempozyumu*, İstanbul.
- Köseoğlu, N. (1997). *Devlet (Eski Türklerde, İslam'da ve Osmanlı'da)*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Kuran diyanet.gov.tr/kutuphane//kuran_meal/KURAN_output/web/index.html Mülk Suresi 1. Ayet, En'âm Suresi 57. Ayet, Yûsuf Suresi 67. Ayet, Rad Suresi 41. Ayet, Kehf Suresi 26. Ayet, Nisa suresi 59. Ayet
- Lukes, S. (2006). İktidar ve otorite. T. Bottomore ve R. Nisbet (Ed.), (Çev. K. Tuncer). *Sosyolojik çözümlemenin kısa tarihi-II* (s. 885-944). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Mardin, Ş. (1997). Osmanlı Bakış açısından hürriyet. *Türk modernleşmesi, Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nizamül-Mülk. (1999). *Siyasetname*. I.Fasıl. M. A. Köymen (Yay. Haz.) Ankara: TTK Yayınları.
- Mumcu, A. (1985). *Osmanlı Devleti'nde siyaseten katl*. Ankara: AÜHF Yayını.
- Oktay, C. (2003). *Siyaset bilimi incelemeleri*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Ögel, B. (1932). *Türklerde Devlet anlayışı (13.yy'a kadar)*. Ankara: MEB. Yayınları.
- Önder, A. R. (1976). Geleneksel halk hukuku. *I. Uluslararası Türk folklor kongresi bildirileri, Cilt: IV*. Ankara: KB Millî Folklor Araştırması Dairesi Yayınları:21.
- Özdemir, G. (2009). Batı'da ve Türklerde egemenlik kavramı. *DPÜ SBE Dergisi*, Nisan, 23, 123-137.
- Özev, M. H. (2005). Meşruiyet kavramının dönüşümü. *Bilim ve Sanat Vakfı Bülteni*, 57, 87-97.
- Rasonyi, L. (1996). *Tarihte Türklük*. Ankara: TKAE Yayınları.
- Rousseau, J. J. (1992). *Toplum sözleşmesi*. İstanbul: MEB Yayınları.

- irvani, H. H. (1965). *İslam 'da siyasi düşünce ve idare*. (ev.: K. Ku-u). İstanbul: İrfan Yayınları.
- Taağıl, A. (1992). Göktürklerde insani değerler ve insan hakları. *Türk-lerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları* (s. 93-116). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Tunaya, T. Z. (1970) *Türkiye 'nin siyasi gelişmeleri: Eski Türkler, İslam Devleti, Osmanlı Devleti 'nin kuruluu*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Tunçay, M. (Der.) (1969). *Batı 'da siyasal düşünceler tarihi-1-2-3 (Seçilmiş yazılar)*. Ankara: AÜSBF Yayınları.
- Üçok, C. ve Mumcu, A. (1987). *Türk Hukuk tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları.
- Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve otorite*. (ev. B. Akın). Ankara: Adres Yayınları.
- Weber, M. (2006). *Sosyoloji yazıları*. (ev.: T. Parla). İstanbul: İletişim Yayınları.

Küreselleşme Sürecinde Yaşam Boyu Öğrenme ve Yetişkin Eğitimi Gerçeği

Lifelong Learning and Adult Education Reality within the Scope of Globalization

Havva Eylem Kaya

Özet

Sosyal devletin bir görevi olarak nitelendirilen eğitim, yeni liberal ideoloji ve küreselleşme ile birlikte özellikle mevcut fırsat ve olanaklardan dahi yararlanamayan dezavantajlı grupların yoksunluğunu artırarak eşitsizliklerin yaşandığı bir alana dönüşmektedir. Bu bağlamda, araştırmanın temel problemini küreselleşme sürecinde yeni liberal ideoloji ile adım adım temel bir hak olmaktan uzağa taşınan ve eğitimin önemli aşamalarından birini oluşturan yetişkin eğitiminin aynı kaderi paylaşıyor olması ve gerçekte eğitime daha çok ihtiyacı olan dezavantajlı yetişkinlerin en temel haklarına tam anlamıyla ulaşamaması oluşturmaktadır. Çalışmada, konuya ilişkin eleştirel alan yazın kaynaklarından hareketle belgesel tarama yöntemi kullanılarak günümüzde yaşam boyu öğrenme ve bu kapsamda yetişkin öğrenmesi olarak ele alınmaya başlayan yetişkin eğitiminin, küreselleşme ve yeni liberal ideoloji tarafından nasıl şekillendirildiği üzerinde durulmuş ve küreselleşme süreci içerisinde piyasalaştırılarak değişen yüzü ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Liberal İdeoloji, Küreselleşme, Yaşam Boyu Öğrenme, Yetişkin Eğitimi

Bu çalışma “Türkiye’de HEM, SEM ve İŞKUR Örneğinde Yetişkin Eğitimi ve Yaşam Boyu Öğrenme Uygulamalarına İlişkin Bir Araştırma” başlıklı 113K066 nolu TÜBİTAK Ulusal Genç Araştırmacı Kariyer Geliştirme Programı (3501) çerçevesinde kabul edilen projenin literatür desteğiyle hazırlanmıştır.

Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, eyka76@yahoo.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Abstract

Education, described as the the duty of the social state, turns into a sector where the inequalities are faced by increasing especially the deprivation of the disadvantaged groups who even cannot benefit from the existent resources and adding the new ones on the current inequalities together with the new liberal ideology and globalization. In this regard, the basic problem of the research consists that adult education as one of the crucial phases of education being relocated away from the basic right step by step because of the neo liberal policies within the globalization process suffers from the same fate and more the poor and deprived adults cannot be reached for their basic rights completely. In this study, by using the documentary scanning method through the critical literature sources related with the issue, today how lifelong learning and adult education began to be addressed as adult learning within the scope of lifelong learning are shaped by globalization and neo liberal policies have been focused on and tried to be set forth its changing face via being marketed within the scope of globalization.

Keywords: *Neo Liberal Ideology, Globalization, Lifelong Learning, Adult Education*

Giriş

Küreselleşme kavramı bugün, refahın yayılarak yerküre üzerindeki yaşam standartlarının yükselmesi veya dünya nüfusu arasındaki eşitsizliği ve yoksulluğu arttıran bir olgu olarak farklı şekillerde ele alınabilmektedir. 20. yüzyılın son çeyreğindeki iletişim devrimi, dünyanın farklı köşeleriyle anlık iletişim kurma olanağını sağlamış, bu ise, farklı insanları süreçlerin içine katmış ya da dünyadaki bütün bölgeleri işbirliği içerisine sokarak tek bir pazarı ortaya çıkarmıştır. Gerçekte, küreselleşme ülkelere hem yeni fırsatlar sunmakta, hem de yeni riskleri de beraberinde getirebilmektedir. Gerek bilimsel-akademik, gerekse siyasal-bürokratik düzlemlerde çeşitli verilerle kendisine en çok atfı yapılan, en sık anılan kavramların başında küreselleşme gelmektedir. Özellikle gelişmiş ülkeler için özgürlük, açıklık ve karşılıklı etkileşim temelinde, yeni ve daha iyi bir dünyanın kurulmasında anahtar bir süreç olan küreselleşme, gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkeler için de eşitsizlik, sömürü ve gelişmişlerle az gelişmişler arasındaki uçurum daha da açıldığı bir dünyaya kapı aralayan dehşet verici bir süreçtir (Acar, 2002: 13). Yanı sıra küreselleşmenin bir aldatmaca olduğu, amacının uluslararası örgütlenmelerin ve finans kuruluşlarıyla güçlü devletlerin güçsüz devletlerde pazar bulma veya onlar üzerinde hegemonik baskılar kurmak için ortaya atılan bir kavram olduğunu söyleyenler olduğu gibi ülkeler arası ekonomik, toplumsal ve politik kariyerlerin kalktığı “Küresel Köy” (Global Village) şeklinde ifade edilebilecek bir düzeni anlattığı yönünde görüşler de söz konusudur (Kutlu, 2003).

Yeni Marksist kanada göre ise ağırlıklı olarak bu durum bir ekonomik süreçtir (Kaya, 2009). Küreselleşen ekonomiyle artan uluslararası rekabet edebilirlik, dünyanın farklı bölgelerinde gelişen ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki istihdamın, ücretlerin ve yeteneklerin farklılaşmasını da beraberinde getirmektedir. Uluslararası sermaye, bir taraftan düşük karlı ve yüksek ücretli eski sanayi yatırımlarını terk etmekte, diğer taraftan bunları düşük ücretli ancak yüksek yeterliliğe sahip olan yeni ve en son teknolojik endüstri yatırımlarına aktarmaktadır. Yine küreselleşme, günümüzde küresel ölçekli üretim, tüketim ve yatırım pazarları kadar, geleneksel sınırların ve bölgelerin ötesindeki sosyal aktivitelerin ve sosyal ilişkilerin de yayılmasını kapsar hale gelmiştir. Böylece, küreselleşmenin etkileri de alansal ve sosyoekonomik-siyasal ilişkileri küyerel (glocal) boyuta taşımaktadır (Toprak, 2001) .

Küreselleşme yayıldıkça yerel ekonomik, sosyal ve siyasal organizasyonlar da küresel bir içerik kazanmaktadır. Bu çalışmada küreselleşmenin eğitimin piyasalaşmasını körükleyen olumsuz yönü üzerinde durulurken, küreselleşme ile birlikte demokrasi ve insan hakları gibi evrensel değerlerin ön plana çıkartılırken; nitelikli eğitim, yaşam boyu öğrenme, bilgi toplumu, esnek işgücü vb. kavramların sık sık dile getirilmesi ve bu kavramların yüklendiği sözde insancıl anlamlar nedeniyle bireylere hoş gelmesi, küreselleşmenin de böylece kabul görmesi konularına dikkat çekilmektedir. Ancak küreselleşmenin altı kazıldıkça, bu insancıl anlamlı sözcüklere, genelde rekabetin artması ve yeni dünya düzeninin pekişmesi yönünde ekonomik işlevsellik kazandırılmaktadır (Borg ve Mayo, 2002; Apple, 2007; İnal, 2008; Gümüş ve Kurul, 2011; Kaya ve Diğ., 2011). Dolayısıyla küreselleşme süreci toplumsal yaşamın birçok alanı gibi eğitim ve öğretim sistemini de etkilemektedir. Küreselleşmenin neoliberal ekonomik boyutunun eğitim sistemi üzerindeki etkisi söz konusu sistemin serbest piyasanın kodlarına uyumlu hale getirilerek kurumlarının birer ticari işletme, şirket mantığı çerçevesinde yapılandırılmasında ve yönetilmesinde belirginleşmektedir. Kuşkusuz bu ticaret ve kar mantığı beraberinde gereksinim duyduğu işgücü üretimini gündeme gelmesi kaçınılmaz olmaktadır (Yıldız, 2008: 14). Yetişkin eğitimi ve sürekli eğitim gibi kavramlarla da eş anlamda kullanılmaya başlayan yaşam boyu öğrenme, ağırlıklı olarak bilgi, beceri ve yeterliliklerin geliştirilmesi amacıyla, sosyal ve ekonomik ortamlarda yaşam boyu sürdürülen tüm öğrenme etkinlikleri olarak tanımlanmaya çalışılmaktadır. Gelinek noktada, insanın beşikten mezara kadar öğrenmesi üzerine vurgu yapan yaşam boyu öğrenme kavramı ise felsefi ve insancıl anlamlarından soyutlanarak, ekonomik bir içeriğe dönüştürülmektedir. Bu dönüşümde küreselleşmenin, üretim süreçlerini olduğu kadar, eğitsel ve kültürel süreçleri de sermayenin güdümüne soktuğu söylenebilmektedir. Yaşam boyu öğrenme yaklaşımı, işgücünü, sanayinin istikrarsız yapısına ve artan ölçüde işçi esnekliği talep eden küresel piyasa koşullarına uyumlu hale getirmek için formüle edildiği savunulabilir. Bu öğrenme programları, araçsal bir bakış açısıyla formüle edilmekte ve bireyin özerkleşmesine ve yetkinleşmesine izin vermeyen, yalnızca onun piyasaya uyumunu amaçlayan programlar olmaktan öteye gidememektedir (Ünal, 2005; Tanır, 2006; Kocabaş, 2008).

Gerçekte 1990'larda "bilgi toplumu" yolunda sıkça gündeme gelen ve de hızla değişen dünya ile bütünleşme kaygısını taşıyan hükümetlerin, eğitim kurumlarının ve uluslararası örgütlerin daha çok küresel ekonomik rekabet politikalarının çıkış noktasını oluşturan yaşam boyu öğrenme kavramı, bugün de bilgi ekonomisinin "kazanmak için öğrenmek" (learning for earning) algısı olarak varlığını sürdürmektedir (Kaya, 2013). Öte yandan, öğrenmenin esas nedenini ekonomik faktörlerle açıklayan, rekabet etme gücünü ön plana çıkararak, yaşam boyu öğrenmenin aslında yaşam boyu çalışma anlamına geldiğini vurgulayan bir bakış açısından daha öteye gidebilmek gerekmektedir. Dolayısıyla bireylerin kendi yaşam alanlarında öğrenmeyi etkin hale getirecek, öğrenme merakını her koşulda geliştirecek, eleştirel düşüncenin ön planda yer aldığı, özgürleştirici ve dönüştürücü öğrenme yaklaşımlarıyla katılımcı, sorgulayan, etkin ve bilinçli yurttaşlar yetiştirmeyi hedefleyen bir kavrama ihtiyaç vardır.

Eğitimden Öğrenmeye Doğru

Örgün eğitimin 2. Dünya Savaşından sonra hızlı yükselişi, 1960'lara gelindiğinde düşüşe geçmiştir. Bu durumun en önemli nedeni ise bilim ve teknolojinin yanı sıra siyasal ve ekonomik yapılarda söz konusu olan değişimin neden olduğu yeni eğitim ihtiyaçları için gerekli olan nitel gelişimin sağlanamamasıdır. Sistemin nicel varlığı ise, temel bir insan hakkı olarak fırsat ve olanak eşitliği çerçevesinde toplumun eğitim istemini karşılamada yeterli olamamıştır. Yaşanan bu nitel ve nicel uyumsuzluk nedeniyle ağır eleştirilere maruz kalan eğitimin, yaşam boyu devam eden bir süreç olması gereği uluslararası kuruluşlar tarafından yeniden gündeme getirilmiştir (Coats, 1999). Ancak, kavramın yaşam boyu eğitim bağlamında doğuşu daha eskilere dayanmaktadır. 1920'lerde John Dewey ile birlikte Eduard Lindeman ve Basil Yeaxle, günlük yaşamın sürekli bir boyutu olarak ele aldıkları eğitimin, yaşam boyu olduğuna ilişkin bir anlayışla, söz konusu düşüncelerin ilk kurucuları olmuşlardır (Ayhan, 2005). Bireyin kendi yaşantısının en değerli öğrenme kaynağı olduğu vurgusu, bu temelde şekillenmiş, gerçek eğitimin ise öğrenenler ile beraber düşünmeyi sürdürmek olduğu öne çıkmıştır. Bu idealist yaklaşım daha sonra yerini eğitimin, yeterlilik kazandırma, bilginin güncellenmesi ve istihdam için var olduğu anlayışına terk etmiş, hatta mesleki eğitimle özdeş kılınmaya çalışılmıştır

(Crowther, 2004). Kurulan bu özdeşim, yaşam boyu eğitim anlayışını, yaşam boyu öğrenmeye terk ederek, mesleki niteliklerin kazandırılmasını tekil amaç olarak göstermekte, hatta yeni liberal anlayışın bir aracı haline dönüştürerek değersizleştirmektedir.

Rubenson'un (2002) yaşam boyu öğrenme politikalarının ve pratiklerinin 1960'lardan itibaren değiştiği yönündeki savından yola çıkıldığında, bu değişimin toplumu odak noktası olarak ele alan yaklaşımdan, piyasayı başat kabul eden ve aktif yurttaşlığı öne çıkaran bir yaklaşıma doğru gerçekleştiği gözlenmektedir. Yaşam boyu öğrenmenin amacı da bu ikiliğin devam ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bir taraftan, eğitim sistemlerindeki ve uygulamalarındaki uzun dönem nitelikli gelişimin temel engellerini belirleyerek, bireylerin bilgi ve becerilerinin güncellenmesi ve istihdamlarını sağlamak olarak görülmekte, diğer taraftan, kapitalist sistemin bütün dünyaya dayatılması olarak da ele alınmakta ve kavram, serbest pazar ekonomisi ya da yeni dünya düzeni gibi sözcüklerle birlikte dile getirilmektedir (Field, 2005).

Bu bağlamda, yaşam boyu öğrenme ve beraberinde “öğrenen toplum” düşüncesi 1970'lere gelindiğinde UNESCO, OECD, AT (1965 Füzyon Antlaşması sonrası Avrupa Toplulukları (AT) olarak adlandırılırken 1991 Maastricht Antlaşması ile Avrupa Birliği (AB) olarak tanımlanmıştır.) gibi uluslararası yapılanmaların raporlarında gündeme genel olarak yaşam boyu eğitim vurgusu üzerinden taşınmış olsa da, zorunlu eğitim sonrasındaki sürecin bireyin tüm yaşamını kapsamaması gereği ile ekonomik başarının işgücünün nitelikleri ile ilişkili olduğu fikri üzerinde yoğunlaşmıştır. Kavram yaşam boyu eğitim şeklinde UNESCO'nun raporlarında (Faure, 1972) karşımıza çıkarken, OECD, AB gibi diğer küresel aktörlerin rapor ve/veya strateji belgelerinde, 1990'lar ile başlayan küresel ekonomik dönüşüm ile beraber istihdam biçimlerinin ve demografik eğilimlerin farklılaşmasıyla, “eğitim” kavramından vazgeçilerek özellikle bireylerin istihdam odaklı yetiştirimi için “öğrenme” kavramıyla yola devam edilmiştir (Jakobi, 2009).

Bu doğrultuda, 1994 tarihli AB'nin “Gelişme, Rekabet ve İşlendirme” konulu Beyaz Kitabı, yaşam boyu öğrenmeyi tüm ulusların genel bir hedef olarak ortaya koymasının gereğine vurgu yapmış, hemen ardından 1995 yılında “Öğretim ve Öğrenme: Öğrenme Toplumuna Doğru” başlıklı bir Beyaz Kitap daha yayınlamıştır. Artık uluslararası

sı kuruluşlar konuya ilişkin aldıkları kararlarda, hazırladıkları eylem planlarında yaşam boyu eğitimden bahsetmez olmuşlar, onun yerine yaşam boyu öğrenmeyi ön plana çıkarmışlardır. Örneğin 1996 yılının, “Yaşam Boyu Öğrenme Avrupa Yılı” olarak ilanı, yaşam boyu öğrenme kavramının yakın tarihi için oldukça önemlidir. Yanı sıra yayımladıkları raporlarda, yaşam boyu öğrenmenin 21. yüzyıla ulaşmanın anahtarı ve bilgi toplumuna hizmet edecek bir sistem olduğunu savunan anlayış, geleneksel temel eğitimin ötesine geçmekte ve çok farklı amaçlar uğruna herkesin temel bir hak değil ancak ikinci veya üçüncü bir şans olarak, bilgi veya güzelliğe duyulan isteğin tatmin edilmesi veya uygulamalı eğitim dahil mesleki eğitimi derinleştirmek amacıyla öğrenmesi için fırsatları arttırmaya yönelik bir çaba olduğunu vurgulamaktadır. Yaşam boyu öğrenmede tarihsel olarak iki belirgin eğilim olduğunu ifade eden Cruikshank (2003) ise, bunlardan birinin yaşam boyu öğrenmenin politik sonuçlarını görmezden geldiği ve daha çok insanları öğrenmeye teşvik ve teknolojiyi yaşam boyu öğrenme için seferber etme üzerinde yoğunlaştığını; ikinci eğilimin ise, yaşam boyu öğrenmenin büyük ölçüde politik olduğunu ve toplumdaki sınıfsal yapıyı güçlendirerek, güçsüz grupları marjinalleştirmeye yaradığını belirtmektedir.

Sermayenin Umudu: Yaşam Boyu Öğrenme

Yeni liberal ideolojinin, özellikle eğitim alanına yönelik “bilgi ekonomisi”, “bilgi toplumu”, “öğrenen toplum” gibi günümüz küresel terimleri ile eğitim sektörüne yaklaşımının bir boyutu olarak eğitim hizmetlerinin başlı başına karlı bir sektöre dönüştürülme çabası giderek öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda, bir taraftan eğitim hizmetleri özel kurumlar aracılığıyla birer ticari meta olarak alınıp satılır hale gelirken, diğer yandan devlet bu alandaki görev ve sorumluluklarını sivil toplum kuruluşlarına, hayır kurumlarına ve diğer uluslararası yardım kuruluşlarına devretmektedir (Yıldız, 2008). Küreselleşen ekonomide becerilerin hızla eskidiği görüşü yeni liberal politikalarla desteklenirken, eğitimin metalaştırılması ise mevcut sistemin bir diğer gerçeği olarak kendini göstermektedir (Thompson, 2001; Duman, 2005). Tüm bu yaşananlar, diğer sosyal hizmet alanlarında görüldüğü gibi eğitimin sunumunun da özelleştirilmesini gündeme getirmiş, bu girişimci ruhla, eğitim kurumları birer işletmeye, öğrenenler ise müşteriye dönüşmüş-

tür. Asıl önemli olan parayla satın alınan eğitimin kalitesinin artacağı yanılıdır ki, bu yanılı, aydınlanmacı hümanist eğitimi bir tarafa bırakmış, söz konusu kalite artık standardize edilmiş testlerde aranmaya başlanmıştır (Kaya ve Hajkova, 2012). Sermaye serbestlik kazanıp her yere girince, yeni dünya düzeninin pekişip tekleştiğini; kapitalizm ve sömürü yerleştikçe, kimileri küreselleştini sanıp sevinirken, büyük bir çoğunluğun yoksullaştırılmakta olduğunu ve varsilla yoksul arasındaki uçurumun, varsillar yararına arttığını vurgulayan eleştirel bir bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Özellikle AB resmi belge ve raporlarında ekonomik dolayimli bağlamlar içerisinde piyasayı başat kabul eden yapısal işlevselci bir bakış açısıyla ele alınan eğitimin içeriğinin boşaltılarak, sermayenin değışen talepleri doğrultusunda esnek işgücü oluşturma amacına hizmet etmesinin dezavantajlı olarak nitelenen sosyal gruplar arasındaki ayrışmaları ve eşitsizlikleri yapılandırabileceği ya da temellendirebileceği gerçeğinden hareketle, kavram ve uygulamalara yönelik eleştiriler getirilmektedir. Örneğın Okçabol'a göre (2007: 141), insancıl değerleri zenginleştirmek, katılımcı, demokratik ve sorumlu yurttaşlar yetiştirmek ve bireyin kişisel ve toplumsal yönünü öne çıkarmak yerine, işyerinin verimini artırmak ve daha çok üretmek amacıyla, çalışanların yaşam boyu öğrenmeye mahkum edilmesi dayatılmaya başlanmıştır. Bir başka deyişle daha çok öğrenme, daha çok kazanç için gerekli görölmüş ve yaşam boyu öğrenirken, insancıl değerlerin önceliği yerine, üretimin ve kazancın önceliği önem kazanmıştır.

Küresel kapitalizm, üretim, istihdam, iletişim ve yaşam tarzlarının çok yönlü değışimini gündeme getirdiği oranda, bireylerin ve toplumların öğrenme ve eğitim talepleri de artmaktadır. Ancak, eğitime ve bilgiye ulaşma yolları gün ve gün daha fazla ticarileşmekte ve bilginin çoğaldığı ve iletişim olanaklarının bu kadar yaygınlaştığı küresel dünyada, bir paradoks gibi görünse de, eğitime ve bilgiye ulaşma olanakları giderek daralmaktadır. Dünyanın her yerinde aşama aşama piyasaya daha fazla terk edilen eğitim ve bilgi edinme süreçleri, buna ancak gelirlerinin bir kısmını ayırabilenlerin elde edebileceği bir ayrıcalığa dönüşmekte, elde edemeyenlerin ise bu durumdan dolayı kendilerini suçlamaları doğal karşılanmaktadır. Böylece geniş kitlelerin payına da, eğitimden ve bilgiden dışlanma düşmektedir. Bu noktada yaşam boyu

öğrenme için, bireylerin bilgi toplumuna uyum sağlamaları ve söz konusu toplumda yaşamlarını daha iyi kontrol edebilmeleri için ekonomik ve sosyal hayatın tüm evrelerine aktif bir şekilde katılımlarına olanak vererek, bilgi ve becerilerinin sürekli yenilenmesi gibi tanımlar yapılmaktadır (Kıvrak, 2007; Öksüz, 2007). Yaşam boyu öğrenme, her toplumda var olan öğrenme etkinliklerinin toplamı olarak da nitelendirilmektedir. Bu noktadan hareketle yaşam boyu öğrenme, yaşam boyu (life-long) ve yaşam genişliğinde (life-wide) devam eden temel bir davranış biçimi olarak da ele alınabilmektedir (Turan, 2005).

Kavramın bileşimindeki öğrenme terimi, sunulan eğitim hizmetleri arasından bireyin kendi ihtiyaçlarına uygun olanı bulup seçmesini gerekli kılmakta, söz konusu hizmete ise kişisel çabalarıyla ulaşması sorumluluğunu omuzlarına yüklemektedir. Bu bağlamda, yaşam boyu öğrenme, özel tüketimi gerektiren bir tür yatırım aracı olarak kendini göstermekte, böylesi yatırımı ise sermayeye sahip bir kısım zümre gerçekleştirebileceğinden, eğitim yoluyla eşitsizliklerin giderilmesi bir yana, mevcut eşitsizliklere yenileri eklenmektedir. Öte yandan, bireyin eğitim düzeyi ve mesleki statüsü ne kadar düşükse, eğitimden yararlanmayı istemesi veya yararlanabilmesi de o derece düşük bir olasılık olarak karşımıza çıkmaktadır (Lowe, 1985; Miser, 2002). Dolayısıyla, eğitime en çok ihtiyacı olanlar, bir başka ifadeyle dezavantajlılar, yaşam boyu öğrenme programlarına katılamamaktadırlar. Bu nedenle, özellikle AB'nin yaşam boyu öğrenme belge ve raporlarında sıklıkla dile getirdiği fırsat ve olanak eşitliği, sosyal içerme gibi kavramlar, dezavantajlılar için hiçbir anlam ifade etmemektedir. Söz konusu gerçeklik çerçevesinde, AB'nin olmazsa olmazı “beşikten mezara öğrenme” olgusu, bu sürecin tüm sorumluluğunu ve masrafını üstelenebilecekler için geçerlidir. Öte yandan, öğrenen toplumu (learning society) küresel ekonominin rekabet edebilirlik pazarı içerisinde gören bu anlayış, eğitimin sermayenin çıkarları doğrultusunda şekilleneceğinin en önemli göstergelerinden birini oluşturmaktadır. Yaşlanan kıta Avrupa'nın ise, son on yıldır yaşam boyu öğrenme ve öğrenen toplum idealini gerçekleştirmek için daha çok çabaladığı yadsınamaz bir gerçektir. Bu bağlamda ortaya konan politikalar, başlatılan programların yanı sıra, AB parlamentosu ve konseyinin ilgili alt komisyonları tarafından da hazırlanan çok sayıda belge bulunmaktadır (Hake, 2005).

Ancak, yaşam boyu öğrenmeye küresel kapitalizmin öne çıkardığı istihdam edilebilirlik düzeyinin ve ekonomik rekabet gücünün yükseltilebilmesi için daha iyi mesleki eğitiminden geçmiş işgücü yetiştirilmesinden ziyade, insanların yaşam alanlarında öğrenmeyi etkin hale getirerek, onların öğrenme meraklarını geliştirici bir rol biçilmesi ve 21. yüzyılın soran, sorgulayan, eleştirel düşünen, öğrenmeyi öğrenmiş, özgür, katılımcı, bilinçli ve etkin yurttaşlar yetiştirilmesi gibi amaçlar da yüklenmelidir (Bilir, 2005). Bu ise, eğitimin sadece çalışma ve ekonomiyle ilgili olmadığını, aynı zamanda bireyin toplumun tamamen katılımcı bir üyesi olarak gelişmesi ve yaşam kalitesinin artması için de eşit derecede önemli olduğunu göstermektedir (Sivan and Ruskin, 2000). Öte yandan AB tarafından 2000’li yılların başından itibaren yoğun bir şekilde gerçekleştirilen çalışmalar kayda değerdir. Söz konusu çalışmalardan en dikkat çekici ve yönlendirici olanı 2000 yılı Mart ayında, Avrupa Konseyi Hükümet Başkanları’nın Lizbon’da bir araya gelerek, AB’nin daha iyi ve çeşitli iş olanakları sağlayan sağlam ekonomik gelişme ve toplumsal bütünlük ile dünyanın en dinamik ve yarışmacı bilgi temelli ekonomisine sahip olması vurgusunu ortaya koydukları Lizbon Stratejisidir. Bu strateji ile 25-64 yaş aralığında bulunan yetişkinlerin yaşam boyu öğrenmeye katılım oranını 12.5’lara taşıyacak 10 yıllık hedefler ortaya konulmuştur.

Söz konusu hedeflerin başarılmasında öncelikli sorumluluk Konsey’in Eğitim Bakanlarına aittir (EPEC, 2000). Demografik bağlamda, AB’deki nüfus artışına göre doğurganlık oranı azalmakta, buna karşın yaşam süresi uzamaktadır. Bu durum ise, emeklilerin çalışanlara oranını artırmaktadır. Dolayısıyla Avrupa, yaşlanan işgücünü, hızla değişen işgücü piyasasının mevcut koşullarına göre sürekli yenilemek için yaşam boyu öğrenmeye önem vermektedir. Öncelikle 2000 yılı AB Lizbon stratejisinde öngörülen hedefler doğrultusunda birey, yaşam boyu temelinde oluşturulan bir öğrenme modeli içerisinde esnek istihdam olanaklarına kavuşabilmek için sürekli kendini yenileyecektir. Küresel eğilimin eğitimi bir kamusal alan olmaktan ekonomik bir sektöre dönüştürdüğü süreçte, bu modelin uygulayıcılarının sadece üye ve aday ülkelerin kamu kurum ve kuruluşlarını değil, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları gibi paydaşlarının da olması gereği üzerinde durulmaktadır. Komisyon tarafından yine 2000 yılının Ekim ayında, “Yaşam Boyu Öğrenme Memorandumu” hazırlanmış, içeriğinde tüm

Avrupa’da yaşam boyu öğrenme siyasalarının gelişimi için altı mesaj yer almıştır. Bu mesajlar sırasıyla, “herkes için yeni temel beceriler”, insan kaynaklarına daha çok yatırım”, “öğrenmeyi eve yaklaştırmak”, “öğrenmeyi değerlendirmek”, “rehberlik ve danışmayı yeniden düşünmek” ve “öğretim ve öğrenmede yenilikler” şeklindedir (COM, 2000). Ancak, ekonomi odaklı “Lizbon Strateji Belgesi” ile ‘Yaşam Boyu Öğrenme Memorandumu’ nun aynı yıl içerisinde düzenlenmesi, kavramın ekonomik bağlamı ele alındığının açık bir göstergesi olması açısından düşündürücüdür.

Memorandum’da yer alan mesajların işlerlik kazanmasına yönelik olarak 2001 yılında “Avrupa Komisyonu Yaşam Boyu Öğrenme Avrupa Alanını Bir Gerçekliğe Dönüştürmek Tebliği” yayımlanmıştır. Bu tebliğde, Avrupa’nın geleceği için ekonomik ve sosyal zorluklar ile yüzleşmesinin önemi vurgulanmakta, yaşam boyu öğrenme yaklaşımının eğitimin tüm formlarını (örgün/yaygın/algın/formal/non-formal/informal) kapsadığı üzerinde durulmaktadır. Bireyin merkezinde gelişen her türlü öğrenmenin yanı sıra fırsat eşitliğinin önemi ve öğrenme olanaklarının kalitesinin gereğine değinilmektedir (COM, 2001). 2002’de Barselona toplantısında ise 2010 yılına gelindiğinde Avrupa’nın eğitim ve öğretim sistemlerinin kalitesi açısından dünya lideri olması gerektiği özellikle vurgulanmış, üye ülkelerle eşgüdüm içinde yürütülecek 10 yıllık çalışma programı açıklanmıştır. Söz konusu toplantıda en değerli varlığın insan olduğu söyleminden hareketle, yaşam boyu öğrenmenin sadece formel eğitim kurumları ile gerçekleştirilemeyeceği, bu yüzden farklı düzeylerde yaygın, algın ve yaşam çapında (lifewide) sürdürülecek uygulamaların önemi üzerinde durulmuştur (EPEC, 2002). Yine aynı yıl, Avrupa Birliği Resmi Gazetesi Yaşam Boyu Öğrenme Konsey Kararı, Komisyon’un “Yaşam Boyu Öğrenme Avrupa Alanını Bir Gerçekliğe Dönüştürmek Tebliği”nin Birlik genelinde uygulanmasını desteklemek için Eğitim Konsey’i tarafından alınmış, yaşam boyu öğrenme ile ilgili daha önceki karar ve gerçekleştirilen uygulamalar çalışmalar bir kez daha vurgulanarak üye ülkeler, Memorandumda belirtilen öncelik alanlarında çalışma yapmaya davet edilmişlerdir.

2003 yılında ise 2002 yılında Konsey tarafından alınan yasa kararına istinaden ilerlemeyi takip amaçlı hazırlanan “Avrupa Komisyonu Yaşam Boyu Öğrenme Avrupa Uygulama Stratejileri İlerle-

me Raporu” gündeme gelmiştir. Birlik ayrıca, 2020’ye kadar sürececek dönemde, eğitim ve öğretimde Avrupa işbirliği bağlamında eğitim ve öğretim sistemlerini bir bütün olarak yaşam boyu öğrenme perspektifine oturtan ve stratejik bir çerçeve oluşturan “Eğitim ve Öğretim 2020- Education and Training 2020” strateji belgesini yayınlarken, yaşam boyu öğrenmeyi ve hareketliliği gerçekleştirmek temel amacını yine ön plana çıkarmaktadır. Bu temel amaç ise, “Yaşam Boyu Öğrenme Avrupa Yeterlilik Çerçevesine”-“European Qualifications Framework for Lifelong Learning” uyumlu olarak gerçekleştirilecektir. Yine Avrupa Komisyonu tarafından 2010 yılında hazırlanan “Yeni Beceriler ve Meslekler için Ajanda-Agenda for New Skills and Jobs” ise özellikle yeteneklerin gerçekleştirilmesine ve istihdam edilebilirliğin artırılabilmesine olan ihtiyacı vurgulamakta ve 2020 yılına kadar 25-64 yaş aralığındaki yetişkinlerin %75’inin istihdam edilebilmesi hedefini ortaya koymaktadır. Yetiştirme (training) gereksinimlerinin belirlenmesi için, eğitim ve öğretimin iş piyasasına olan uyumluluğunun artırılmasının, bireylerin yaşam boyu öğrenme fırsatlarına ve rehberliğine ulaşımının kolaylaştırılmasının ve eğitim, öğretim ve istihdam dünyalarının arasında rahat geçişlerin sağlanmasının altı çizilmektedir. Bunu başarmak için de mutlaka yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeyde kamu hizmetleri ve özel eğitim-öğretim sağlayıcılarıyla yakın iş birliği içerisinde olabilmenin gerekliliği vurgulanmaktadır (Kaya ve Zukal, 2012).

Kaybolan Yetişkin Eğitimi

Yetişkin eğitimi kavramsal bağlamda, resmi ve/veya özel kuruluşlar tarafından yetişkinlere çeşitli alanlarda bilgi, beceri ve anlayış kazandırmak amacıyla düzenlenip yürütülen planlı eğitim etkinlikleri olarak tanımlanmaktadır, ancak, bir mesleğin yanı sıra bireyin toplumsallaşmasına yönelik diğer eğitim gereksinimlerini de içine almaktadır (Bül-bül, 1991; Güneş, 1996; Duman, 2000; Kurt, 2000). Jarvis’e (2010) göre ise yetişkin eğitimi, toplumda yetişkin statüsünde olan kişilerin anlamasına ve öğrenmesine yönelik, planlanmış ve insancıl temelleri olan etkinlikler dizisidir. Bu nedenle, yetişkin eğitimi içerik ve uygulama olarak daha kapsamlı ve geniştir (Celep, 2003). Yetişkin eğitime gereksinimin nedenleri ise; bilimsel ve teknolojik gelişmeler; ekonomik ve toplumsal gelişmelerin getirdiği zorunluluklar; insanın

ortalama ömrünün uzaması; çalışma sürelerinin kısalması; bilgi birikimindeki ve teknolojideki baş döndürücü gelişmeler ve bunun için yeni bilgi ve becerilerin sürekli olarak kazanılması gereği; mesleksel hareketlilik; iletişim ve kitle iletişim araçlarının etkilerinin ve uluslararası ilişkilerde uyumluluk isteminin artması; örgün eğitime katılma süresinin uzaması; dezavantajlı toplumsal gruplar olarak özellikle kadının ve göçmenlerin değişen statüsü; eğitime yaşam boyu gereksinim duyulması; demokrasi ve insan hakları taleplerindeki artış şeklindedir (Karakaya, 2010).

Özellikle küreselleşmenin ulusal eğitim politikalarını etkileme süreç ve dinamiklerini sorgulayan Okçabol (2007) ve Sayılan (2009), küreselleşmenin etkisindeki yeni ekonomik anlayışın, tüm kamu hizmetlerini ticari bir meta olarak gördüğünü ve “yurttaş” yerine “müşteri” kavramını ön plana çıkarttığını vurgulamakta, bu dönüşümün ise toplumsal yetişkin eğitimi yaklaşımlarına duyulan ihtiyacı artırdığını ve mevcut yetişkin eğitimi hizmetlerini de olumsuz etkilediğini belirtmektedirler. Dolayısıyla, insanların yaşamından beslenen yetişkin eğitiminin, insanların yaşam sorunlarına çözüm üretmesi gerekmekte, fakat yetişkin eğitimi çalışmalarının maddi öğelerle değerlendirilmesi, insanların gereksinimi olan diğer öğrenme olanaklarının göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Gelineen noktada, özellikle mesleki yaygın ve algın eğitim, yetişkin eğitimi bağlamından uzak bir yetişkin öğrenmesi olarak dar bir çevre içerisinde ele alınmaya başlanmıştır.

Bu durum literatür çalışmalarına da yansımış, yetişkin eğitimi üzerine yapılan çalışmalar, yaşam boyu öğrenmeye kıyasla daha fazla sayıdaiken, özellikle 1990’larda küreselleşmenin eğitim alanına olan yoğun ilgisiyle birlikte, yaşam boyu öğrenmeye ilişkin araştırmalar ağırlık kazanmış, hatta yetişkin eğitimi alanı da bu bağlam içerisinde yetişkin öğrenmesi şeklinde ele alınmaya başlanmıştır. Özellikle ekonomi ve eğitime ilişkin Birlik resmi belgelerinde öğrenme ve çalışma modellerinin hızla değiştiği ‘bilgi çağı’nda, herkesin eğitim yoluyla toplumsal ve ekonomik değişimin gerekleri doğrultusunda yetiştirilmesi, dolayısıyla kıtanın geleceğinin ancak böylesi bir çabayla biçimlendirilebileceği savı giderek önem kazanmaktadır. Bunun ise yetişkin nüfusun güncel bilgi ve beceriyle donatılması sayesinde gerçekleşeceği görüşü, yaşam boyu öğrenmenin yetişkin eğitimi ile değil yetişkin öğ-

renmesi yoluyla sürdürülmesi tercihini ortaya koymuştur. Kavramdan asıl beklenenin esnek işgücü oluşturmak, sözde istihdam edilebilirliği arttırarak, piyasayla bütünleşmek olduğu düşünüldüğünde, kaynağı insan sermayesi olan bilgi ekonomisinin temelinde de, yine kavramın yer alacağı tartışma götürmez bir konudur.

2003 yılında 2002’de alınan Konsey yasa kararını takiben, ilerlemeyi takip amaçlı hazırlanan “Avrupa Komisyonu Yaşam Boyu Öğrenme Avrupa Uygulama Stratejileri İlerleme Raporu” gündeme gelmiştir. Yaşam boyu öğrenmeye erişimi kolaylaştırıcı ve erişimin önündeki engellerin kaldırılmasına ilişkin konular çerçevesinde hazırlanan bu raporda, yaşam boyu öğrenmeyi teşvik edici bir unsur olarak yetişkin öğrenmesinin (adult learning) desteklenmesi üzerinde durulmaktadır (CEC, 2003). Bu doğrultuda, yetişkin öğrenmesine önemli bir görev yüklenmiş, yetişkin nüfusun bilgi ve becerilerinin istihdama yönelik olarak güncellenmesi için konuya ilişkin eylem planları hazırlanmıştır. 2006 yılında, Avrupa Komisyonu Yetişkin Öğrenimi: “Öğrenmek için Asla Çok Geç Değildir” eylem planı hazırlanmıştır. Plan kapsamında rekabet ve istihdam edilebilirlik için yaşam boyu öğrenmenin önemi ne vurgu yapılırken, yeni bir uygulama olarak ise “yetişkin öğrenimi” kavramına özellikle dikkat çekmekte, Lizbon Stratejileri hedeflerinin başarılmasında eğitim ve öğretimin kritik faktör olduğu gerçeği üzerinde durulmaktadır (CEC, 2006).

Hemen ardından 2007 yılında, “Avrupa Komisyonu Yetişkin Öğrenimi: Öğrenmek için Daima Doğru Zamandır” Eylem Planı yayımlanmıştır. Söz konusu planda yüksek nitelikte ve erişilebilir yetişkin öğrenimine olan gereksinimin yanı sıra, özellikle demografik değişimler yüzünden istihdamda oluşan daralmayı gidermek adına işgücünün beceri düzeylerinin arttırılmasının yolu olarak, yetişkin öğrenimi bir kurtarıcı olarak gösterilmektedir (CEC, 2007). Ancak 2010 yılına gelindiğinde, 24-65 yaş aralığındaki yetişkinlerin yaşam boyu öğrenmeye katılım oranının %12,5’e ulaşması hayali gerçekleştirilememiş, söz konusu oran Birlik genelinde 9,4 ile sınırlı kalmıştır. Bugün ise 2013 yılı için Birlik genelinde gerçekleştirilmesi öngörülen % 15’lik hedefe dahi ulaşılamaması, 2020 için hedeflenenlerin nasıl gerçekleştirilebileceğinin soru işaretini beraberinde getirmektedir.

Sonuç

Gerçekte, yaşam boyu öğrenme ve yetişkin öğrenimine dönüştürülme-ye çabalanan yetişkin eğitimi, tüm kıtalardan uluslararası örgütlerin, hükümetlerin ve eğitim kurumlarının küreselleşmeye bir yanıtı olmak-la kalmayıp aynı zamanda küreselleşme ve güvenli ekonomik rekabet konusundaki siyasal belgelerinin de temel argümanı haline getirilmiştir. Kuşkusuz, yaşamda değişme ve yenilenme tek boyutlu olmadığından, yaşam boyu öğrenme ve yetişkin eğitimi, yalnızca mesleki-teknik bakımdan değil, sosyal ve kültürel bakımdan da gereklidir. Bilgilerin, becerilerin hızla eskidiği ve yetersizleştiği küresel dünyada, hangi düzeyde eğitim alırsa alsın, herkesin yaşam boyu öğrenme ve yetişkin eğitimi hizmetlerinden sürekli yararlanarak kendini yenilemesine, geliştirmesine hem hakkı hem de ihtiyacı vardır. Bilgi ekonomisi, bilgi toplumu, öğrenen toplum gibi yeni liberal ideolojinin küresel terimleri ile beraber anılan yaşam boyu öğrenme ve yetişkin eğitiminin bu çerçeveden çıkartılarak, haklı yerlerini bulması için öncelikle eğitimin, *insan en değerli sermayedir* şeklinde piyasa bakış açısı ile ele alınmasından vazgeçilmelidir. Belgenin bilgiyi getirmediği, her türlü öğrenme eyleminin sertifikasyon süreci içerisinde ele alındığı bir sektörel ortamda, tüm sorumluluk bireyin üzerine yüklenmekte, bunu başarabilmesinin ön koşulunun ise girişimci ve esnek olmaktan geçtiği vurgusu üzerinde durulmaktadır. Ancak, eğitim ile ekonomi arasındaki ilişki hümanist bir yaklaşımla ele alınmalı, değer ve hakların var kılındığı toplumsal ve kültürel bir yapı içerisinde, aktif, işbirliğine açık özneleri yetiştirecek dönüştürücü/özgürleştirici eleştirel öğrenme yaklaşımları oluşturulmalıdır.

Tüm bunlar gerçekleştirilirken, devletin eğitime ilişkin kamusal sorumluluğunu azaltmayı dayatan yapılara karşı durmak, sosyal devlet ideasının her koşulda yerine getirilmesinde güç ve düşünce birliği içinde olmak, AB, OECD, DB, DTÖ, UNESCO gibi küresel oluşumların eğitim alanındaki istemlerini, toplumların içinde yaşadığı gerçeklik ve öğrenme koşul ve gereksinimleri üzerinden değerlendirmek ve de karşılamak elzemdir. Aksi takdirde, etkili bir yaşam boyu öğrenme ve yetişkin eğitimi siyasası oluşturmak, konuya dair bir strateji geliştirmek olanaksızdır. Böyle bir durumda sadece söylemin söz konusu olduğu, eylemin ise gerçekte yer almadığı bir koşuldan öteye gidilemeyecektir.

Sonuç olarak, eğitim alanının öğrenme sektörüne evrildiği ve başlı başına bir disiplin alanı olan yetişkin eğitiminin de yetişkin öğrenmesine dönüştürülerek, yaşam boyu öğrenmenin bir aracı haline getirilmeye çalışıldığı bir ortamda, yetişkin eğitiminin hedef ve ilkelerinden giderek uzaklaşılması kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla, öğrenenleri birer müşteri olarak değil, insan olarak gören, metalaşmamış bir yaşam boyu eğitim dizgesinin oluşturulması ise en acil olandır.

Kaynakça

- Acar, M. (2002). Ekonomik, siyasal ve sosyal kültürel boyutlarıyla küreselleşme: Tehdit mi fırsat mı?. *Liberal Düşünce Kış-Bahar 2002*, 7, 25-26.
- Apple, M. W. (2006). *Eğitim ve iktidar*. Ankara: Kalkedon Yayınları.
- Ayhan, S. (2005). Dünden bugüne yaşam boyu öğrenme. F. Saylan ve A. Yıldız (Ed.), *Yaşam boyu öğrenme sempozyum kitabı içinde* (s. 2-14). Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü: Pegema Yayıncılık.
- Bilir, M. (2005). Mesleki gelişmenin gereği olarak yaşam boyu öğrenme. F. Saylan ve A. Yıldız (Ed.), *Yaşam boyu öğrenme sempozyum kitabı içinde* (s.152-162). Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü: Pegema Yayıncılık.
- Borg, C ve P. Mayo. (2002). The EU Memorandum on lifelong learning. Diluted old wine in new bottles?. *Paper presented at the Baice Conference lifelong learning and the building of human and social capital*, University of Nottingham.
- Bülbül, S. (1991). *Yetişkin eğitimi*. Eskişehir: AÜ AÖF Yayınları.
- CEC (Commission of the European Communities) (2000). *A staff working paper: A memorandum on lifelong learning*. Brussels http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/lifelong-oth-enl-t02.pdf
- CEC (Communication from the Commission Directorate-General for Education and Culture/Directorate- General for Employment and Social Affairs) (2001). *Making a European area of lifelong learning a reality*. Brussels <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0678:FIN:EN:PDF>
- CEC (European Commission-Directorate-General for Education and Culture) (2003). *Implementing lifelong learning strategies in Europe: Progress report on the follow-up to the council resolution of 2002 EU and EFTA/EEA Countries*. Brussels. <http://eur-lex.europa.eu/search.html?qid=1415198933626&text>
- CEC (Commission of the European Communities) (2006). *Adult learning: It is never too late to learn*. 614 Final, Brussels. <http://>

europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/li-
felong_learning/c11097_en.htm

- CEC (Commission of the European Communities) (2007). *Action plan on adult learning: It is always a good time to learn*. 558 Final, Brussels http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/lifelong_learning/c11102_en.htm
- Coats, M. (1999). Lifelong learning policy and practice: the impact of accreditation on education and training provision for adult women in the UK. P. Alheit, J. Beck, E. Kammler, R. Taylor, H. S. Olesen (Eds) in *Lifelong learning inside and outside schools* (p.586 – 609). Bremen: Leeds University Press.
- Crowther, J. (2004). In and against lifelong learning: Flexibility and the corrosion of character. *International Journal of Lifelong Education*, 23 (2) (March-April), 125-136.
- Cruikshank, J. (2003). The changing face of lifelong learning. D. Flowers, M. Lee, A. Jalipa, E. Lopez, A. Schelstate and V. Shared (Eds), in *AERC 2003 Proceedings: The 44th annual adult education research conference* (p. 73-78). USA: San Francisco State University.
- Duman, A. (2000). *Yetişkinler eğitimi*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Duman, A. (2005). Türkiye’de yaşam boyu öğrenme siyasetlerini oluştur(a)mamanın dayanılmaz hafifliği. F. Saylan ve A. Yıldız (Ed.), *Yaşam boyu öğrenme sempozyum kitabı içinde* (s. 31-44). Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü: Pegem Yayınıncılık.
- EPEC (European Parliament and European Council) (2000). *Presidency Conclusions-Lisbon European Council*. 23-24th March. Brussels. http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm
- EPEC (European Parliament and European Council) (2002). *Presidency Conclusions-Barcelona European Council*. 15-16th March. Brussels. http://ec.europa.eu/invest-in-research/pdf/download_en/barcelona_european_council.pdf
- Faure, E. (1972). *Learning to be: The world of education today and tomorrow*. Paris: UNESCO.

- Field, J. (2005). Book Review: Learning for life: the foundations of lifelong learning. *educational management administration & leadership*, 33 (3) , 371-372.
- Gümüş, A ve N. Kurul. (2011). *Üniversitelerde Bologna Süreci neye hizmet ediyor?*. Ankara: Eğitim Sen Yüksek Öğretim Bürosu (YÖB), Eğitim Sen Yayınları. <http://e-kutuphane.egitimsen.org.tr/pdf/4589.pdf> [Erişim Tarihi: 19. 02. 2014].
- Güneş, F. (1996). *Yetişkin eğitimi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Hake, B. (2005). AB politikaları ve bilgi ekonomisi: Yaşam boyu öğrenme için stratejik bir rol. F. Saylan ve A. Yıldız (Ed.), *Yaşam boyu öğrenme sempozyum kitabı içinde* (s.15-30). Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü: Pegema Yayıncılık.
- İnal, K. (2008). *Eğitim ve ideoloji*. Ankara: Kalkedon Yayınları.
- Jakob,, A.. P. (2009). *International organizations and lifelong learning*. Great Britain: Palgrave Macmillan.
- Jarvis, P. (2010). *Adult and continuing education: Theory and practice* (4th Edition). London: Routledge.
- Karakaya, S. (2010). *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen yetişkin eğitimi uygulamaları* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Kaya, M. (2009). Küreselleşme yaklaşımları. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13 (2009), 1-16.
- Kaya, H. E. M. Uysal ve S. Sallan Gül, (2011), A critical assessment of European lifelong learning and adult education policies, between global and local: adult learning and development. *Positioning and conceptualizing adult education and learning within local development proceedings Book* (112-118). İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Kaya, H. E. ve J. Zukal. (2012). Lifelong learning and ontological security: Blending of concerns and their expense. *Journal Social Work*, 11(1), 31-46.
- Kaya, H. E. ve E. Hajkova. (2012). Lifelong learning in the lenses of international organizations. *Scientific Bulletin-Education Scien-*

- ces Series (SBESS) Journal, 2012 (2), 179-197.
- Kaya, H. E. (2013). Lifelong learning as for living or a living. European Journal of Research on Education (EJRE), vol 2, special issue, 62-66 <http://iasr.org/rs/020610.pdf>
- Kıvrak, E. (2007). *Avrupa Birliği ve Türkiye’de yaşam boyu öğrenme politikaları ve istihdam ilişkisinin değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kocabaş, S. (2008). *AB’de mesleki eğitimin geleceği (Yakın gelecek için hedefler, politikalar ve stratejiler)* (Yüksek Lisans Tezi). Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kurt, İ. (2000). *Yetişkin eğitimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kutlu, Ö. (2003). Kamu yönetiminde küreselleşme. M. A. Çukurçayır (Der.), *Küresel sistemde siyaset yönetim ekonomisi* (s. 164-186). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Lowe, J. (1985). *Dünya’da yetişkin eğitime toplu bakış*. (Çev. T. Oğuzkan). Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komitesi.
- MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) (1983). *Milli eğitim temel kanunu*. Ankara: Mesleki Teknik Açıköğretim Matbaası.
- Miser, R. (2002). Küreselleşen dünyada yetişkin eğitimi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 35: 1 (2), 55-60.
- OJ (Official Journal of the European Union) (2002). *Council resolution on lifelong learning*. Brussels. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2002:163:TOC>
- Okçabol, R. (2007). *Küreselleşme ve eğitim*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Öksüz, N. (2007). *Mesleki eğitim kurslarının kadınların istihdam edilebilirliğine katkısı ve İŞKUR’un üstlenebileceği roller* (Uzmanlık Tezi). Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Rubenson, K. (2002). Lifelong learning for all: Challenges and limitation of public policy, adult education and the contested terrain of public policy. *Published Proceedings of The Canadian Asso-*

- sation for The Study of Adult Education 21th Annual Conference Proceedings Book (p. 242-248). Toronto: Ontario Institute for Studies in Education.
- Sayılan, F. (2009). Küreselleşme ve yetişkin eğitimi. A. Yıldız ve M. Uysal (Der.), *Yetişkin Eğitimi* (s. 255-272). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Sivan, A. ve H. Ruskin. (2000). *Leisure education, community development and populations with special needs*. New York: CABI Publishing.
- Tanır, M. (2006). *Türkiye’de halk eğitim hizmetlerinin yönetimi ve halk eğitim merkezlerinin etkililiği üzerine alan araştırması* (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Thompson, J. (2001). *Rerooting lifelong learning*. Leicester: Niace.
- Toprak, M. (2001). *Küreselleşme ve kriz Türkiye ve Dünya deneyimi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Turan, S. (2005). Öğrenen toplumlara Doğru Avrupa Birliği eğitim politikalarında yaşam boyu öğrenme. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 5(1), (Güz), 87-98.
- Ünal, C. (2006). *Bazı AB ülkelerindeki halk eğitim ve mesleki eğitim uygulamaları ve ülkemizin halk eğitim ve mesleki eğitim uygulamaları açısından AB’ye uyumlulaştırılması* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldız, N. (2008). Neoliberal küreselleşme ve eğitim. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11 (2008), 13-32. http://www.zgefdergi.com/Makaleler/1203906393_11_02_Yildiz.pdf

Kamu Sektöründe Performans Yönetimi: Politikalar, Uygulamalar ve Sorunlar

Performance Management in Public Sector: Policies, Practices and Problems

Özer Köseoğlu

Mustafa Lütfi Şen

Özet

Kamu sektöründe performans ölçümü ve yönetimi, 20. yüzyılın başında ABD’de personel ve örgüt düzeyinde girilen uygulamalarla başlamış, zaman içinde kapsamı, örgütsel görünürlüğü, yöntem ve amaçları değişerek gelişme göstermiştir. Performans yönetiminin kamu kurumlarında yaygınlaşması ise 1980’lerden sonra yeni kamu işletmeciliği reformlarının gündeme gelmesiyle birlikte söz konusu olmuştur. Bu çalışmada, kamu sektöründe performans ölçümü ve yönetimine ilişkin politikalar, uygulamalar ve bu süreçte karşılaşılan sorunlar karşılaştırmalı bir perspektiften incelenmektedir. Ülke karşılaştırmalarından elde edilen bulgular, Türkiye’de kamu sektöründe performans yönetimine geçiş süreci, bu kapsamdaki politikalar ve uygulamalarla kıyaslanarak ampirik araştırmalara konu edilmesi gereken bazı önerilere ulaşmaktadır. Çalışma, ayrıca, genel olarak kamu sektöründe performans yönetimi yazınının gelişme seyriyle ilgili de ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Kamu İşletmeciliği, Kamu Sektöründe Performans Yönetimi, Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi

Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
ozerk@sakarya.edu.tr

Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
msen@sakarya.edu.tr

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Abstract

Performance measurement and management in public sector traces back to the practices carried out at personnel and organizational levels in the US federal, state and local governments in the beginnings of the 20th century; but in time, has evolved through changes of content, organizational visibility, methods and aims. Performance management has been disseminated among public organizations when the new public management reforms arose in 1980s. In this study, policies, practices and problems related with performance measurement and management in public sector has been investigated with a comparative perspective. Empirical findings and policy experiences of various countries are compared with regard to both transition process to public sector performance management in Turkey, and policies and problems within this context. As a conclusion, premises and insights that are open to further empirical testing have been asserted. The paper, additionally, trails the development route of the public sector performance management literature.

Keywords: *New Public Management, Public Sector Performance Management, Comparative Public Management*

Giriş

Kamu sektöründe performans yönetiminin gündeme gelmesinde, 1980'lerden sonra yeni kamu işletmeciliğinin kuramsal ve pratik olarak kamu yönetimi alanında hâkim bir pozisyona yükselmesi etkili olmuştur. Yeni kamu işletmeciliğini savunanlar, genel olarak özel sektör yönetim tekniklerinin kamu sektöründe de kullanılabileceğini iddia etmişlerdir. Böylece özel sektörde yaygın olarak yapılan bireysel ve kurumsal performans ölçümleri ve buna dayalı yönetim uygulamalarından (performansa dayalı ücretlendirme, performans esaslı bütçeleme gibi) kamu yöneticileri ve politika yapıcılar da yararlanmaya başlamıştır. OECD, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların çabalarıyla giderek önem kazanan performans yönetimi 1990'lardan itibaren küresel bir fenomen haline gelmiştir. Ulusal bir politikanın hükümetler tarafından izlenmesi yoluyla ya da kamu sektörü kuruluşları kendi inisiyatifleriyle performans yönetimi politikaları geliştirmiş ve performansa dayalı yönetim anlayışının gerektirdiği araçları kullanmıştır.

Bu çalışmada, yeni kamu işletmeciliği politika ve uygulamalarını benimseyen (İngiltere, ABD ve Yeni Zelanda gibi) ve/veya bunlardan etkilenen (Fransa ve Türkiye) ülkelerden örneklerle kamu sektöründe performans yönetimine geçiş süreçleri, performans yönetimi politika ve uygulamaları ile bu alanda karşılaşılan sorunların analiz edilmesi amaçlanmaktadır. İncelenecek ülkelerin seçilmesinde, 1980'li yıllarda yeni kamu işletmeciliği reformları kapsamında performans ölçümü ve yönetimine ilişkin kamu politikalarının izlenmesi etkili olmuştur. Yakın zamanda kamuda performans yönetiminin gündeme geldiği Fransa ise Türkiye'de kamu yönetiminin örgütlenmesi, işleyişi ve yönetim geleneği bakımından ciddi etkileri olan bir ülke olması nedeniyle karşılaştırmalı analize dahil edilmiştir.

Aradan geçen yaklaşık otuz yıllık süre içinde performans yönetimine ilişkin uygulamaların başarısını değerlendirmek için yeterli zaman ve bilgi birikimine ulaşıldığı söylenebilir. Yeni kamu işletmeciliği ve buna bağlı olarak performans yönetimi reformlarına ilişkin söz konusu ülkelerin politikaları, uygulamaları ve karşılaştıkları sorunların incelenmesi Türkiye gibi kamu sektöründe performans yönetimine

daha geç bir dönemde başlayan ülkelerin kendi politika ve stratejilerini belirlemelerinde bir dayanak oluşturacaktır. Bu nedenle, ülke karşılaştırmaları neticesinde elde edilen bulgular, Türkiye bağlamıyla karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Diğer taraftan, makalede analiz edilen ülke incelemeleri ve yapılan karşılaştırmalar, kamuda performans yönetimi yazını ve bu alanda yürütülen çalışmaların genel seyrini anlamamıza da imkan verecektir.

Yukarıda ele alınan genel bağlam içinde çalışma iki bölüm olarak tasarlanmıştır. İlk bölümde, farklı ülkelerin kamu sektöründe performans yönetimine geçiş süreçleri, bu kapsamdaki politika ve uygulamaları ile karşılaştıkları sorunlar karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. İkinci bölümde ise ülke karşılaştırmalarından elde edilen sonuçlar Türkiye’de kamu sektöründe performans yönetimi süreciyle birlikte değerlendirilmekte ve çıkarılacak dersler tartışılmaktadır.

Karşılaştırmalı Perspektiften Kamu Sektöründe Performans Yönetimi

Kamu sektöründe performans yönetiminin gelişimi birkaç aşamadan geçmiştir. Performans ölçümüne ilişkin modern kamu yönetimi dönemindeki ilk uygulamalar ABD’de New York Belediye Bürosu tecrübelerine dayanmaktadır. İkinci olarak, II. Dünya Savaşı’nın ardından “Planlama Programlama Bütçeleme Sistemi” (PPBS) uygulamaları gelişmiştir. 1980’li yıllara gelindiğinde ise yükselen “yeni kamu işletmeciliği” reformlarının etkisiyle kamu sektöründe performans yönetimi küresel bir fenomen haline gelmiştir. 1980’li yıllardan bu yana devam eden süreçte Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) gibi uluslararası kuruluşların etkileri de yadsınmaz.

1930’lardaki performans ölçümleriyle kıyaslandığında, öncekinden farklı olarak, 1980’lerden sonra kamuda kalite ve sonuç odaklı çok yönlü ölçütlerin geliştirildiği, ekonometrik modeller ve analitik yöntemleri içeren sayısal teknikler ile kıyaslama ve hedef belirleme gibi rasyonel yönetim araçlarının kullanıldığı, daha katılımcı ve çok düzeyli performans yönetim sistemlerinin ve çok sayıda faktörü dikkate alan ölçüm faaliyetlerinin ön plana çıktığı görülmektedir (Schick, 2001: 39; Heinrich, 2011: 28-29).

Performansın üç düzeyi bulunmaktadır. Performansın makro düzeyi (*macro level*), bir ülkenin yerel ve bölgesel yönetimlerini de kapsayacak biçimde performansına ilişkin genel tartışmalardan oluşur. Mikro performans (*micro level*), bir organizasyon ve onunla etkileşimde bulunan bireyler ile diğer organizasyonlar düzeyinde tanımlanır. Ara düzey performans (*meso level*) ise, bir ağ yönetiminin veya eğitim, sağlık gibibir politika sektörünün performansına işaret eder (Van Dooren vd., 2010: 25). Aşağıdaki ülke karşılaştırmalarında, mikro ve ara düzey performans yönetimi yerine sadece seçilen ülkelerin yerel yönetim kuruluşlarını da içerecek biçimde kamu sektörlerinde performans yönetimi politika ve uygulamalarına odaklanılmaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD)

ABD’de kamuda performans yönetimi uygulamaları 20. yüzyılın başında New York Belediye Araştırma Bürosu’ndaki uygulamalarla başlamış ve bu tarihten itibaren sürekli bir biçimde gelişme göstermiştir. 1960’larda PPBS reformları ve amaçlara göre yönetim yaklaşımı kapsamında performans ölçümleri nicelik olarak artmış, 1980’li yıllarda ise kalite ve sonuç odaklı yönetim anlayışındaki gelişmeler kamu sektöründe sonuç odaklı performans ölçümlerini ortaya çıkarmıştır (Heinrich, 2011: 28).

1990’ların başında Başkan Yardımcısı Al Gore tarafından hazırlanan “Ulusal Performans İncelemesi Raporuna” (*National Performance Review*) dayalı olarak 1993 yılında “Hükümet Performans ve Sonuçlar Yasası”¹ (*Government Performance and Results Act, GPRA*) kabul edilmiştir. Yasa ile getirilen performans yönetim sistemi, uzun vadeli amaçları içeren stratejik planları, program hedef ve faaliyetlerini içeren yıllık performans programları ve geçmiş bütçe döneminin sonuçlarını değerlendiren program performans raporlarına dayanmaktadır. GPRA 1993 yılında kabul edilmekle birlikte, uygulamaya yönetimin tüm kademelerinde ilk stratejik planların hazırlandığı 1997 yılında

1 ABD’de GPRA, performans bütçeleme, PPBS, amaçlara göre yönetim ve sıfır tabanlı bütçelemen oluşun federal reform girişimlerinin bir uzantısı ve en yenisidir. Bu reform girişimleri, nispeten kısa ömürlü olsa da bunlardan öğrenilen dersler birikmiş ve performans ölçümünün temel kavramları sürekli olarak rafine olmuştur (Frederickson ve Frederickson, 2006: 173).

geçilebilmiştir. Kurumlar, 1999 mali yılı için performans planlarını hazırlayarak 1998 yılında Başkan ve Kongreye onaylatmışlardır. 1999 yılından 2005 yılına kadar ise performans ve sonuç ölçütlerini içeren yedi rapor tamamlanmıştır (Frederickson ve Frederickson, 2006: 3).

ABD’de yasanın uygulanma sürecinde bir takım zorluklarla karşılaşmıştır. Uygulamalar üzerinden yasaya getirilen başlıca eleştiriler arasında performans amaçları, planlar ve sonuçlara ihtiyaç duyulması nedeniyle idari yükümlülüklerin artması, program yönetiminin çeşitli düzeyleri arasında çatışmaların ortaya çıkması ve yasanın uygulanmasını güçleştiren siyasi karışıklıkların göz ardı edilmesi bulunmaktadır. Ayrıca sonuç odaklı performans yönetiminin önünde güçlü liderlik veya sonuç odaklılığı destekleyen ilişkilerin olmaması, esnekliği sınırlayan, amaç ve sonuçlarla iyi bağlantı kurulmayan ölçütler ve ölçütlerin uygulanmasında kurumlar arasındaki güven eksikliği sorunlarının bulunduğu tespit edilmiştir (Heinrich, 2002: 713-714).

GPRA’nın federal düzeydeki 14 bakanlıkta nasıl uygulandığını araştıran bir çalışmada, uygulama sürecinde en sık karşılaşılan sorunların sırasıyla kaynak yetersizliği, yönetimde değişimle ilgili belirsizlik, değişime direnç gibi yönetim kültürüne ilişkin sorunlar ile geçerli ve güvenilir veri eksikliğinin olduğu tespit edilmiştir. 14 bakanlıktan 5’inde GPRA kapsamında bütçe ve planlama alanlarında güncel uygulamalar bulunmazken, 2 bakanlığın yönetim ve politika alanlarında herhangi bir kullanımına ulaşılamamış, 2’si ise güncel veya yakın zaman içinde paydaşlarla olan ilişkilerini ifade edememiştir (Long ve Franklin, 2004). GPRA’nın 1993 yılında kabul edildiği göz önünde bulundurulduğunda aradan geçen 10 yılı aşkın sürede stratejik planlama, performans yönetimi ve performans esaslı bütçeleme uygulamalarının tüm bakanlıklara tam olarak yayılmadığı anlaşılmaktadır.

İngiltere

İngiltere’de kamu sektöründe performans yönetimine geçilmesiyle ilgili kapsamlı ve sistematik girişimler 1980’li yıllarda gerçekleştirilmiştir. 1982 yılında başlatılan “Mali Yönetim Girişimi” (*Financial Management Initiative, FMI*), hizmetten yararlananların talepleri doğrultusunda kamu kurumlarının stratejik plan yaparak, öncelik ve amaçlarıyla performans göstergelerini belirlemesini amaçlamıştır (Carter ve Greer,

1993: 407). Yıllık performans hedeflerine ve kaynak tahsislerine ilgili bakan karar vermektedir. Hedefler, kurum yöneticisi ve bakan arasında yapılan yıllık performans anlaşması ile belirlenmektedir. Kurum yöneticisi, performansını dört aylık aralıklarla ilgili bakana raporlamakta ve Parlamento için de bir yıllık rapor hazırlamaktadır. Sayıştay ise, uygulayıcı kurumların hedefler karşısında performansını değerlendirmekten çok, “paranın değeri” (*value for money*) denetimi yapmaktadır (OECD, 1997: 102). Ancak bu yıllarda, bakanlıklar, performans göstergelerinin belirlenmesinde ve kullanılmasında ciddi sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Gösterge belirlemede karşılaşılan kavram kargaşaları, güvenilir veri eksikliği, göstergeleri stratejik yönetim ve uygulama planlarıyla ilişkilendirmede yaşanan zorluklar bu sorunlardan bazılarıdır (Carter ve Greer, 1993: 408).

İngiltere’de performans yönetimine ilişkin orijinal uygulamalara yerel yönetimler düzeyinde rastlanmaktadır. 1998 yılında İşçi Partisi Hükümeti döneminde kabul edilen Yerel Yönetim Yasası, “paranın değeri” yaklaşımına dayanmaktadır. Paranın değeri, kısaca, kaynakların elde edilmesi ve kurum amaçlarının gerçekleştirilmesinde ekonomiklik, verimlilik ve etkinlik ilkelerine bağlı kalınmasını ifade etmektedir (Kestervd., 1993: 61). Yasa kapsamında oluşturulan “Denetim Komisyonu” (*Audit Commission*), yerel yönetimler tarafından sağlık, eğitim ve polis hizmetleri için performans göstergeleri belirlemiştir. Yerel yönetimler, bu göstergeleri kullanarak performanslarını ölçmekte ve yerel gazetelerde özet raporlar yayınlamaktadır (OECD, 1997: 99). Paranın değeri sisteminde yerel ve ulusal düzeyde belirlenen performans göstergelerini ve yıllık performans hedeflerini içeren performans planları yayınlanmaktadır. Açık performans başarısızlıklarının olduğu durumlarda ise İçişleri Bakanlığı’nın müdahale yetkisiyle desteklenen sıkı bir denetim ve teftiş sistemi bulunmaktadır (Sanderson, 2001: 306-307).

Büyük ölçüde merkezi yönetim tarafından belirlenen performans göstergeleri, dört dereceli bir ölçekle (mükemmel, iyi, yeterli ve yetersiz) özel organlar veya kurumlar (Merkezi Denetim Komisyonu, özel izleme kurumları ve denetçiler) tarafından değerlendirilmektedir. “Yetersiz” performans gösteren yerel meclislerdeki meclis üyeleri görevden alınabilmekte ve yerlerine dışarıdan uzmanlar atanmaktadır. “Mükemmel, iyi ve yeterli” performans gösterenler ise ek kaynaklar ve

belirli yasal zorunlulukların kaldırılması gibi politikalarla ödüllendirilmektedir. Özetlenecek olursa, İngiltere’de performans ölçüm sistemi dış kurumsal değişkenlerle uyumlu olup reformlar *yukarıdan aşağıya*, *zorunlu* ve *tekdüzedir*; performans göstergeleri genel ve kesindir; performans bilgisi oldukça şeffaftır (lig tabloları, okul puanlamaları gibi) ve cezaların uygulanması için güçlü bir yetki bulunmaktadır (Kuhlman, 2010: 334-335).

İngiltere’de özellikle yerel yönetimler düzeyinde uygulanan paranın değeri sistemi eleştirilerin merkezinde yer almaktadır. Merkezi yönetimin, yerel yönetimler için beş yıllık kalite, maliyet ve verimlilik hedefleri belirleme yetkisinin bulunması yerel yönetimlerin özerkliğini olumsuz etkilemesi ve demokratik hesap verebilirliğine zarar vermesi bakımından eleştirilmektedir (Boyle, 1999: 3-4). Ayrıca, merkezi yönetim tarafından “En İyi Değer” (*Best Value*) politikası kapsamında yerel yönetimler üzerinde yürütülen denetim ve ölçümlerin maliyeti oldukça yüksektir. Merkezi denetçiler tarafından uygulanan sürekli izleme faaliyetleri, yerel aktörlerce hoş karşılanmamakta, denetimler personelin motivasyonunu azaltmaktadır. En iyi değer uygulamalarının, kurum içi gelişme ve öğrenme süreçleri üzerinde pozitif etkileri tespit edilmemiştir (Kuhlman, 2010: 335). Performans planlarında hem merkezi yönetime hem de yerel yönetimlere ilişkin hedef ve göstergelerin bulunması nedeniyle ortaya çıkan veri fazlalığının, performans bilgisinin kullanımını sınırladığı ve yerel yönetimlerin hesap verme sorumluluğunu zayıflattığı iddia edilmektedir (Boyle, 1999: 5). İhtiyaç duyulan tüm verilerin toplanması ve ayrıntılı denetim süreçleri kırtasiyeciliği de artırmaktadır.

İngiltere’de son yıllarda kurumsal performans ölçümünde “kamu değeri” (*public value*) yaklaşımı da kullanılmaktadır. Kamu değeri, sonuçların yanında güven ve adalet oluşturabilen süreçler yoluyla üretilen çok boyutlu bir süreçtir² (O’Flynn, 2007: 308). Kamu değeri yönetimine örnek olarak BBC, 2006 yılından itibaren, hizmetlerinde

2 Bir program veya politika için kamu değerinin üretilmesi, mevcut parasal ve yasal kaynaklar içinde halk için mümkün olan en iyi faydanın aranmasını ifade eder (Alford ve Hughes, 2008: 133). Kamu değeri, kamu hizmeti ve politikaları ile sonuçlar, güven ve adalet arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Program sonuçlarının yanında kamu hizmetlerine duyulan güveni artırması bakımından hizmet memnuniyetine de odaklanır.

piyasa etki değerlendirmesini de içeren bir “Kamu Değeri Testi” yapılmasına karar vermiş ve üretilen kamu değerinin etkinliğini ölçmeye başlamıştır (Horner vd., 2006). Böylece verimlilik, etkinlik ve ekonomiklik ölçümüne dayanan paranın değeri uygulamaları, İngiltere’de sonuç odaklı ölçümleri içeren kamu değeri yaklaşımına yönelmektedir.

Fransa

Türk kamu yönetimi sisteminin oluşturulmasında yoğun etkileri olan Fransa’da 1995 yılında başlatılan “Kamu Hizmetlerinde ve Devlette Reform” programıyla birlikte kamu görevlilerinin gerçek performansını ölçmek için yeni bir değerlendirme sistemi ve yeni göstergeler belirlenmiştir (Cole ve Jones, 2005: 572). Kamu personelinin performans değerlendirmesini geliştirmek üzere “Bakanlıklar Arası Değerlendirme Komitesi” ve “Ulusal Bilimsel Değerlendirme Konseyi” oluşturulmuştur (Guyomarch, 1999: 173-174). Bakanlıklar Arası Değerlendirme Komitesi, performans değerlendirmesi yapılacak proje veya hizmetlerin tanımlanması ve süreçlerin koordinasyonu görevlerini yerine getirirken Ulusal Bilimsel Değerlendirme Konseyi, performans değerlendirmelerinin kalitesi ve bağımsızlığını geliştirmek için oluşturulmuştur. Konsey, değerlendirme yöntem ve uygulamaları hakkında veriler yayınlarak iyi uygulamaların ve yöntemlerin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır (OECD, 1997: 70).

Fransa’da 1990 yılında kabul edilen bir yasa ile “Sorumluluk Merkezleri” (*Centre de Responsabilité*) kurulmuştur. Merkezi idare kurumları, sorumluluk merkezleriyle yürüttüğü görüşmeler neticesinde kurum bütçesi, insan kaynakları ve yıllık performans hedeflerini içeren çok yıllık sözleşmeler yapmaktadır. Sayısal çıktı hedeflerine ek olarak memnuniyet anketleri uygulanmaktadır (Guyomarch, 1999: 174). Sorumluluk merkezleri kapsamında iki sözleşme yapılmaktadır. Birinci sözleşme, ilgili hizmet birimi ve onun bağlı olduğu bakanlık ile yapılırken, ikincisi ilgili bakanlığa ek olarak Maliye ve Kamu Hizmeti Bakanlıklarıyla imzalanmaktadır. Sorumluluk merkezi oluşturma girişimi kamu yöneticilerine bırakılmış ve birçok kamu kurumu gönüllü olarak bu merkezleri oluşturmuştur (OECD, 1997: 71).

Fransa’da performans yönetimi konusunda önemli bir değişim de 2005-2006 yıllarında bütçe süreci reformu kapsamında gerçekleş-

miştir. Tüm bütçe yapısını performans göstergelerini içeren program bütçeleme doğrultusunda yenilemek ve personel giderlerinde tasarruf yapabilen yöneticilere daha fazla esneklik vermek amacıyla 1959 tarihli düzenlemenin yerine 1 Ağustos 2001’de “Mali Yasalarla İlgili Organik Yasa” (*Loi Organique Relative Aux Lors de Finances, LOLF*) kabul edilmiştir. Böylece ulusal bütçe 34 genel “misyona” ayrılırken, bunlar da daha ayrıntılı 168 programa bölünmüştür. Bu yasa kamu performansı kavramına yasal temel kazandırması bakımından Fransa’da kamu yönetiminin değişiminde ana faktör olmuştur (Rouban, 2008: 138; Bartoli, 2008: 24).

1990’larda bir dizi belediyenin kendiliğinden performans izlemeyi amaçlayan prosedürleri hayata geçirmiş olması ve küçük belediyelerin sayıca çok olması nedeniyle Fransa’da LOLF’in tüm yerel yönetimleri kapsayan tekdüze bir performans yönetimi uygulaması söz konusu olmamıştır. Bu nedenle, Fransa’da performans ölçümü gönüllü olarak *ashağidan yukarıya doğru* gelişmiştir. Düşük performansın cezalandırılmasına ilişkin bir sistem oluşturulamaması ve performans bilgisinin gizliliği bir sorun olarak devam etmektedir. Kaynaklar, maliyetler, hizmet sayısı ve niteliği (girdi ve çıktı göstergeleri) temel performans göstergeleri olarak kullanılmakta, ölçülmesi kolay göstergeler tercih edilmektedir. Etki, sonuç ve süreç göstergeleri nadiren tercih edilmektedir. Uygulamada, sıklıkla şeffaflığı önlemeye çalışan ve idari birimlerin performansını gösteren kanıtlara dayanmaktan kaçınan üst düzey yöneticilerden direnç gelmektedir. Ayrıca belediyeler için resmi olarak kurumsal performans ölçüm reformları hayata geçirilmekle birlikte belediyeler arası performans karşılaştırmaları yapılmamaktadır (Kuhlman, 2010: 336-337).

Fransa’da bireysel performans ölçümüyle ilgili ciddi girişimler yapılamamıştır. Merkezîyetçi memuriyet sistemi temelde değişmeden kalmıştır. Personel üzerindeki merkezîyetçi kontrol devam etmektedir. Kısmen bu sınırlılıklar nedeniyle kurumsal değişim ve hizmet kullanıcılarına odaklanmayla ilgili tecrübeler Yeni Zelanda ve İngiltere gibi ülkelere göre nispeten daha az yayılmıştır (Pollitt ve Bouckaert, 2011: 276).

Yeni Zelanda

Yeni Zelanda, 1980’lerden sonra girişilen kamu yönetimi reformlarının sol bir parti olan İşçi Partisi hükümeti döneminde başlaması ve oldukça köklü ve kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilmesi nedeniyle diğer ülkelerden ayrılmaktadır. 1984 yılında İşçi Partisi’nin seçimleri kazanmasıyla birlikte çıktı odaklı kamu yönetimi reformları başlamıştır. 1988 yılında “Kamu Sektörü Yasası”nın (*State Sector Act*) kabul edilmesiyle birlikte bakanlar ve kamu yöneticileri arasında yıllık performans anlaşmalarının yapılması gündeme gelmiştir. Yöneticiler, bakanlık veya kamu idaresinin performansından ilgili bakana karşı sorumlu hale gelmiştir (OECD, 1997: 81). Yasa ile kamu kurum ve kuruluşlarındaki üst yöneticilere yönetme serbestisi (*let the managers manage*) sağlanmıştır. Yöneticiler, kurumlarında personelin işe alımı, ücretlerinin tespiti, uygun yapısal düzenlemelerin belirlenmesi ve en verimli üretim sistemlerinin seçimi gibi konularda tamamen sorumluluk sahibi olmuşlardır. Kamu yöneticileri, ilgili bakan ile yaptıkları bireysel “performans anlaşmalarının” yanında “işe alma sözleşmesi” kapsamında “Kamu Hizmetleri Komisyonu” (*State Services Commission*) ile de ilişki içindedir. Komisyon, kamu yöneticilerinin performansını değerlendirme ve onların kişisel verimlilik ve etkinliklerini geliştirmelerine yol göstermekle yetkilidir (State Service Commission, 2002; Halligan, 2007: 53). Bu reformların bir devamı olarak 1989 yılında kabul edilen “Kamu Maliyesi Kanunu” ile mali yönetim, girdilerden çok çıktılara ve sonuçlara odaklanacak şekilde yeniden yapılandırılmıştır (Yılmaz, 2001: 61).

Yeni Zelanda’da ikinci jenerasyon reformlar stratejik yönetime dayanmaktadır. Bu model, “stratejik sonuç alanları” (*strategic result areas*) ve “kilit sonuç alanlarından” (*key result areas*) oluşmaktadır (Halligan, 2007: 49). Stratejik sonuç alanları bir diyalog süreci sonucunda ve bakanların incelemesiyle oluşturulan kurumsal öncelikleri şekillendirmektedir. Kilit sonuç alanları ise kurumların 2-3 yıllık zaman diliminde gerçekleştirmeyi istedikleri önemli bazı hedefleri başarmak için gerekli araçları içermektedir. Kamu yöneticileri, bakanlıkla olan performans sözleşmelerindeki kilit sonuç alanları yoluyla kurumlarının stratejik performansından doğrudan sorumludurlar. Kamu Hizmetleri Komisyonu, kamu yöneticisinin ve dolayısıyla kurumun performansını

ilgili bakanla ve gerekli görüldüğünde diğer kamu kurumlarının yöneticilerine ve kurumla yakından iş yapan kamu, özel ve sivil toplum kuruluşlarının temsilcilerine danışarak değerlendirir. Bu süreçten elde edilen performans bilgisi, her yöneticinin sonraki performans anlaşmasının ve ileriki yıllara ait stratejik sonuç alanlarının belirlenmesinde kullanılır (State Service Commission, 2002).

Yeni Zelanda'da 1980'lerin sonunda performans yönetimi mali kriz baskısıyla ortaya çıkmıştır. Kurumlar, ürettikleri çıktılar için hesap verebilir olmaya devam ederken, bir yandan da 2003 yılından itibaren planlama ve raporlama süreçleri kurumların daha fazla sonuç odaklı işleyebilmesi için değiştirilmiştir. Böylece performans yönetiminde, sonuçlar için yönetim (*management for objectives*) yaklaşımına dayanan, sonuçları geliştirmek için girişilen, kurumsal planlama, yönetim ve raporlamayı iyileştirmeyi amaçlayan ve kamu hizmeti performansında büyük ilerlemeler hedefleyen üçüncü jenerasyon reformlara geçilmiştir (Halligan, 2007: 50). Birbiriyle çelişen çıktı ve sonuç değerlerinin ortaya çıkardığı ikilemin uzlaştırılması, Yeni Zelanda performans sisteminin güncel sorunlarından biri haline gelmiştir (Norman, 2007: 538-539). Yeni Zelanda'da çıktı odaklı hesap verme ve sonuç odaklı kamu değeri arasındaki uzlaşının sağlanması konusunun performans yönetimine ilişkin daha genel bir tartışma ve araştırma alanına temel teşkil edeceği söylenebilir.

Ülke Karşılaştırmalarından Elde Edilen Bulgular

Tablo 1'de buraya kadar incelenen ülkeler performans yönetiminin gündeme gelmesi, performans yönetimi politikası ve izlenen yaklaşım, yasal temelleri, kullanılan performans ölçütleri, performans sözleşmesi ve uygulamada karşılaşılan sorunlar açısından özetlenmiştir. Tablo 1'de yer alan parametreler bakımından şu çıkarımlarda bulunulabilir:

1. Genel olarak performans yönetimi politika ve uygulamaları 1980'li yıllarla birlikte yeni kamu işletmeciliği kapsamındaki reformları takiben gündeme gelmiştir. İstisnai olarak, ABD'de kamu hizmetleri ve personelinin performans ölçümü 20. yüzyılın başında New York Belediye Araştırma Bürosu tecrübesine kadar gitmektedir. Ancak bu dönemde yapılan klasik performans ölçümleri, günümüz ölçüm yöntemleri, politikaları ve uygulamalarıyla farklılık göstermekte-

- dir. Fransa’da ise program bütçeleme ve performans ölçümü uygulamaları diğer ülkelere göre daha yakın zamanda, 2001 yılında kabul edilen organik yasa ile gündeme gelmiştir.
2. Ülkelerde performans yönetimine ilişkin kavram ve düşünce düzeyinde fazla bir farklılık bulunmamakla birlikte izlenen performans yönetimi yaklaşımı ile bu kapsamdaki politika ve uygulamalar çeşitlenmektedir. ABD sonuç odaklı performans yönetim modeli izlerken, İngiltere paranın değeri ve son yıllarda yükselen kamu değeri modelini, Yeni Zelanda ise çıktı odaklı performans yönetim modelini tercih etmektedir.
 3. Ele alınan ülkelerin performans yönetimine geçiş politikaları incelendiğinde de farklılıkların olduğu görülmektedir. Örneğin, ABD’de 1990’lı yıllarda pilot uygulamalara dayalı olarak stratejik planlamaya dayalı sonuç odaklı performans yönetim modeline geçiş yaşanırken, İngiltere’de En İyi Değer (*Best Value*) politikası İşçi Partisi döneminde Paranın Değerine (*Value for Money*) doğru yönelmiş ve son yıllarda da kamu değeri kapsamında performans ölçümleri gündeme gelmiştir.
 4. Ülkelerin performans ölçümlerinde kullandıkları ölçütler, izledikleri performans yönetim model ve yaklaşımlarına göre değişmektedir. Bununla birlikte, son yıllarda özellikle sonuç ve kalite ölçümlerinin önem kazandığı söylenebilir.
 5. Performans sözleşmeleri, kamu sektöründe performans yönetiminin önemli bir unsurunu oluşturmaktadır. Kamu hizmetlerine ilişkin uygulayıcı kurumlar ve özerk kurumların sayısının artmasıyla birlikte yöneticilerle yapılan performans sözleşmelerinin arttığı görülmektedir. Bunun yanında, özellikle bakanlıklar düzeyinde ilgili kurum yöneticileriyle yapılan sözleşmeler önem kazanmaktadır. Sözleşme uygulaması, bazı ülkelerde doğrudan bakan tarafından yapılırken, Fransa ve Yeni Zelanda gibi ülkelerde profesyonel bir kurum veya komisyon aracılığıyla yürütülmektedir.
 6. Kısmen ülkelerin performans yönetimine geçiş süreci, bu süreçte izledikleri politika ve modellerin farklı olması kısmen de örgüt kültürü, siyasal motif ve liderlik, reformların kapsamı gibi parametrelerin etkisiyle performans yönetiminden elde ettikleri başarı (so-

nuçlar) farklılaşmaktadır. Yine, ülkelere göre değişmekle birlikte, genel olarak performans yönetimi sürecinde bürokrasinin değişime gösterdiği direnç, etkili performans ölçütü belirleme sorunu, performans bilgisinin karar verme ve politika yapma süreçlerinde yeterli kadar kullanılamaması, performans sözleşmeleri ve performans dayalı ücretlendirmenin ortaya çıkardığı ücret dengesizlikleri gibi sorunlarla karşılaşmaktadır.

Tablo 1. Performans Yönetiminde Ülke Karşılaştırmaları

	ABD	İNGİLTERE	FRANSA	YENİ ZELANDA	TÜRKİYE
<i>Performans yönetiminin gündeme gelmesi</i>	<ul style="list-style-type: none"> 1906'da başlamakla birlikte 1970 yılından itibaren kapsamlı reformlara geçiş 	<ul style="list-style-type: none"> 1982 yılında 	<ul style="list-style-type: none"> 1989 yılında 	<ul style="list-style-type: none"> 1988 yılında 	<ul style="list-style-type: none"> 1989'da başlamakla birlikte kapsamlı olarak 2003 yılında
<i>Performans yönetimi politikası</i>	<ul style="list-style-type: none"> Yukarıdan aşağıya doğru Pilot uygulamalara dayalı 	<ul style="list-style-type: none"> Yukarıdan aşağıya doğru 	<ul style="list-style-type: none"> Genelde reformlar merkezi hükümet tarafından başlatılmakla birlikte "sorumluluk merkezleri" aşağıdan yukarıya doğru gelişti. 	<ul style="list-style-type: none"> Hızlı ve radikal reformlar 	<ul style="list-style-type: none"> Bütüncül değil parçalı (hizmet alanlarına göre) yaklaşım
<i>Performans yönetim yaklaşımı</i>	<ul style="list-style-type: none"> Sonuç odaklı performans yönetimi 	<ul style="list-style-type: none"> Paranın değeri denetimi 	<ul style="list-style-type: none"> Desantralize edilmiş sorumluluk merkezleri oluşturma Kalite ölçümleri 	<ul style="list-style-type: none"> Çıktı odaklı hesap verme, sonuç odaklı kamu değeri geliştirme Yöneticilere yönetime serbestisi tanınması 	<ul style="list-style-type: none"> Stratejik planlamaya dayalı performans ölçümleri Faaliyet raporlarına dayalı hesap verme sorumluluğu
<i>Yasal altyapı</i>	<ul style="list-style-type: none"> Ulusal Performans İncelemesi (1993) GPRA (1993) 	<ul style="list-style-type: none"> Mali Yönetim Girişimi (1982) Sonraki Adımlar (1988) En İyi Değer (Best Value) Programı (1998) Yerel Yönetim Yasası (1999) 	<ul style="list-style-type: none"> Kamu Hizmetinde ve Devlette Reform Genelgesi (1995) Mali Kanunlarla ilgili Organik Kanun (2001) 	<ul style="list-style-type: none"> Kamu Sektörü Kanunu (1988) Kamu Maliyesi Kanunu (1989) 	<ul style="list-style-type: none"> Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (2003)

<p>Temel performans ölçütleri</p>	<ul style="list-style-type: none"> • GPRA'da çıktı ve sonuç ölçütleri • Kalite ölçütleri 	<ul style="list-style-type: none"> • Maliyet, verimlilik, etkinlik, kalite, hizmetlerden adil yararlanma ile ilgili ölçütler • “Vatandaş Şartı” uygulaması ile geliştirilen kalite ölçütleri 	<ul style="list-style-type: none"> • Diğer göstergelere ek olarak kalite ölçütleri 	<ul style="list-style-type: none"> • Çıktı miktarı, maliyeti ve kalitesi 	<ul style="list-style-type: none"> • Girdi, çıktı, verimlilik, sonuç ve kalite ölçütleri • Yayıgın olarak çıktı ölçütleri
<p>Performans sözleşmesi uygulaması</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Yürütücü Kurumlar ve Performansa Dayalı Örgütler • Kurum yöneticileriyle performans sözleşmesi • Sözleşmelerde performans hedefleri belirlenir, geniş mali ve personel özzerklığı vardır. 	<ul style="list-style-type: none"> • Sonraki Adımlar Girişimi kapsamında yürütücü kurumlar • Bakan, yıllık performans hedeflerine ve kaynak tahsislerine karar verir. • Bakan ve yöneticiler arasında yıllık performans sözleşmeleri yapılır. 	<ul style="list-style-type: none"> • Sorumluluk merkezleri • Performans sözleşmelerinde bütçe, personel ve yıllık performans hedefleri yer alır. • Yöneticiler üç farklı kurumla iki ayrı sözleşme imzalar 	<ul style="list-style-type: none"> • Bakanlar ve kurum yöneticileri performans sözleşmesi yapar. • Yöneticiler ilgili bakanla performans sözleşmesi; Kamu Hizmetleri Komisyonu ile de işe alma sözleşmesi yapar. 	<ul style="list-style-type: none"> • Sınırlı düzeyde performans sözleşmesi uygulaması (sadece sağlık sektörü)
<p>Uygulamada karşılaşılan sorunlar</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Bürokrasinin değişime karşı direnci • Geçerli ve güvenilir veri eksikliği 	<ul style="list-style-type: none"> • Merkezi hükümetin rolü nedeniyle yerel yönetimlerin özzerklığı ve hesap verebilirliğinin zarar görmesi • Bütün yerel yönetimler için aynı tip performans göstergelerinin belirlenmesi • Performans planlarında veri fazlalığı 	<ul style="list-style-type: none"> • Performans bilgisinin bütçeye bağlanmasında standart uygulamaların bulunmaması • Düzenli performans dayalı ücretlendirme politikasının olmaması • Performans kıyaslamalarının önem verilmemesi 	<ul style="list-style-type: none"> • Kamu ve özel kesim arasındaki ücret dengesizlikleri • Çıktı odaklı performans yönetimi sistemi ile sonuç odaklı kamu değerinin karşılaştırılması 	<ul style="list-style-type: none"> • Bireysel performans ölçümlerinin sisteme dahil edilememesi • Stratejik plan, performans programı ve bütçe ilişkisinin kurulamaması • Bireysel ve kurumsal performansın yapıtırlımla (ödül, ceza) desteklenememesi

Türkiye’de Kamu Sektöründe Performans Yönetimi: Ülke Tecrübelerinden Çıkarılacak Dersler

Türkiye’de kamu sektöründe performans yönetimi 1980’li yılların sonunda gündeme gelmiştir. Bu konudaki ilk projelerden biri 1989 yılında yayımlanan “Merkezi Hükümette Çıktı ve Performans Ölçülmesi” başlıklı kılavuzdur. Ancak bu proje tüm unsurlarıyla birlikte hayata geçirilemeden yarım kalmıştır. 1991 yılında kapsamlı bir araştırmanın sonucu olarak Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) tarafından yayımlanan “Kamu Yönetimi Araştırması” (KAYA) Raporunda kamu kesiminde performans ölçümlerine temel oluşturan etkililik denetimine geçilmesi ve etkin bir hesap verme mekanizmasının sağlanması önerilmiştir. Ayrıca 1996-2000 yıllarını kapsayan VII. Beş Yıllık Kalkınma Planı’yla birlikte kamu sektöründe performans yönetimine geçilmesi konusunda hedefler belirlenmiştir.

Türkiye’de 1980’lere kadar kamu sektöründe kurumsal ve bireysel başarının ölçülmesi ve yönetilmesine ilişkin sorunların mevzuat değişiklikleri, teftiş süreçlerinin iyileştirilmesi, idari reorganizasyon ve teftiş formlarının standartlaştırılması gibi politikalarla çözüleceği düşünülmüştür. Bu kapsamdaki iyileştirmelerin ise klasik teftiş anlayışı içinde yapılması amaçlanmıştır. Özellikle 1990’lardan sonra ise yasal ve prosedürel düzenlemelerle kurumsal başarı ve hesap verme sorumluluğunun sağlanamayacağı anlaşılmış; uluslararası denetim standartları, Avrupa Birliği (AB) normları ve değişen kamu yönetimi anlayışının da etkileriyle denetim sorununa daha kapsamlı yaklaşılması ihtiyacı gündeme gelmiştir.

Kapsamlı reform girişimleri, 2001 yılında Dünya Bankası ile imzalanan 1. Program Amaçlı Mali ve Kamu Sektörü Uyum Kredi Anlaşması (PEPSAL-1) ile öngörülen kamu sektörü reformunun bir parçası olarak stratejik planlama ve performans programına dayalı performans esaslı bütçeleme sistemine geçilmesinin gündeme gelmesiyle başlamıştır. 2003 yılında farklı kamu kurumlarında yürütülen pilot projelerle stratejik planlama, performans yönetimi ve performans esaslı bütçeleme uygulamaları test edilmiştir. Pilot kurumlara stratejik planlarını hazırlamada rehberlik etmek üzere Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından 2003 yılında “Kamu İdareleri İçin Stratejik Plan

Hazırlama Kılavuzu³ yayımlanmıştır. Aynı yıl kamu sektöründe performans yönetiminin yasal temelini oluşturan 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu yürürlüğe girmiştir. Bu Kanun kamu kaynağının kullanılmasında mali saydamlık, hesap verme sorumluluğu, stratejik planlama ve performans esaslı bütçeleden oluşan dört ana unsur belirlemiştir. 5018 sayılı Kanunla öngörülen yeni mali yönetim sistemi birbiriyle ilişkili olan stratejik planlama, performans programı hazırlama ve faaliyet raporuyla hesap verme anlayışına dayanmaktadır. Bu süreçte hazırlanan plan, program ve raporlar ise mali saydamlık ilkesi gereğince kamuoyuna açık bir şekilde yürütülmektedir. Ayrıca kurumların bütçeleri de stratejik plan ve performans programlarına dayalı olarak hazırlanmaktadır.

5018 sayılı Kanuna tabi olan kamu kurum ve kuruluşları iç denetim ve dış denetim faaliyetleri kapsamında performans denetimine tabi tutulmaktadır. Doğrudan üst yöneticiye bağlı iç denetim birimlerinde bulunan iç denetçiler tarafından ilgili kamu idaresinde kaynakların ekonomiklik, etkililik ve verimlilik esaslarına göre yönetilip yönetilmediği değerlendirilmektedir. Öte yandan, Sayıştay tarafından gerçekleştirilen düzenlilik ve performans denetim sonuçlarını içeren denetim raporları eliyle de kamu idareleri üzerinde bir dış denetim faaliyeti olarak performans denetimi uygulanmaktadır. Sayıştay tarafından hazırlanan dış denetim genel değerlendirme raporu ve kamu idareleriyle ilgili denetim raporları Sayıştay Başkanı tarafından genel uygunluk bildiriyle birlikte TBMM'ye sunulmaktadır. Böylece Meclis, kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasına ilişkin kamu idarelerinin yönetim ve hesap verme sorumluluklarını görmektedir.

Türkiye'de yerel yönetimlerde (köyler ve köy birlikleri hariç) de merkezi yönetim düzeyinde kullanılan performans yönetim süreçleri uygulanmaktadır. Belediye ve il özel idarelerinin hukuka uygunluk ve mali denetimin yanında performans denetimi de kabul edilmiştir. Ayrıca yerel yönetim meclislerine sunulacak faaliyet raporları aracılığıyla üst yöneticilerin (belediyelerde belediye başkanı, il özel idarelerinde

3 Barca ve Nohutçu'ya göre (2013: 346), bu kılavuz ABD'de 1993 yılında kabul edilen GPRA temelinde hazırlanmış ve biçimsel olarak stratejik planlamanın ana süreç ve aşamalarını tanımlamıştır.

vali) hesap verme sorumlulukları da yeniden düzenlenmiştir. Belediye ve il özel idaresinin memur personeline başarı durumuna göre yılda iki defayı geçmemek üzere ikramiye ödenmesi de kararlaştırılmıştır.

Türkiye’de stratejik yönetime dayalı performans ölçüm sisteminin kamu sektöründe nasıl işlediğiyle ilgili ampirik çalışmaların sayısı sınırlıdır. Dolayısıyla, yukarıda genel çerçevesi çizilen kamu sektöründe performans yönetimine ilişkin uygulamaların ve elde edilen sonuçların başarısı üzerine fikir geliştirmenin zor olduğu söylenebilir. Yine de bu kapsamda yürütülen bazı araştırmalardan elde edilen bulgular incelendiğinde Türkiye’de kamu kurum ve kuruluşlarının stratejik planlama ve performans yönetimi süreçlerinde karşılaştıkları başlıca sorunlar şunlardır:

1. Merkezi yönetim kuruluşlarında kullanılan performans göstergelerinin çok az bir kısmı sonuç odaklıdır. Ayrıca kurumların büyük bir kısmı sadece bir performans göstergesi türünde ölçüm yapmaktadır. Örneğin bir araştırmada 18 merkezi idare kuruluşundan 11’inde kullanılan performans göstergelerinin %75’inden fazlası çıktı odaklı iken 16’sında %50’sinden fazlası çıktı odaklıdır. Sonuç göstergelerinin toplam göstergeler içindeki oranı %10’un üzerinde olan 2 kuruluş bulunuyorken, kalite göstergeleri için bu durum 3 ile sınırlı kalmaktadır (Karacan, 2010: 172). Diğer taraftan, belediyeler düzeyinde performans göstergesi kullanma oranları da düşük kalmaktadır. 2008 yılında yapılan bir araştırma bulgularına göre, belediyelerin sadece %35’i performans göstergelerine stratejik planlarında yer vermiştir (Songür, 2008: 70). Belirtmek gerekir ki, ikincil mevzuatın hazırlanması ve strateji geliştirme birimlerinin kurulması 2006 yılında gerçekleştiğinden bu kadar kısa sürede performans göstergesi kullanımının artması ve belediyelerde yaygınlaşması beklenemez.
2. Stratejik planlar, performans programları ve bütçe arasındaki ilişki tam olarak kurulamamaktadır. Bir araştırmada 27 merkezi idare kuruluşundan 13’ünün stratejik planlarında amaç, hedef, faaliyet ve projelerini içeren 5 yıllık maliyet ve kaynak tablosuna yer vermediği tespit edilirken, söz konusu tabloya yer veren kuruluşlar da tahminlere dayalı olarak tablolarını oluşturmuşlardır (Karacan, 2010: 174). Belediyelerde ise bu oran daha da düşüktür. Yürütülen bir

anket çalışmasının sonuçlarına göre belediyelerin %71'i stratejik planlarda yer alan amaç, hedef, faaliyet ve projelerin maliyetlerine yer vermediklerini belirtmiştir (Songür, 2009: 69). Bu durumun temel nedeni ise hazırlanan ilk planlarda bu konuya fazla önem verilmemiş olması ve kamu kurum ve kuruluşlarının stratejik planda yer verecekleri mali rakam ve tabloların kendileri için bağlayıcı olacağı düşüncesinin hakim olmasıdır.

3. Kamu kurum ve kuruluşlarında performans değerlendirme, saydamlık ve hesap verme sorumluluğunu sağlamada kilit öneme sahip olan faaliyet raporlarının hazırlanmasında sorunlar bulunmaktadır. Nüfusu 50.000'in üzerinde olan 70 belediyenin faaliyet raporunun incelendiği bir çalışmada (Demirbaş, 2010: 308-310), raporlarda bilgi açıklama düzeyi ortalama %61 olmakla birlikte saydamlık açısından önemli eksikliklere rastlandığı, doğruluğu konusunda şüphe uyandırıcı bilgiler kullanıldığı, performans bilgisinin eksik verildiği belirlenmiştir.
4. 5018 sayılı Kanun kapsamındaki kamu idarelerinde uygulanan ve performans denetiminin önemli bir unsuru olan iç denetim sisteminde de sorunlar bulunmaktadır. 361 iç denetçiye uygulanan bir anket çalışmasından elde edilen bulgulara göre (Bilge ve Kiracı, 2010: 140-154), mevzuatla iç denetçilere verilen yetkilerin niteliği, kurumlarda görev yapan iç denetçi sayısı, mevzuatın iç denetçilere yeterli bağımsızlığı sağlaması, kurum üst yönetimlerinin iç denetime gereken önemi vermesi konularında yetersizlikler olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ankete katılanlar, iç denetim faaliyetlerinin üst yönetime bağlı olarak sürdürülmesinin iç denetçilerin performansını olumsuz etkileyeceğini, kurumlarında iç denetime karşı alt kademe birimlerinde direnç ve önyargı olduğu, teftiş kurulları ile iç denetim birimleri arasında görev ayrımını sağlayacak düzenlemele- rin yapılmasına ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir.
5. AB tarafından desteklenen ve DPT tarafından yürütülen bir proje kapsamında yayımlanan rapora göre (DPT, 2013) stratejik plan, performans programları ve faaliyet raporlarından elde edilen performans bilgisinin kullanımı zayıf kalmakta, düşük performansın karşılığında yeterli bir yaptırım mekanizması bulunmamakta, kamu sektöründe çalışanlar açısından etkili bir bireysel performans de-

ğerlendirme sistemi bulunmamakta, stratejik planlar performans programları ile uyumlu olmamakta, stratejik planlama ve performans ölçüm sistemlerinin geliştirilmesine yönelik genel bir strateji ve politika bulunmamaktadır.

Türkiye’de performans yönetimi politika ve uygulamaları Tablo 1’de belirlenen kriterler bakımından değerlendirildiğinde yukarıdaki bulgulara birkaç nokta daha eklenebilir. İlk olarak, Türkiye, Fransa gibi yakın bir tarihte performans yönetimine geçmekle birlikte diğer ülkelerin tecrübeleri dikkate alındığında etkili bir performans yönetim sistemi kurulması ve bu sistemden başarılı sonuçlar alınması kısa vadede söz konusu olamamaktadır. İkinci olarak, Türkiye’de performans yönetimine ilişkin makro politikalar başarının nasıl ölçüleceği, hangi performans ölçüm sistemi ve yaklaşımlarının kullanılacağı, başarısızlıkların ne tür yaptırımlara bağlanacağı gibi konuları düzenlemeyerek ilgili kamu kurum ve kuruluşlarının takdirine bırakmıştır. Bu da farklı sektörlerde yönetimin farklı kademe ve konularında karmaşık bir performans yönetim sisteminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Üçüncü olarak, Türkiye’de genel olarak kamu sektöründe sözleşmeli personel uygulamasında bir artış görülmekle birlikte, kamu yöneticileriyle performansa dayalı sözleşme yapılması konusunda ciddi bir çaba ve politika bulunmamaktadır.

Sonuç

Kamu sektöründe performans ölçümü ve yönetimi, sadece bu makalede incelenen ülkeler açısından değil, gelişmiş ve gelişmekte olan pek çok ülkenin reform gündeminde ilk sıralarda yer almaktadır. Yeni kamu işletmeciliğinin bazı teknik ve araçlarının meşruiyeti ve kullanışlılığı günümüzde çokça eleştirilmekle birlikte, başarının objektif ve adil biçimde ölçülmesine ve performans bilgisinin yönetim süreçlerinde kullanılmasına duyulan ihtiyaç her geçen gün daha da artmaktadır. 2008 mali krizinin kamu sektöründe politika ve faaliyetlerin başarısının ölçümü, performans bilgisinin etkili kullanımı ve buna dayalı olarak yöneticilerin hesap verme sorumluluğunun önemini bir kez daha teyit ettiği söylenebilir.

Performans yönetimi hükümetlerin gündemindeki yerini korumakla birlikte, bu makalede incelenen ülke örneklerinin de gösterdiği gibi tek tip bir performans yönetimi politikası ve uygulaması bulun-

mamaktadır. Ülkelerin siyasal ve yönetsel sistemleri ile gelenekleri, reform strateji ve politikalarındaki farklılıklar gibi nedenlerle performans yönetimine geçiş süreçleri, izlenen politika ve yaklaşımlar ile performans uygulamalarından elde edilen sonuçlar birbirinden farklılaşmaktadır.

Ortaya çıkan önemli bulgulardan biri, incelenen ülkelerde performans yönetimi uygulamalarında birçok sorunla karşılaşılması birlikte bu kapsamdaki politikalarından vazgeçilmemesi, aksine performans yönetimi uygulamalarının derinleştirilerek devam etmesidir. Sonuç olarak, kamu sektöründe performans yönetiminin dinamik ve uzun bir yolculuk olduğu söylenebilir.

Kamu sektöründe performans yönetiminde daha iyi uygulamalara ulaşılması için birkaç husus üzerinde durmak gerekir. İlk olarak, kurumlar tarafından üretilen performans bilgisinin kalitesinin artırılması, bu bilginin karar alma süreçlerinde kullanımını artıracaktır. Performans bilgisinin kapsamı ve derinliğindeki artış, çıktılarının ötesinde toplumsal sonuçlara (etkiler) bakılmasını gerektirecektir. İkinci olarak, performans yönetiminin başarısında güçlü bir siyasal ve yönetsel liderliğin önemli olduğu çeşitli alan araştırmalarında tespit edilmiştir. Performans yönetimine ilişkin uygulamadaki başarısızlıklar büyük ölçüde kurumlardaki yönetici ve çalışanların sahiplenme eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Stratejik amaçlar ve performans hedeflerinin belirlenmesinde beklentileri yüksek tutarak kurumları başarılı gösterme eğilimi bulunmaktadır. Kamuda performans yönetimi uygulamalarını geliştirmek için performans bilgisini üreten ve kullananlara eğitim verilmesi ve bu konudaki becerilerinin geliştirilmesi önemlidir. Son olarak performans yönetimi uygulamalarının kurum içinde ve kurumlar arasında entegrasyonu ve koordinasyonu da gerekmektedir (Van Dooren vd., 2010: 179-182).

Makalede incelenen ülkelerle karşılaştırıldığında performans ölçümü ve yönetimi konusunda Türkiye'nin Fransa ile birlikte daha yakın bir zamanda girişimlere başladığı görülmektedir. Türkiye'de performans yönetiminin tam olarak yerleşmesi için mevzuattaki eksikliklerin tamamlanması, kapsamlı bir strateji ve politika oluşturulması ve uygulamaya dönük olarak kurumsal kapasitenin iyileştirilmesine çalışılması önem kazanmaktadır.

Kaynakça

- Alford, J. & Hughes, O. (2008). Public value pragmatism as the next phase of public management. *The American Review of Public Administration*, 38 (2), 130-148.
- Barca, M. & Nohuçu, A. (2013). Kamu sektöründe stratejik yönetim ve Türk kamu yönetiminde stratejik planlama uygulamasına eleştirel bir bakış. A. Balcı, A. Nohuçu, N. K. Öztürk ve B. Coşkun (Ed.), *Kamu yönetiminde çağdaş yaklaşımlar* (s. 339-362). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Bartoli, A. (2008). The study of public management in France. In Walter Kickert (Edt.), *The study of public management in Europe and the US: A comparative analysis of national distinctiveness* (p. 14-41). New York, NY: Routledge.
- Bilge, S. & Kiracı, M. (2010). *Kamu sektöründe iç denetim ve iç denetimin başarıyla uygulanmasında rol oynayan faktörler: Kamu iç denetçileri üzerine bir araştırma*. Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
- Boyle, G. A. (1999). Introduction: Processes, performance and best value in local government. *Local Government Studies*, 25 (2), 1-15.
- Carter, N. & Greer, P. (1993). Evaluating agencies: Next steps and performance indicators. *Public Administration*, 71 (1/2), 407-416.
- Cole, A. & Jones, G. (2005). Reshaping the state: Administrative reform and new public management in France. *Governance*, 18 (4), 567-588.
- Demirbaş, T. (2010). Türkiye’de yerel yönetimlerin faaliyet raporları ile saydamlığı sağlama çabaları: Belediyeler üzerine bir araştırma. F. Altuğ, Ö. Çetinkaya ve S. İpek (Der.), *Mahalli idareler maliyesi üzerine yazılar* (s. 287-316). Bursa: Ekin Yayınları.
- DPT (2013). Boşluk değerlendirme raporu. *Stratejik Yönetimde Kapasite Geliştirme Projesi*, <http://www.sp.gov.tr/tr/html/54/Stratejik+Yonetimde+Kapasite+Gelistirme+Projesi>, [Erişim Tarihi: 23.06.2014].
- Frederickson, D. G. & Frederickson, H. G. (2006). *Measuring the per-*

- formance of the hallow state*. Washington: Georgetown University Press.
- Guyomarch, A. (1999). 'Public service', 'public management' and the 'modernization' of French public administration. *Public Administration*, 77 (1), 171-193.
- Halligan, J. (2007). Reform design and performance in Australia and New Zealand. In T. Christensen & P. Laegreid (Eds.), *Transcending new public management: The transformation of public sector reforms* (p. 43-64). Hampshire: Ashgate Publishing.
- Heinrich, C. J. (2002). Outcomes based performance management in the public sector: Implications for government accountability. *Public Administration Review*, 62 (6), 712-725.
- Heinrich, C. J. (2011). Measuring public sector performance and effectiveness. B. Guy Peters & Jon Pierre (Eds.), *Handbook of public administration* (p. 25-37). London: Sage Publications.
- Horner, L., Fauth, R. & Mahdon, M. (2006). *Creating public value*. London: The Work Foundation.
- Kester, I., Painter, C. H. & Barnes, C. (1993). *Management in the public sector: Challenge and change*. USA: Chapman & Hall.
- Karacan, E. (2010). Performans esaslı bütçeleme sistemi ve Türkiye uygulaması. (DPT Uzmanlık Tezi). Ankara: Koza Yayıncılık.
- Kuhlmann, S. (2010). Performance measurement in European local governments: A comparative analysis of reform experiences in Great Britain, France, Sweden and Germany. *International Review of Administrative Sciences*, 76 (2), 331-345.
- Long, E. & Franklin, A. L. (2004). The paradox of implementing the government performance and results act: Top-down direction for bottom-up implementation. *Public Administration Review*, 64 (3), 309-319.
- Norman, R. (2007). Managing outcomes while accounting for outputs: Redefining "public value" in New Zealand's performance management system. *Public Performance & Management Review*, 30 (4), 536-549.
- OECD (1997), *In search of results: Performance management prac-*

- tices, Paris: OECD.
- O'flynn, J. (2007). From new public management to public value: Paradigmatic change and managerial implications. *The Australian Journal of Public Administration*, 66 (3), 353-366.
- Pollitt, C. & Bouckaert, G. (2011). *Public management reform*. Third Edition, New York: Oxford University Press.
- Rouban, L. (2008). Reform without doctrine: Public management in France. *International Journal of Public Sector Management*, 21 (2), 133-149.
- Sanderson, I. (2001). Performance management, evaluation and learning in 'modern' local government. *Public Administration*, 79 (2), 297-313.
- Schick, A. (2001). Getting performance measures to measure up. D. W. Forsythe (Eds.), *Quicker, better, cheaper: Managing performance in American Government* (p. 39-60). New York: Rockefeller Institute Press.
- Songür, N. (2008). Belediyelerin stratejik planlama sürecindeki gereklilikleri yerine getirme durumları üzerine bir araştırma. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 17 (4), 63-86.
- Songür, N. (2009). Belediyelerin stratejik planlama yaklaşımına bakış açıları. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 18 (4), 27-52.
- State Service Commission (2002). New Zealand's state sector reform: a decade of change. <http://www.ssc.govt.nz/display/document.asp?NavID=82&DocID=2384>, [Erişim Tarihi: 15.02.2014].
- VanDooren, W., Bouckaert, G. & Halligan, J. (2010). *Performance management in the public sector*. New York: Routledge.
- Yılmaz, O. (2001). *Kamu yönetimi reformu: Genel eğilimler ve ülke deneyimleri*. Ankara: DPT Yayını.

Adapazarı'nda Gökçeören Bataklığını Kurutma Çalışmaları ve Muhacirlerle Yaşanan Sorunlar (1890-1908)

Drying Works of Gokceoren Swamp in Adapazarı and Problems Encountered by Immigrants

Mustafa Sarı

Bahadır Ünal

Özet

Osmanlı Devleti, Müslüman ve Türk topraklarının kaybedildiği XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren göç hareketlerine sahne olmuştur. Özellikle Kırım, Kafkasya ve Balkanlardan yapılan bu göçler sonucunda milyonlarca insan yer değiştirmek zorunda kalmıştır. Adapazarı, gerek muhacirlerin geçici toplanma yeri olan İstanbul'a yakınlığı ve gerek demiryolu güzergahında olması nedeniyle muhacirlerin sevk ve iskan edildiği yerlerden birisi haline gelmiştir. Bu bölgeye iskan edilen muhacir halklardan birisi de Boşnaklardır. Boşnaklar özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgali ile birlikte Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Adapazarı'na Boşnaklar da dahil olmak üzere çok sayıda muhacirin gelmesiyle kaynaklanan mesken ve arazi problemini çözmek için bataklıkların kurutulması gündeme gelmiş. Bu kurutulan bataklıklardan birisi de Gökçeören Bataklığıdır. Bu makalede Gökçeören Bataklığı'nın kurutulması ile ortaya çıkan ve özellikle bataklığın etrafında yaşayan Boşnak muhacirlerin sorunları Osmanlı Arşivi belgeleri ve diğer kaynaklara göre ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adapazarı, Göçler, Boşnak Muhacirler, Gökçeören Gölü ve Bataklığı.

* Bu makale Sakarya Üniversitesi BAP 2012-02-11-004 nolu projenin bir ürünüdür.

Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, msari@sakarya.edu.tr.

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Öğrencisi, m.bahadirunal@gmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Abstract

The Ottoman Empire had the scene of migration since the last years of 18th century when muslims and Turks lost their territories. Millions of people had to leave their lands as a result of these migrations, especially from Crimea, the Caucasus and the Balkans. Being close to Istanbul, the temporary meeting place of immigrants and being on the railway route, Adapazari became one of the places where immigrants were transferred and resettled. Bosnians were one of the groups of immigrants resettled in the region. Bosnians, especially after the 1877-1878 Ottoman-Russian War, after Bosnia-Herzegovina was invaded by Austria-Hungary, took refuge in the Ottoman Empire. With the arrival of many immigrants to Adapazari, including Bosnians, to solve the problem of housing and landdraining of marshland was raised. Gokceoren swamp was one of these dried marshes. In this article the problems of immigrants, particularly the ones of the Bosnian immigrants lived around Gokceoren swamp was dried will be dealt with according to the documents of Ottoman Archives and the other sources.

Keywords: Adapazari, Migrations, Bosnian Immigrants, Gokceoren Lake and Swamp.

Giriş

Adapazarı'nın şehirleşme tarihi, yakın çevresinde İzmit, Konuralp gibi yerlerde Eskiçağlardan beri yerleşim bulunmasına rağmen, çok eskiye gitmez. Adapazarı Ovası'nda Sakarya Nehri ile kollarının düzensiz akışlı olmaları, sık sık yatak değiştirmeleri, ovanın büyük kısmının orman, çalılık¹ ve bataklıklarla kaplı olması bu durumun nedenleri olarak sayılabilir. Adapazarı Ovası'nda yerleşme Osmanlılar döneminde başlamış ve ovanın bu ilk sakinleri orman örtüsünü açarak verimli topraklarda ziraat yapmaya başlamışlardır. XVI. yüzyılda bir köy olarak kurulan Adapazarı'nın, ilk başlarda Ada veya Adaköy olarak adlandırıldığı, bir sonraki yüzyılda çevre için bir pazar yeri olarak seçildiği ve daha sonraki yüzyıllarda “Ada pazarı” olarak isimlendirildiği belirtilmektedir². Birçok yazar tarafından ifade edilen bu bilgi bu konuda çalışmaları bulunan Prof. Dr. Yücel Öztürk tarafından detaylı bir kritiğe tabi tutulmuş ve Adapazarı hakkında yeni sayılabilecek değerlendirmelerde bulunulmuştur. Tahrir defterlerinde Adapazarı'yla ilgili “nefs” ve “mahalle” ile ilgili ibarelere ve şehri temsil edecek boyutta bir “ihtisab” vergisine rastlanılmadığını ifade eden Öztürk, ancak birkaç köyün sınırlı iktisadî faaliyetini ifade ettiği görülen az miktarda “bazar” vergisinden bahsedilmekte olduğunu ve bu vergiye de “bazarı Ada” denildiğini belirtmiştir. Bunun dışında Öztürk, Adapazarı'nın ilk kurulduğu yerin bugünkü mahallinde değil, Çaybaşı (Kayluca) köyü civarında olduğunun üzerinde durmuştur³. Öztürk'ün bahsettiği Çaybaşı, bugün Arifiye ilçesine bağlı ve Sakarya nehrinin hemen doğusunda bulunan Türkçaybaşı mahallesidir.

Adapazarı kurulduğu andan itibaren sürekli nüfusu artan bir merkez olmuştur. 1520'lerde 3.380 olan Ada kazasının nüfusu, yaklaşık 100 yıl sonra iki kat artarak 7.600'e çıkmıştır⁴. II. Mahmut zamanında yapı-

1 Metin Tuncel, “Adapazarı”, *TDVİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 354.

2 Tuncel, “Adapazarı”, s. 354.

3 Adapazarı'nın kuruluşu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Yücel Öztürk, “XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası”, *Sakarya İli Tarihi*, C. I, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya 2005, s. 223-231.

4 Öztürk, “XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına..”, s. 236, 243.

lan 1831 yılı nüfus sayımına göre Adapazarı'nın nüfusu Sapanca⁵ ile birlikte 9.611'dir. Bu rakam sadece erkekleri kapsamaktadır, bir o kadar da kadın düşünüldüğünde kazanın nüfusunun 20.000 civarında olduğu söylenebilir. 1893 nüfusu sayımına göre Adapazarı'nda 53.924, 1906 nüfus sayımına göre 97.425 kişi, 1914 nüfus sayımına göre ise 102.051 kişi yaşamaktaydı⁶. XVIII. yüzyıldan itibaren nüfus artışının hızlanmasının en önemli nedeni Adapazarı kazasına Kırım, Balkanlar ve Kafkasya'dan göçmenlerin yada eski tabirle muhacirlerin⁷ gelmesiydi.

Osmanlı Devleti'ne ilk büyük göç hareketleri Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra, Kırım'ın Rusya tarafından 1783 tarihinde ilhak edilmesiyle başladı⁸. 1783-1922 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne göç eden Kırım Tatar Türklerinin muhtemel sayısı 1.800.000 civarındaydı. 1859-1879 yılları arasında Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirme çalışmaları sonucu olarak çoğu Çerkez olmak üzere 2.000.000 Kafkasyalı Rusya'yı terk etmek zorunda kalmış, bunların ancak 1.500.000'u hayatta kalabilmiş ve Osmanlı Devleti'nde iskan edilebilmiştir. Kafkasya'dan 1881-1914 yılları arasında ise en az 500.000 insan Türkiye'ye sığınmıştı⁹. Bunun dışında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaş sırasında ve sonrasında Balkanlardan yaklaşık 1.000.000 kişi Osmanlı Devleti'ne göç etmişti¹⁰. 1908 sonrasında Balkanlarda bağımsız devletlerin ortaya çıkması, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı gibi olayların yaşandığı II. Meşrutiyet döneminde ise Balkanlardan 450.000 insan Osmanlı topraklarına göç etmiştir¹¹.

5 Çünkü kazanın adı Adapazarı maa Sapanca idi.

6 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 154, 168-169, 204-205, 222-223.

7 Göçmen ve muhacir kelimelerinin anlamları için bkz: Fahriye Emgili, *Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 36-38.

8 Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, 1966, s. 32-33.

9 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 163, 170, 172.

10 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 237.

11 Nedim İpek, "Sakarya'ya Türk Göçleri", *Sakarya İli Tarihi*, C. I, Sakarya Üniversitesi

Balkanlardan ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu ilk önce kara, deniz ve demiryolu ile kolaylıkla ulaşabildikleri İstanbul'da geçici ikamete tabi tutulmuşlardı. İstanbul'a yakın olması demiryolu güzergâhında bulunması nedeniyle¹² göçmenlerin sevk ve iskan edildikleri yerlerden birisi de Adapazarı kazasıydı. Bu yıllarda Adapazarı'na ne kadar göçmenin geldiğini tam olarak tespit etmek zordur. Fakat kazanın 1830'larda 20.000 civarında bulunan nüfusu 1914'te 100.000'i aştığı göz önüne alındığında, nüfus artışının büyük oranda muhacirlerden kaynaklandığını söylemek yanlış olmaz. Nitekim 1879'da Adapazarı Hıristiyanlarından bir heyetin ifadesine göre Adapazarı'nda 40.000 Çerkez yaşamaktaydı¹³. Bunun dışında Adapazarı muhacirlerinin ileri gelenlerinden bir grup 7 Ağustos 1879 tarihinde o sırada Adapazarı'nda bulunan İstanbul Şehremaneti Meclis-i İdaresi Reisi İbrahim Bey'e kazadaki durum ile ilgili sundukları bir dilekçede kazada 50.000 kadar muhacirin yaşadığından bahsetmekteydi¹⁴. İbrahim Bey ise muhacirlerin sayısını İstanbul'a 45.000 olarak iletmişti¹⁵. Yani 1878-1879 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yaşanan göç olaylarından sonra Adapazarı'na gelen muhacir sayısı 40-45.000 arasında olduğu söylenebilir. Fakat 1893'te Adapazarı'nda 53.924 kişinin yaşadığı göz önünde tutulduğunda buradaki 40.000 rakamı düşündürücü hale gelmektedir. Burada gelen muhacirlerin bir kısmının Osmanlı tebaiyetine geçirilmediği değerlendirilmesi yapılabilir.

Adapazarı'na gelen muhacirlerden Boşnaklar bu yazının konusu ile alakalıdır. Boşnaklar, 1878-1879 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan

tesis Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 2005, s. 635.

12 Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander, Trabzon 2006, s. 42, 43, 121.

13 Bu heyet İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard'a Adapazarı'na 40.000'in üzerinde Çerkezin geldiğini ve bunların kazada can ve mal güvenliğini tehdit ettiklerini belirterek bu konuda kendilerine yardımcı olunmasını istemişlerdi (National Archives of United Kingdom, Foreign Office, 424/ 84, Sir A.H. Layard, British Ambassador at Constantinople, to the Marquis of Salisbury, British Foreign Secretary, June 20 1879, alınan yer, Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 328).

14 BOA, ŞD.MLK, 690/ 39, lef: 9.

15 BOA, ŞD.MLK, 690/ 39, lef: 4.

sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgalinden sonra Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başladılar¹⁶. 1900 tarihine kadar Osmanlı Devleti topraklarına yaklaşık 120.000 civarında Boşnak muhacir geldi. Bunlardan yarısı memleketlerine ilerleyen yıllarda geri döndüler¹⁷. Osmanlı Devleti'ne gelen Boşnakların Anadolu içlerinde iskân edildikleri yerlerden birisi de Adapazarı kazası idi. Osmanlı arşiv kayıtlarına göre 1893 yılına kadar Adapazarı merkez kazasının Çukur Ahmediye, Bahşiler, Cami-i Cedit (Yeni Cami), Papuççular ve Aziziye mahallelerine 519'u erkek, 585'i kadın olmak üzere 1.104 Boşnak muhaciri gelmiştir. Bunlardan 171 kişinin mesken ve arazileri bulunmamaktaydı¹⁸. İlerleyen yıllarda Adapazarı'na Bosnalı muhacirler gelmeye devam etti. 1895 yılında Adapazarı'na gelen 170 hane Boşnak muhacirinin mesken ve arazisi yoktu ve bu kişilerin kazanın kuzey doğu kısmında bulunan Gökçeören¹⁹ Gölü civarına yerleştirilmeleri gündeme gelmişti²⁰.

Gökçeören Gölü ve bataklıklarının kurutulmasını Osmanlı Hükümeti 1890'lı yıllarda gündemine taşıdı. Adapazarı Ovası'nda bu bataklık gibi çok sayıda bataklık bulunmaktaydı. Adapazarı'nda bataklıkların bir kısmı bütün yıl kurumayarak göl halini alırdı. Bu durum ise hem tarım alanlarının azalmasına ve hem de bulaşıcı hastalıklara neden olmaktaydı. Bataklıkların kurutulması hem sağlık açısından hem de Balkanlardan ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin iskân edilmesi açısından önemliydi.

16 Tufan Gündüz, *Alahimanet Bosna: Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 19-35.

17 İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s 119.

18 BOA, Y.PRK.MYD, 17/ 6, lef: 6.

19 Gökçeören, bazı Osmanlı Arşivi belgelerinde Gökçedivan veya Gökçeviran olarak yazılmaktadır. Bu makalede bütünlük açısından Gökçeören olarak kullanılmıştır. Gökçeören Gölü Serdivan Köyü ile Kazımpaşa'nın çevresindeki büyük su birikintisinin adıdır. Gölün yakınlardaki Aralık köyünden esinlenerek göle bir Aralık ismi de verilmişti. Gökçe, mavi-havai renkte anlamında kullanılmaktadır (Resul Narin, Enver Konukçu, *Serdivan Tarihi*, Serdivan Belediyesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 180-181)

20 BOA, Y.PRK.MYD, 17/ 6, lef: 3. 170 hane yaklaşık olarak 680 kişi demektir. Rumeli ve Kafkasya'dan gelen muhacirlerin hane kat sayı oranı 4.11 civarındaydı (Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, sayı: XXXII, Mart 1979, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979, s. 345).

Gökçeören Bataklığının Kurutulması ile İlgili Çalışmalar

Gökçeören Gölü ve Bataklığı Adapazarı civarının yaklaşık olarak 2-2.5 km kuzey doğusundan başlayarak 30-35.000 dönümlük bir araziyi kapsamaktadır. Bu bölgede bataklığın oluşmasının nedeni, burasının Adapazarı'na nispetle 1,5 metre kadar daha aşağıda olmasıydı. Bataklık arazinin büyük bir kısmı 1 metre ile 80 santimetre yüksekliğine kadar bir su tabakasıyla kaplıydı. Bataklığın içerisinde çeşitli türde ağaçlardan oluşan orman ve sazlıklar bulunmaktaydı. Batı tarafında ise Gökçeören Gölü vardır.

Gökçeören Gölü ve Bataklığa akan su Adapazarı'ndan geçen ve Sapanca Nehri'nden doğan Çark²¹ suyudur. Çark suyu Sapanca Gölü'nden çıktıktan sonra bir ayağı kasaba civarında iki kola ayrılarak biri batıya ve diğeri ise kuzeybatıya doğru yönelmiştir. Kollar ileride Gökçeören Gölü'yle birleşmekteydi. Bataklık fazla suyunu gölün kuzeyinden bir ayakla Sakarya Nehri'ne ulaştırmaktaydı.

Gölde bol miktarda balık olmasına rağmen, göl ve ormanın derin su tabasıyla kaplı bataklıklarla kuşatıldığından ne ormandan ne de balıklardan Adapazarı halkı hiçbir şekilde faydalanamamaktaydı. Bataklık, Adapazarı'na yakınlığı cihetiyle kasaba merkezine ve civarında bulunan köylere kışın rutubet ve soğukluk yazın ise sıtma gibi bazı önemli hastalıklara neden olmaktaydı²².

Gökçeören Göl ve Bataklığının kurutulma nedenleri ilk önce tarım arazileri için elverişli alan meydana getirmek daha sonra ormandan ve göldeki balıklardan istifade etmek²³ ve bataklığın yazın ile kışın ortaya çıkardığı olumsuz koşullardan kurtulmaktı. Bu nedenlerle bataklık arazi ilk önce 40.000 dönüm üzerine Ebuzziya Tevfik adında birisine 12 Mart 1890 tarihinde imtiyaz olarak verildi²⁴. Daha sonra

21 Çark suyu Osmanlı Arşivi belgelerinde Çarhsuyu olarak geçmektedir. Bu çalışmada günümüz kullanımı tercih edilmiştir.

22 BOA, YPRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

23 Gölün etrafı bataklıklar ile kaplı olduğundan insanların balık tutmak için göle ulaşmaları mümkün değildi. Bataklıklar kurutulduğunda artık bu mümkün olacaktı.

24 BOA, BEO, 995/ 74595, lef: 3.

Fenerler Direktörü Mösyö Golas, Fransız tebaasından Emil Bodovi²⁵ ve Hacı Ali Bey oğlu Mehmed Bey'e bu imtiyaz devredildi²⁶.

Emil Bodovi, 1 Ekim 1893 tarihinde bir ruhsatname ile imtiyazı üzerine aldı. Ruhsatnamede Adapazarı'ndan akan Çark Suyu'nun sel taşkınları sonucu Gökçeören'de meydana getirdiği yaklaşık 40.000 dönüm bataklığın kurutulma işinin Ebuzziya Tevfik Efendi'den Emil Bodovi'ye verildiği ifade edilmekteydi. Bataklığın kurutulma işi Çark Suyu'nun kollarından birinin yönünü yapılacak olan kanala çevrilmesiyle sağlanacaktı. Kanal, Hafız Hüseyin'in tarlasının üst tarafından başlayarak 5 kilometre uzunluğunda ve 8 metre genişliğinde ve 2 metre derinliğinde bir cetvel kadar düzgün olarak Osman Bey'in arazisinin üst tarafına kadar uzanacaktı. Yapılacak kanalın hiç kimsenin özel arazisinden geçmemesine dikkat edilmekteydi. Çünkü bu sayede istimlak sorunu ortaya çıkmayacaktı. Kanalın yapılmasıyla bataklığa giden Çark'ın suları kanala aktarıldıktan sonra üç seneye kadar bataklığın kuruması öngörülmekteydi. Ruhsatnameye göre ayrıca bataklık kurutulduktan sonra meydana gelecek araziden imtiyaz sahibi istifade edebilecekti ve istediği gibi ziraat yapabilecekti. Ruhsat sahibi bu araziden alınacak mahsulattan dolayı aşar vergisinden muaf tutulacaktı. Gökçeören Gölü ve Bataklığı etrafındaki ağaçlardan da imtiyaz sahibi faydalanabilecekti²⁷.

Emil Bodovi, Osmanlı Hükümeti'nden aldığı bu ruhsatnameye göre kanalın meylini biraz değiştirerek kazı işlerine başlamış²⁸ ve kanalın yapımını iki sene içerisinde tamamlamıştır²⁹. Tamamlanan kanalın toplam uzunluğu 6.700 metre kadar olup, genişliği 7 metre kadardır. Kanalın derinliği ise baş taraflarda 4 metre, bitiş noktasına doğru 2,5

25 Emil Bodovi, Osmanlı Arşiv belgelerinde Emil Bodoili, Emil Bodoïn, Emil Borvi, Emil Bodoy, Emil Bodvi, Emil Bodvin, Emil Bodi, Emil Burdovnik, Emil Borovi ve Emil Bodo şeklinde yazılmıştır. Fransızcası ise Emile Baudovy'dir. Bu çalışmada Fransızca okunuşu ve arşiv belgelerinde daha çok geçtiği şekilde Emil Bodovi olarak kullanılmıştır.

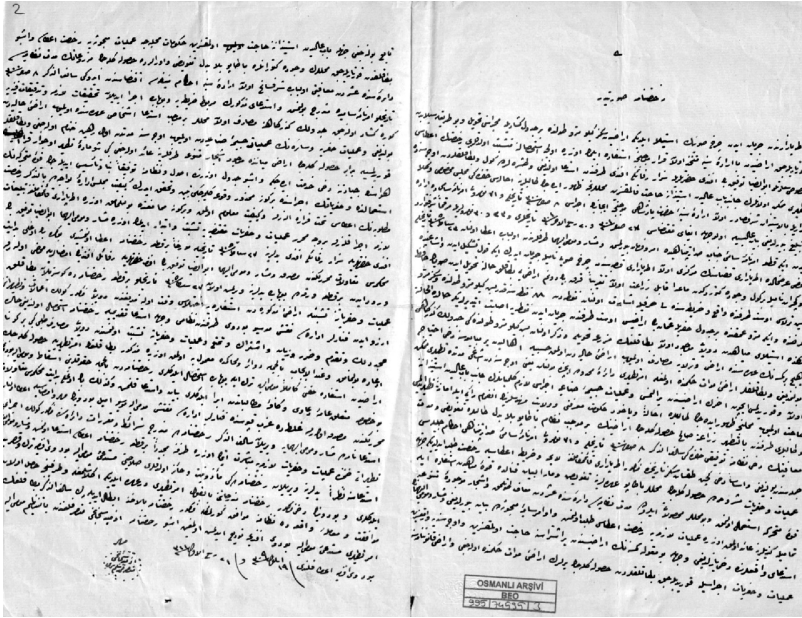
26 BOA, YPRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

27 BOA, BEO, 995/ 74595, lef: 3.

28 BOA, YPRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

29 BOA, Y.A.RES, 104-41, lef: 1; BOA, Y.A.RES, 106/ 7, lef: 1.

ile 2,80 metre kadardır³⁰. Görüldüğü üzere kanalın ölçülerinde ruhsatnameye göre biraz değişiklikler mevcuttur.

Emil Bodovi'ye verilen ruhsatname (BOA, BEO, 995/ 74595, lef: 3)

Kanal açıldıktan sonra Çark Suyu'nun kanala çevrildiği yerde suların yükseldiği zamanlar göz önünde tutularak setler inşa edilmiştir. Oldukça sağlam inşa edilen bu setler ile Çark Suyu'nun artık bataklık ve göl istikametine gitmesi mümkün değil. Çark Suyu kanala verildikten iki sene sonra bataklık arazide bulunan su tamamen çekilerek arazi kurumuştur. Göl ise ilk başlarda eski halinde kalırken zamanla oradaki sular da çekilerek göl daha da küçülmüştü. Ayrıca Emil Bodovi ile yapılan imtiyaz mukavelenamesine göre imtiyaz sahibi kanalın üzerine üç adet köprü yapmakla yükümlüydü. Fakat iş bittikten sonra Bodovi'nin yaptığı köprülerin mukavelede belirtildiği gibi değil tahtadan ve alalede yapıldığı ortaya çıkmıştır.

30 BOA, YPRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

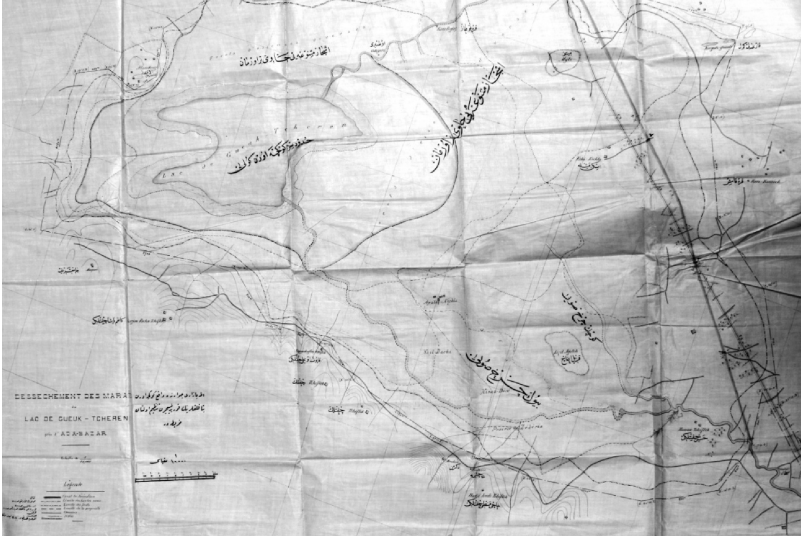
Emil Bodovi'nin Gökçeören Bataklığı'nda kuruttuğu arazi 24.000 dönüm kadardır. Bodovi kurutulmuş tarıma elverişli hale getirilen bu arazide zirai ürünler yetiştirmeyi düşünmüştü. Bu amaçla Karaboğaz'da bir kulübe inşa ederek oraya bir iki kolcu koymuş ve civarını bir numune çiftliği haline getirmişti. Bodovi burada yaptığı çalışmalar ile az zamanda bire on nispetinde buğday, mısır ve her türlü sebze ve hatta en nazik meyve olan çilek dahi yetiştirebilmişti.

Bodovi, ormanlık araziden de istifade etmeyi düşünmüştü. Bu amaçla ağaçları keserek bir taraftan keresteleri satarken diğer taraftan da bu kesilen ormanları tarım arazisine dönüştürmekteydi. Bu şekilde kereste satımından Bodovi yaklaşık 4.500 kuruş kadar kazanabilmişti.

Tarım arazisi ve ormanın dışında bataklığın kurutulması ile gölden de istifade edilmeye başlanılmıştır. Daha önceleri ulaşamayan fakat bataklığın kurumamasından sonra ulaşabilen gölden balık tutulması artık mümkün olabilmektedir. Gökçeören Gölü ile birlikte Kadirga ve bir iki göl daha dâhil olduğu halde hepsi birlikte müzayedede 25.000 ila 30.000 kuruşa kadar satılmıştır³¹.

Emil Bodovi Gökçeören Bataklığı'nın büyük bir kısmını kısa sürede kurutmuş hem araziden, hem ormandan hem de gölden kazanç elde etmeye başlamıştır.

31 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

*Emil Bodovi'nin Gökçeören bataklığını kurutma çalışmaları
(BOA, YPRK.MYD, 23/ 91, lef: 3).*

Muhacirler ile İlgili Sorunların Ortaya Çıkması ve Osmanlı Devleti'nin Müdahalesi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Balkanlardan ve Kafkasya'dan Adapazarı'na çok sayıda muhacir gelmişti. Bunların Adapazarı'ndaki iskan alanlarından birisi de Gökçeören Gölü ve Bataklığı'nın çevresiydi. Özellikle Boşnak muhacirler bu alana yerleştirilmişlerdi. Zamanla buradaki muhacirlerle Emil Bodovi arasında sorunlar ortaya çıkmıştı. Özellikle Yazlık civarındaki Bosna muhacirleri kendilerine çizilen hududu aşarak³² imtiyaz hattını geçmişler arazi kapalı olduğu için ormanları yakarak, keyfi ve faydasız bir suretle açabildikleri tarlaların etrafını hendek ya da çitlerle çevirmeye ve araziyi mülk edinmeye başlamışlardı.

Muhacirlerden bir kısmı bu durumu bir kazanç kapısına dönüştürmüşlerdi. 1878 tarihinde Adapazarı'na gelerek Gökçeören Gölü civarına yerleştirilen Boşnak muhacirlerinin ileri gelenlerinden Seyfettin

32 BOA, BEO, 692/ 51882, lef: 3

Ağa ile Bekir Osman Süleyman Pehlivan, imtiyaz dâhilinde 200-600 dönüme kadar yer açmağa muvafık olmuşlar ve tapusuz olarak araziye mülkleştirmişlerdi. Bu kişiler açtıkları arazi dönümünü 2-2,5 lira arasında diğer muhacirlere satmaya başlamışlardı. Muhacirlerin dışında Adapazarı'nın yerli halkı da Emil Bodovi'nin kuruttuğu araziye mülkleştirmeye çalışmaktaydılar. Bunun dışında Çark Suyu'nun kanala çevirdikleri mahallerdeki setleri muhacirler tahrip etmişlerdi.

Muhacirler ve yerli halk imtiyaz dahilinde yaklaşık olarak 8.000 dönüm araziye işgal ederek açmışlardı. Bu şahıslar burada her türlü ziraat işleriyle meşgul olmaktaydılar, fakat ettikleri arazinin ne öşrünü ve ne de vergisini hükümete vermektedirler. Bundan dolayı kanal açılıp bataklık kuruduktan sonra Osmanlı Devleti de bu durumdan zarar etmeye başlamıştır. Ayrıca imtiyaz hattı dâhilinde arazi açarak buralara yerleşen muhacirler arazi sınırlarını kendi keyiflerine göre belirlediklerinden aralarında daima sorunlar çıkmış ve bu sorunlar çok önemli noktalara gelmiştir³³.

Osmanlı Devleti'nin olaya müdahalesi Emil Bodovi'nin Fransız Sefareti'ne başvurmasından sonra gerçekleşmiştir. Emil Bodovi'nin başvurusu sonucunda Fransız Sefareti Eylül 1895 tarihinde Osmanlı Hükümeti'nden bu konu hakkında gerekli incelemeleri yapmasını istemiştir. Emil Bodovi Fransız Sefareti'ne yaptığı başvurusunda bataklığın kurutulan kısımlarına muhacirlerin el koyduklarını ve onlara bazı araziler için senetler verildiğini ifade etmişti. Bodovi daha sonra bölgede yaşayan muhacirlerin işlerini takip eden vekilini ve adamlarını tehdit ettiklerini ve çiftlik kolcularından birinin nahiyeler müdürü tarafından darp edilerek hapsedildiğini belirtmişti. Bunun dışında Bodovi sayısız müracaatlarına rağmen ne İzmit Mutasarrıflığı'nın ve ne de Adapazarı Kaymakamlığı'nın bu konuda kendilerine yardımcı olduklarını da ifade etmişti³⁴.

Osmanlı Devleti'nin olaydan haberi olmasından sonra Sadaret'in talimatı sonucunda³⁵ Adapazarı Kaymakamlığı olayı araştırmış ve kay-

33 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

34 BOA, BEO, 681/ 51069, lef: 3.

35 Sadaret, İzmit Mutasarrıflığı'na bir yazı göndererek bu konunun araştırılmasını istemiştir (BEO 681/51069, lef: 1).

makamlık 28 Eylül 1895 tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na bu konuda rapor sunmuştur. Adapazarı Kaymakamı raporunda muhacirlere verilen senetlerin imtiyaz hattı dışında olduğunu, imtiyaz hattı dâhilinde kimseye senet verilmediğini ve Bodovi'nin adamlarının iki seneden beri can ve malından emin olarak burada yaşadıklarını belirtmişti. Çiftlik bekçilerinden birini gasp edenin Salmanlı müdürü olduğunu söyleyen Kaymakam Bey, bu durumun sorumlusunun Kandıra Kaymakamlığı olduğunu ifade etmiştir³⁶.

Adapazarı Kaymakamı'nın bu açıklamaları üzerine Osmanlı Hükümeti, arazinin bazı kısımları için muhacirlere verilen emlak senetlerinin verilmesini yasaklamış, muhacirler tarafından araziye el koyulmasını ve izinsiz ağaç kesilmesini zaptiye tarafından kontrol altına almış ve hapsedilen bekçiyi de hapisten çıkarmıştır³⁷.

Hükümetin aldığı önlemlere rağmen Gökçeören Bataklığı civarında Boşnak muhacirleri ile Emil Bodovi arasındaki gerilim son bulmamıştı. 1896 Haziran ayında Boşnak muhacirler bu kez Karabogağ civarında Emil Bodovi tarafından kurutulan arazide ekilen ekinler ile Bodovi'nin çalışanlarının kurduğu barakaları tahrip etmişler ve bataklık kurutma çalışmalarını gerçekleştiren mühendisler ve diğer adamları öldürmek tehdidinde bulunmuşlardı. Olay yine Fransız Sefareti'ne yansıtılmış, Sefaret de zararın hükümet tarafından karşılanmasını talep etmişti³⁸. Bâb-ı Ali de bu durumun araştırılması için İzmit Mutasarrıflığı'na talimat göndermişti.

İzmit Mutasarrıflığı Osmanlı Hükümeti'nin başını epey ağrıtan bu meseleyi tekrar tahkik ettirmek için Eylül 1897'de Aziz Bey ile Hasan Hilmi Efendi'leri görevlendirmişti. Bu iki kişinin incelemeleri olayı farklı bir boyuta taşımıştır. Buna göre Gökçeören Gölü ve Bataklığı kurutulurken, hesaplamalarına göre bu işten beklediği faydayı alamayan Emil Bodovi, kendisine verilen imtiyaz hattını muhacir ve yerli ahalinin aleyhine genişleterek yeni bir hudut belirlemiştir. Bu yeni hudut yerli ve muhacir 4.000 hane kadar ahalinin arazi ve bal-talıklarını içine almıştı. Bu durum ise o civardaki ahalinin tazyikine

36 BOA, BEO, 692/ 51882, lef: 3.

37 BOA, BEO, 692/ 51882, lef 2; BEO, 692/ 51882, lef :1.

38 BOA, BEO, 793/ 59437, lef 1.

neden olmuştu. Serasker Mehmed Rıza Paşa, Aziz Bey ile Hasan Hilmi Efendi'nin raporunu incelediğinde bu ifadelerin kesin bir netice için yeterli olmayacağını düşünmüştü. Bunun için resmi belgelerle daha ciddi araştırma yapılması gerektiğini ifade ederek, Nafia Nezareti'nden bir mühendis ile Erkân-ı Harbiye zabitlerinden birisinin görevlendirilerek Adapazarı'na gönderilmesini teklif etmiştir³⁹. Serasker Mehmed Rıza Paşa, Aziz Bey ile Hasan Hilmi Efendi'nin raporuna duyduğu şüphede haklı olmalıdır. Çünkü 4.000 hane yaklaşık 15.000 civarında insan demektir. Gökçeören Gölü civarında bu kadar insanın yaşamadığı aşikârdır.

Osmanlı Hükümeti olayı ciddi olarak incelemeyi geciktirdikçe muhacirler ile Emil Bodovi arasındaki sorunlar gittikçe artmaktaydı. 30 Nisan 1898'de Fransız Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Boşnak muhacirlerin tecavüzlerini artırarak devam ettikleri, muhacirlerin su taşkınına önlemek için yapılan ahşap ve topraktan oluşan setleri tahrip ettikleri, köprülerin ahşap parmaklıklarını balta ile parçaladıkları ve suyunun mecrasını da toprak ile doldurmakla tehdit ettikleri ortaya çıkmaktadır⁴⁰.

Olayın ciddi boyutlara ulaşması üzerine Osmanlı Hükümeti Gökçeören Gölü ile alakalı yeni bir inceleme yaptırdı ve bunun sonucunda oldukça detaylı bir rapor hazırlandı⁴¹. Bu rapor Meclis-i Mahsusu'sun 7 Aralık 1899 günkü oturumunda görüşülerek karara bağlandı. Bu karar özetle şu şekildedir: Adapazarı civarındaki Gökçeören'deki bataklık ile su taşkınına maruz ormanın kurutulması için Fransız Emil Bodovi'ye verilen imtiyaz dâhilinde bulunan göl ile civarındaki bataklıklardan yaklaşık 15.000 dönüm arazi temizlenmiştir. O civardaki Boşnak muhacirleri tarafından sahiplenilmiş arazi 4.620 dönümdür. Bu araziyi işgal eden muhacirlerin sayısı 347 kişi olup, işgal ettikleri bölgede özellikle 8-10 yıldır toprağı işlemektedirler. Bazı yerlerde özellikle Mahmudiye Köyü civarında halk senet göstererek ekip biçtikleri arazinin kendilerinin olduğunu iddia etmektedirler. Muhacirlerin eline geçen yerlerin geri alınması zorluğa sebep olacağından buna karşılık

39 BOA, Y.MTV, 166/ 206.

40 BOA, BEO, 1138/ 85335, lef: 3.

41 BOA, BEO, 1335/ 100091.

muhacirler tarafından ele geçirilen yerler oranında bir bedel verilerek sorunu çözmek en mantıklı yoldur. İzmit nafia mühendisi bu bedelin belirlenmesi için yerli ahali ile de görüşülerek yaptığı araştırmaya göre toplam masraf 1.475.000 kuruş olup, Çark Suyu düzenleme masrafı da 280.000 kuruştur. Çark Suyu düzenlemesinden bir kaç yıl geçmesinden dolayı zararın ne kadar olduğunu tahmin etmek zor olmakla birlikte faizle beraber istihdam olunan memur masrafları da ilave edildiğinde imtiyaz sahibinin bugüne kadar olan masrafinin toplamı 21.000 lira olduğu ortaya çıkmaktadır. Muhacirlerin elegeçirdiği yerlerin bedeli ile birlikte toplam masraf 50.000 Osmanlı lirası olmuştur. Kurutulan 20.000 dönüm arazinin her dönümü için 2,5 lira kıymet takdir kılındığından, 45.000 lira verildiği takdirde Emil Bodovi ruhsatlarından ve elde bulunan bütün haklardan feragat edeceğini bildirmiştir. Emil Bodovi ile yapılan görüşmelerle 3.000 lira daha düşülerek 27.000 liraya anlaşma sağlanmıştır. Bu ücretin de Fenerler hasılatından azar azar ödenmesi ve düzenlenen 15.000 dönüm arazinin muhacir eline geçen 4.600 küsur dönüm miktarın dışında bulunan 10.000 dönüm arazi hazinece satıldığı zaman anlaşılan ücrete kısmen karşılık olabileceği anlaşılmıştır.

Meclis-i Mahsus aldığı kararı Sadrazam'a⁴², Sadrazam da bunu Padişah'a sunar⁴³. Daha sonra bu konuda Padişahın İradesi çıkar⁴⁴. Fransa Sefareti Müşavirliği de Adapazarı bataklıkları ile alakalı kararı resmî senet olarak kabul ettiğini belirtmiştir⁴⁵. Fakat ilerleyen zamanlarda bu kararın uygulanmadığını görmekteyiz.

Osmanlı Hükümeti olayı daha detaylı bir şekilde araştırmak için Binbaşı Mehmet Bedri ve Yüzbaşı Mehmet Vasıf Beyleri vazifelendirdi. Bu iki kişi detaylı bir araştırma yaparak "*Adapazarı civarında ba-
imtiyaz Fransız tebaasından Mösyö Emil Bodovi'ye verilen Gökçeören
bataklığının kurutulması hakkındaki tahkikat ve mülahazat*" başlıklı bir rapor hazırlamış ve Osmanlı Hükümeti'ne sunmuşlardır⁴⁶.

42 BOA, Y.A.RES, 110/ 14, lef: 2; BOA, Y.A.RES, 108/ 87, lef: 2; BOA, Y.A.RES, 104/ 41, lef: 2.

43 BOA, Y.A.RES, 104/ 41, lef: 1; BOA, Y.A.RES, 106/ 7, lef: 1.

44 BOA, İ.DH, 1387/ 9.

45 BOA, Y.A.HUS, 421/ 117, lef: 3.

46 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beyler, Mösyö Emil Bodovi'nin kendisine imtiyaz olarak verilen arazinin dışına çıkmadığını, fakat ahalinin bu araziye girdiğini yaptıkları keşifler sonucunda öğrenmişlerdi. Yaklaşık 4.600 küsur dönüm arazi muhacirler tarafından ele geçirilmişti⁴⁷.

Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beyler raporun ilerleyen bölümlerinde Emil Bodovi tarafından yapılan masrafları tek tek kaleme almışlardır. Kanalin kazı çalışmaları için amale yevmiyesi 3 kuruş hesabına göre toplam masraf 4.500 lira; kanalın geçtiği arazinin istimplaki için her bir dönümüne 1-1,5 lira arasında olmak üzere toplam 300 lira; dört ahşap köprü yedi mühendisin maaşları alet ve edevat olarak harcanan meblağ 1.500 lira; genel toplam ise 6.300 liradır. Bu meblağın faizi ve imtiyaz sahibinin diğer masraflarıyla beraber 3.700 lira toplamda ise 10.000 lirayı ancak bulmaktadır⁴⁸. Böylece Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beylerin hazırladığı bu rapor, bataklığın kurutma masrafının 10.000 lira olduğunu ve daha önce belirtildiği üzere 27.000 olmadığını ortaya koymuştur.

Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beylerin raporunda kurutulacak tarıma açılan arazi hakkında bilgiler de bulunmaktaydı. Raporun hazırlandığı sıralarda bataklıktan kurutulan bu arazinin aynı zamanda yakılan ormanların bıraktıkları tabii gübreler toprağın elverişliliğini daha da artırmıştı. Böylece bir zamanlar bataklık olan bu yerler şimdi Adapazarı'nın en verimli arazilerini oluşturmaktaydı. Adapazarı aynı zamanda İstanbul'a tren yoluyla da bağlı bulunduğu ve böylece İstanbul'a bir günde gelinip gidildiğinden İstanbul'un bir bahçesi olmuştur. Bu cihetle rapora göre gerek arazinin satın alınması ya da gerekse çiftlik haline kullanılması yada kalan ormanlıklarından pek fazlasıyla istifade edilebileceği açıktır⁴⁹.

Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beyler ayrıca Adapazarı'na çok fazla muhacir geldiğini, bundan sonra buraya muhacir gönderilmeyip gelecek muhacirlerin Karadeniz sahilinde bulunan ve askerî ehemmi-

47 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

48 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 3.

49 BOA, Y.PRK.MYD, 23/ 91, lef: 1.

yeti olan Sakarya nehri boyunca iskan edilmelerini tavsiye edeceklerdir. Mehmet Bedri ve Mehmet Vasıf Beyleri buna iten diğer bir neden de sahte pasaportla Sakarya'nın Karadeniz sahili taraflarına Kazak Rus muhacirlerinin gelerek yerleşmeleridir⁵⁰.

Görüldüğü üzere Emil Bodovi'ye Osmanlı Devleti'nin vereceği miktar 27.000 liradan 10.000 liraya kadar düşürülmüştü. Bu paranın ödenip ödenmediğini bilmiyoruz, fakat 1906 yılında Gökçeören Bataklığı ile ilgili yeni gelişmeler meydana geldi. Emil Bodovi'nin gerçekleştirdiği iş sırasında kurutulamayan arazinin kurutulması için Anadolu Şirketi Müdürü Mösyö Havkin ile birlikte bölgeyi bilen bir mühendisin görevlendirilmesine karar verildi. Bu kişilerin diğer bir görevi de Emil Bodovi'nin kuruttuğu arazinin muhafazasının devam ettirilmesi idi⁵¹. Bataklığın devamının da kurutulmasının en önemli nedeni, Adapazarı'na muhacirlerin gelmeye devam etmesiydi.

Mösyö Havkin'in çalışmaları sonucunda yukarıda belirlenen işlerin yapılması için 10.000 liralık bir masrafa ihtiyaç olduğu ortaya çıktı. Bu meblağın verilmesi için İrade-i Seniyye çıksa da, 10.000 lira olarak belirlenen masrafın tamamını kurutma operasyonuna ayrılmayarak 9.000 kûsur liranın Adapazarı'nda bulunan muhacirler olmak üzere ahali için kullanılması üzerinde durulmaktaydı⁵².

1909 yılına gelindiği halde Emil Bodovi ile Gökçeören Bataklığı civarında muhacirler arasındaki sorunların giderildiği söylenemez. Karaboğaz, Aralık, Kuruçeşme ve Yazlık köylerinde iskan edilen muhacirler adına Ömer bin Ali, Osmanlı Hükümeti'ne Emil Bodovi'nin Gökçeören Gölü'nün kurutulacağı sırada kendilerine ait arazi ve haneleri ona teslim zorlandıklarını ve bu zararların karşılanmasını talep etmekteydiler⁵³. Görüldüğü üzere II. Meşrutiyet za-

50 BOA, Y.PRK. MYD, 23/ 91, lef: 2 Mayıs 1901'de Sakarya nehrinin Karadeniz'e döküldüğü mahallere 30 adet Kazak gelerek yerleşmişlerdi. Bunlar pasaportsuz idiler ve aslen Rus olup, Romanya civarından buraya gelmişlerdi. Bunların gelmesi ahali arasında hoşnutsuzluğa neden olduğu gibi, bunlar yasaklanmış silahları da Anadolu'ya sokmaya çalışmaktaydılar (BOA, Y.MTV, 215-56, lef: 1).

51 BOA, A.MKT.MHM, 529/ 39, lef: 1.

52 BOA, DH.MKT, 2618/ 53.

53 BOA, DH.MKT, 2806/ 41.

manında da Emil Bodovi ile muhacirler arasındaki sorunlar sonlandırılmamıştı.

Sonuç

XIX yüzyıl boyunca Kafkasya'dan ve Balkanlardan milyonlarca muhacir Osmanlı Devleti'nde iskan ettirildi. Muhacirlerin Osmanlı Devleti'ndeki en önemli uğrak yeri İstanbul idi. Muhacirler, İstanbul'da geçici ikametten sonra Anadolu'nun değişik bölgelerine sevk ve iskan edilmekteydiler. Bu bölgelerden birisi olan Adapazarı'na da gerek Kafkasya'dan gerekse Balkanlardan muhacirler yerleştirilmişti. Adapazarı'na muhacirlerin gelmesi ile kazanın nüfusu artmasıyla birlikte kaza yeni sorunlar ile karşılaştı. Yeni gelen muhacirlerin iskanı için mesken ve arazi bulmak gerekliydi. Mevcut alanlar tükenince Adapazarı Ovası'nın en önemli sorunlarından birisi olan bataklıklar kurutulurken bu muhacirlerin arazi problemi çözülmeye çalışıldı. Adapazarı'nın hemen kuzeydoğusunda bulunan ve Gökçeören Gölü ve Bataklığı'nın kurutulması da bu çerçevede gündeme geldi. Gökçeören civarı aynı zamanda özellikle Boşnak muhacirlerin iskan alanıydı.

1893 tarihinde Fransız tebaasından Emil Bodovi'ye Gökçeören Bataklığı'nın kurutulması için imtiyaz verildi. Bodovi'ye verilen imtiyazda bataklık etrafındaki ağaçların ve gölün kullanım hakkı da bulunmaktaydı. Bodovi kısa sürede bataklık araziye kuruttu ve bir numune çiftliği kurarak ziraata başladı. Fakat bataklık etrafında bulunan Boşnak muhacirlerin bazıları civardaki ağaçları keserek, bazıları da kurutulan araziye el koyarak mülk edinmeye başladı. Böylece Emil Bodovi ile muhacirler arasında sorun ortaya çıktı. Bu sorunu Bodovi Fransız Sefareti'ne iletince Osmanlı Hükümeti de olaya müdahil oldu. Hükümet bu olayı sayısız kez araştırdı. Sonunda Bodovi'nin masraflarının ödenmesi düşünülerek, muhacirlerin mağdur olmasının önüne geçilmiş oldu.

Adapazarı'nda Gökçeören Gölü ve Bataklığı etrafında yaşanan bu olay, aslında Osmanlı Devleti coğrafyasının her yerinde görülmekteydi. Balkanlardan veya Kafkasya'dan milyonlarca muhacire mesken ve arazi bulmak o zamanın şartlarında kolay değildi. Bu nedenle muhacirler ile yerel ahali ya da bu örnekte olduğu gibi büyük mülk sahipleri (çiftlik sahipleri vb.) arasında sorunlar yaşanmıştı. Fakat Osmanlı

Devleti'nin bu sorunların en aza indirilmesi için uğraş verdiğini de görmekteyiz. Bu örnekte de devlet, sorumluluğu üzerine alarak zaten oldukça kötü şartlarda yaşayan muhacirlerin daha da zor duruma düşmesini önlemiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM)

Bab- Âli Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Mektubî Kalemi (DH.MKT)

İrade Dâhiliye (İ.DH)

Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi (ŞD.MLK)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı Y.MTV

Yıldız Perakende Evrakı Maiyyet-i Seniyye ve Yaverân Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MYD)

Kitap ve Makaleler

Emgili, Fahriye. *Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2012.

Eren, Ahmet Cevat. *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*. Nurgök Matbaası, 1966.

Göyünç, Nejat. "Hane Deyimi Hakkında." *Tarih Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, sayı: XXXII, (Mart 1979): 331-348.

Gündüz, Tufan. *Alahimanet Bosna: Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012.

İpek, Nedim. "Sakarya'ya Türk Göçleri." *Sakarya İli Tarihi C. I*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, (2005): 633-660.

İpek, Nedim. *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*. Trabzon: Serander, 2006.

- İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Narin, Resul ve Enver Konukçu. *Serdivan Tarihi*. İstanbul: Serdivan Belediyesi Yayınları, 2013.
- Öztürk, Yücel. "XVI. Asırdan XVII. Asrın Başlarına Kadar Ada Kazası", *Sakarya İli Tarihi C. I*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, (2005): 223-304.
- Şimşir, Bilâl N. *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989. Tuncel, Metin. Adapazarı. *TDVİA*, (c. I, s: 354-355). İstanbul, 1988.

İki Savaş Arası Dönemde Türkiye - Çekoslovakya İlişkilerine Genel Bir Bakış

A General Overview on Turkey-Czechoslovakia Relations in the Interwar Period

Ali Servet Öncü

Özet

Türkiye ve Çekoslovakya Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin ve Avusturya Macaristan İmparatorluğunun parçalanmasından sonra kurulmuşlar, bağımsızlıkla birlikte her iki ülkede de cumhuriyet rejimine geçilmiştir. Türkiye ve Çekoslovakya iki savaş arası dönemde anti-revizyonist politikalar takip etmişler ve Avrupa'nın mevcut statükosunun devamını savunmuşlardır. Buna karşın Almanya, İtalya, Macaristan ve Bulgaristan gibi devletlerin izledikleri saldırgan politikalar bu iki devletin iki savaş arası dönemde izledikleri dış politikayı önemli ölçüde etkilemiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler 11 Ekim 1924 tarihinde imzalanan dostluk antlaşmasıyla başlamış ve ticari antlaşmalar başta olmak üzere birçok alanda imzalanan antlaşmalar ve devam eden diplomatik temaslarla sürekli gelişerek Çekoslovakya'nın Almanya tarafından işgal edildiği 1939 yılına kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Çekoslovakya, İşbirliği, Ticaret, İkinci Dünya Savaşı

Yrd. Doç.Dr., Atatürk Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, aliservetocu@atauni.edu.tr

Abstract

Turkey and Czechoslovakia were established with the collapse of the Ottoman Empire and Austro-Hungarian Empire after the First World War and adopted the republican regime once declaring their independence. Turkey and Czechoslovakia pursued anti-revisionist policies in the interwar period and advocated the continuation of the status quo in Europe. However, aggressive policies pursued by such states as Germany, Italy, Hungary and Bulgaria significantly influenced the interwar foreign policy of Turkey and Czechoslovakia. Turkey and Czechoslovakia relations began with the Treaty of Friendship signed on October 11, 1924, continuously improved with several agreements, particularly trade agreements and ongoing diplomatic contacts and continued until 1939 when Czechoslovakia was occupied by Germany.

Keywords: *Turkey, Czechoslovakia, Cooperation, Trade, World War Two*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından sonra 29 Ekim 1923 tarihinde resmen kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Lozan Anlaşması'nın imzalanmasından sonra Batı dünyası ile önemli ölçüde işbirliğine gitmişti. Çekoslovakya da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da kurulan yeni devletlerden biriydi. Tıpkı Türkiye gibi Çekoslovakya da Batı Avrupa ile işbirliğine yönelmiş, özellikle dış politikasını İngiltere ve Fransa ile uyumlu bir çizgide sürdürmüştü. 1923'ten sonra Türkiye, bölgesinde etkin bir dış politika takip ederken, Avrupa politikalarını ise üç grup devlete göre belirlemiştir. Orta büyüklükte bir ülke olan Türkiye, Avrupa'daki güç dengelerine göre politikalar geliştirmek veya ittifaklara girmek arasında tercih yapmak zorunda kalmış, yapacağı ittifaklar uydulaşmasına neden olabileceği için birinci yolu seçmiştir. İki savaş arası dönemde İngiltere - Fransa, Almanya - İtalya ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Avrupa'da öne çıkan üç grup devletti. Türkiye, birinci grup devletlerle yakınlaşırken, ikinci gruba ise siyaseten uzak durmuştur. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına kadar SSCB ile ilişkileri ise hiçbir dönemde olmadığı kadar iyi olmuştur. (Akdevelioğlu ve diğ., 2001: 253-254).

Makalede Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan ve benzer dış politikalar takip eden iki devletin iki savaş arası dönemde ilişkilerinin nasıl başladığı ve neden uyumlu bir şekilde devam ettiği ve aralarındaki dostluğun Avrupa barışına nasıl hizmet ettiği soruları ele alınıp bunlara cevap aranmaya çalışılacaktır. Makalenin yazımında Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri, Resmi Gazete nüshaları, TBMM Zabıt Cerideleri, Devlet İstatistik Enstitüsü verileri, yine o döneme ait günlük gazeteler, hatıratlar ve araştırma eserlerinden faydalanılmış, kronolojik bir şekilde ortaya konulan gelişmeler yorum ve analizlerle desteklenmeye çalışılmıştır.

Çekoslovakya'nın Bağımsızlığını İlan Etmesi ve İki Savaş Arası Dönemde Çekoslovakya Dış Politikası

Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nda yaşayan Çekler, diğer azınlıklarla birlikte bağımsızlık için harekete geçmişler, Thomas Masaryk, Edouard Beneş ve Rastislav Stefanik gibi liderler 18 Ekim 1918'de Paris'te Çekoslovak Milli

Konseyi'ni kurmuşlardır. Avusturya Macaristan İmparatoru Charles, dağılmanın önüne geçmek için aynı tarihte yayınladığı bildiri ile azınlıkların bir federasyon içinde özerk yapılar olarak örgütleneceklerini ilan etmiş, fakat azınlıklar bu kararı benimsememişlerdir (Renouvin, 1982: 485-486 Armaoğlu, 1996: 180).²⁴ Ekim 1918 tarihinde hükümet son bir ümit olarak ulusal devletlerin serbestçe kurulabildiği fakat ortaklaşa bir yürütme organıyla birbirlerine bağlı olduğu bir sistem üzerinde durmuştur. Fakat bu çaba da sonuç vermemiş, Prag Ulusal Konseyi 28 Ekim 1918'de Çekoslovakya Cumhuriyeti'ni ilan etmiş, Prag ve Paris grupları anlaşarak, Cumhurbaşkanlığına Masaryk'i, Başbakanlığa Karel Kramar'ı, Dışişleri Bakanlığına da Beneş'i getirmişlerdir. 10 Eylül 1919'da imzalanan Saint Germain Antlaşması'nda da Çekoslovakya'nın Bohemya-Moravya, Avusturya Silezyası'nın bir bölümü ve Macaristan'ın kuzey parçasından oluşması kararlaştırılmıştır (Jelavich, 1987: 486-487, Üçok, 1978: 231, Renouvin, 1982: 487-488, Armaoğlu, 1996: 180-181).

Bu yıllarda Doğu Avrupa ülkelerinde faşist diktatörlükler iktidardayken, Çekoslovakya demokrasiyi başarılı bir şekilde uygulamıştır. Bunda Çek liderlerin demokrat kimlikleriyle birlikte, ülkelerini sanayileştirmek için başlattıkları hamle de etkili olmuştur (Sander, 2008: 241, Armaoğlu, 1996: 181). Avusturya Macaristan İmparatorluğunun endüstri tesislerinin bir bölümünün bulunduğu Çekoslovakya, bir tarım ülkesi değildi. Bu durum Çekoslovakya'yı ham maddeleri ithal ve mamul maddeleri ihraç için pazar aramak zorunda bırakmış, Çekoslovakya da Orta Avrupa ülkelerinin istikrarsız piyasaları yerine, Batı Avrupa ülkelerine yönelmiş, bu da Batı Avrupa devletleriyle yakınlaşmasına neden olmuştur. Ülkede altı buçuk milyonluk Çek nüfusunun yanında, üç milyon yüz bin Alman, iki milyon iki yüz bin Slovak, yedi yüz kırk yedi bin Macar, dört yüz elli dokuz bin Ruten, yetmiş altı bin Polonyalı ve yüz seksen bin Yahudi yaşıyordu. Çekoslovakya liberal yaklaşımlarıyla azınlıkları memnun etmeye çalışmışsa da ayrılıkçılığı engelleyememiştir. Rutenlerin otonomi istekleri, en güçlü azınlık olan ve Südetler bölgesinde yaşayan Almanlar ile Çekler arasındaki düşmanlık, rekabet ve Almanların 1920 anayasası ile azınlık durumuna düşürülmelerini kabullenememeleri Çekoslovakya'yı sürekli uğraştırmıştır. Almanlar, Çekoslovakya'nın Fransa, Yugoslavya ve Romanya ile işbirliğinden rahatsız olmuşlar ve Berlin'e yönelmiş-

lerdir. Yine Çekoslovakya sınırları oluşturulurken Teschen bölgesinin Polonya ile paylaşılması iki tarafı da tatmin etmemiş ve anlaşmazlığa sebep olmuştur (Macmillan, 2004: 239-240, Armaoğlu, 1996: 181). Çekoslovakya'nın bir diğer sorunu da Çekler ve Slovaklar arasındaki çekişmeydi. İmparatorluk döneminde Çekler, Avusturya idaresinde yaşamış aydın ve kültürlü insanlardı. Slovaklar ise Macaristan idaresinde ve kırsalda yaşamışlardı. Her ikisi de Katolik olmasına rağmen Çekler anti-klerikal, Slovaklar ise koyu Katolikler. Çekoslovakya'da eriyebileceklerini düşünen Slovaklar, hoşlanmamalarına rağmen Macaristan'a katılmak için çaba harcıyorlardı (Armaoğlu, 1996: 182).

İki savaş arası dönemde Fransa ve Çekoslovakya revizyonist devletlere karşı ortak bir dış politika yürütmüşlerdir. Revizyonist politikalar izleyen Macaristan, Çekoslovakya için en büyük tehditlerden birisiydi. Çekoslovakya, Versailles düzeninin yıkılması ve Macaristan'da Habsburg İmparatorluğunun yeniden kurulması, dağılmasına sebep olabileceği için Fransa, Romanya ve Yugoslavya'ya yaklaşmıştır (Armaoğlu, 1996: 182). Çekoslovakya, Romanya ve Yugoslavya'yı bir araya getiren Küçük Antant fikri Dışişleri Bakanı Beneş'e aitti. Birinci Dünya Savaşı sonunda Romanya ve Yugoslavya, Macaristan ve Bulgaristan aleyhine büyük miktarda toprak kazanmışlardı. Beneş, 1919 yılı Aralık ve 1920 yılı Ocak aylarında Yugoslavya ve Romanya'ya ittifak önermiş, Çekoslovakya ve Yugoslavya 14 Ağustos 1920'de Macaristan'a karşı anlaşmışlardır. Bu ittifakın SSCB ve Bulgaristan'a da karşı olmasını isteyen Romanya, Çekoslovakya'nın bu teklifi kabul etmemesi üzerine ittifaka katılmamış fakat eski Avusturya Macaristan İmparatoru Charles'ın Macaristan'da hükümdarlığı ele geçirmek için yaptığı girişimlerden çekinip 23 Nisan 1921'de Macaristan'a karşı Çekoslovakya ile ittifak antlaşması imzalamıştır. Bunu 7 Haziran 1921'de Romanya ve Yugoslavya arasında imzalanan antlaşma ve üç ülke arasındaki askeri işbirliği antlaşmaları izlemiştir. Fransa ise 25 Ocak 1924'de Çekoslovakya, 10 Haziran 1926'da Romanya ve 11 Kasım 1927'de Yugoslavya ile imzalamış olduğu antlaşmalarla bu ülkeleri kendisine bağlamıştır. Küçük Antant 21 Mayıs 1929'da imzalanan bir antlaşma ile süreli olmaktan çıkmış, 16 Şubat 1933 tarihinde de devamlı bir statüye kavuşmuştur (Kennedy, 2001: 338, Armaoğlu, 1996: 188-189).

Fransa, İngiltere, İtalya ve Çekoslovakya 1922 yılı Ekim ayında Avusturya ile Cenevre Protokolü'nü imzalayıp bu devletin Almanya ile birleşmeye yol açacak şekilde ekonomik ve mali anlaşmalar yapmasının önüne geçmişlerdir (Armaoğlu, 1996: 178). Yine yukarıda da ifade edildiği gibi Fransa ile Çekoslovakya 25 Ocak 1924'de bir anlaşma imzalayarak Almanya ile Avusturya'nın birleşme çabalarına karşı birlikte hareket etmeyi, güvenlikleri ve barış antlaşmalarının uygulanmasındaki sorunları beraberce çözmeyi kararlaştırmışlardır (Esmer, 1953: 9). 16 Ekim 1925 tarihinde imzalanan Locarno Antlaşmaları da Çekoslovakya'nın Fransa ile birlikteliğinin bir göstergesidir. Locarno'da Almanya, Belçika, Fransa, İngiltere ve İtalya arasında imzalanan bir antlaşmayla Almanya'nın Fransa ve Belçika ile sınırlarının kesinliği kararlaştırılmış, İngiltere ve İtalya bu sınırların statüsünü garanti etmişlerdir. Ayrıca Almanya ile Fransa, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya arasında tahkim sözleşmeleri yapılmıştır. İlk antlaşmada Almanya sadece batı sınırları hakkında garanti verip, aynı garantiyi Polonya ve Çekoslovakya için vermediğinden Fransa bu devletlerin Almanya ile olan sınırlarını garanti etmiştir (Kissinger, 2000: 258-259, Cevizliler ve Öncü, 2013: 316-325). Fransa ve Çekoslovakya Locarno Anlaşmalarıyla başlayan barış döneminin devamı olan Briand-Kellogg Pakti'ni ABD, İngiltere, Almanya, Polonya, İtalya, Belçika ve Japonya ile birlikte 27 Ağustos 1928'de imzalamışlar, Avrupa ve dünya barışı için oluşturulan bu birlikteliğe kısa bir sürede altmış devlet daha destek vermiştir (Langlois ve diğ., 2000: 112). Çekoslovakya bu dönemde Alman revizyonizmine karşı SSCB ile debirlikte hareket etmiş, iki devlet 16 Mayıs 1935 tarihinde karşılıklı yardım pakti imzalamışlardır. Fakat-Sovyetler Birliği, pakta koyduğu bir şart ile Alman saldırısı karşısında Fransa'nın da yardıma gelmesi şartıyla Çekoslovakya'ya yardımı kabul etmiştir (Potyemkin ve diğ., 2009: 220). İki savaş arası dönemin başından itibaren devam eden Fransa Çekoslovakya birlikteliği Fransa'nın 1930'lar boyunca Orta ve Doğu Avrupa'daki etkinliğinin gün geçtikçe azalmasıyla dağılmaya başlamıştır. Fransa 1920'lerin başından itibaren Çekoslovakya'ya verdiği garantileri Alman işgali sürecinde işletmemiş bu durum Çekoslovak devlet adamlarınca ihanet olarak görülmüş ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB'ye daha sıcak bakmalarına neden olmuştur (Lee, 2002: 183, Sander, 2008: 241-242).

Görüldüğü üzere Çekoslovakya iki savaş arası dönemde doğu ve batı sınırlarını revizyonist devletlere karşı korumak için çeşitli ittifak sistemleri içerisine girmiş ve bu politika Almanya tarafından parçalanmasına ve işgal edilmesine kadar başarıyla devam etmiştir.

Türkiye Çekoslovakya İlişkilerinin Başlaması

1923 yılında Çekoslovakya'nın Bern Büyükelçisi ve Milletler Cemiyeti'ndeki temsilcisi Rober Felbder, hükümeti tarafından Türkiye ile dostluk antlaşması imzalaması için görevlendirilmiştir. Lozan Konferansı'nda Hariciye Vekili İsmet Paşa'yla görüşen Felbder, antlaşmanın Lozan'da imzalanmasını önermiş, fakat Türk heyeti, antlaşmayı, konsolosluk ve ticaret anlaşmalarını da ekleyip İstanbul'da imzalamayı uygun görmüştür. Lozan Konferansı'ndan sonra Çekoslovak Hükümeti, TBMM Hükümeti'nin Bern Maslahat gúzarlığına müracaat ederek görüşmelere başlamak istediğini bildirmiştir (BCA, 30..10.0./218.474..14., Belge No:1.). Aynı günlerde TBMM Hükümeti de dış ticaretin canlandırılması için harekete geçmiş, Türkiye'nin ticari ilişkilerinin yoğun olduğu ABD, İngiltere, Hollanda, Almanya, Fransa, İtalya, Avusturya ve Çekoslovakya gibi ülkelerde konsolosluklar açılması için çalışmalara başlanmıştır (BCA, 30..10.0.0/ 129.930..2., Belge No:1.)

Türkiye ile Çekoslovakya arasındaki dostluk antlaşması Hariciye Vekâleti Müsteşarı Tevfik Kamil Bey ve Çekoslovakya temsilcisi Rodolf Svetlik tarafından 11 Ekim 1924'te Ankara'da imzalanmıştır. Antlaşmada iki devlet arasında bozulmayacak bir dostluğun kurulacağı, iki tarafın devletler hukuku esaslarına uygun olarak diplomatik ilişkiler kurmaları ve diplomatik temsilcilerin karşılıklılık şartıyla iki ülkede devletler hukuku kuralları çerçevesinde kabul göreceği kararlaştırılmıştır. Ayrıca konsolosluk, ticari ilişkiler, iskân ve ikamet şartları ve bazı adli konularda iki taraf yetkililerinin birbirlerine yapacakları yardımı, karşılıklılık esaslarına ve devletlerarası hukuk kurallarına uygun olarak düzenlemeleri kararlaştırılmıştır (Resmi Gazete 20 Nisan 1925, S. 95: 99, Vatan 12 Ekim 1924: 3, Tevhid-i Efkâr 12 Ekim 1924: 2). Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin ikinci döneminin üçüncü yasama yılının açılış konuşmasında bu antlaşmaya da değinmiş ve imzalanmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1 Kasım 1924, 1975:4).

Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, 16 Haziran 1925 tarihinde eski Maarif Vekili Vasıf Efendi, Prag'a Fevkalade Murahhas ve Orta Elçi olarak gönderilmiştir (Şimşir, 1993: 571). Cumhurbaşkanı Masaryk, Vasıf Bey'in güven mektubunu verdiği törende Çekoslovakya Hükümetinin ilişkilerin geliştirilmesi konusundaki samimiyetine güvenebileceğini yine iki ülkenin dostluk antlaşmasından büyük beklentilerinin olduğunu söylemiştir. Masaryk ayrıca Vasıf Bey'in ilişkilerin ekonomi üzerinden geliştirilmesi gerektiği düşüncesine katıldığını ve imzalanan antlaşma ile ekonomik sahada da geniş bir faaliyet imkânının doğduğunu vurgulamıştır (Şimşir, 1993: 572). Vasıf Bey'in atanmasından birkaç ay sonra Prag da, Madrid Elçisi Miloş Kobr'u Olağanüstü Temsilci ve Orta Elçi sıfatıyla Ankara'ya göndermiştir. Masaryk konu ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta oluşturulan güven ortamını ve uyumu daha da güçlendirmek için niteliklerine inandığı Kobr'u Ankara'ya tayin ettiğini yazmıştır. Kobr, 18 Ocak 1926'da güven mektubunu sunup, karşılıklı dostluğu ve güveni geliştirmeyi hedefleyen bu görevi memnuniyetle üstlendiğini söylemiştir. İki ülke ilişkilerinin yakınlaşacağından emin olduğunu belirten Kobr, her iki milletin birbirlerini daha iyi anlamaları için yoğun ve ortak bir çalışmanın gerekli olduğunu ve iki millet arasındaki uyumun sağlanması için birbirlerinin iç dünyalarını anlamalarının önemini vurgulamıştır. Kobr, iki ülkenin yeniden yapılanmalarına sebep olan liberal ve demokratik ilkelerin, dostluk ve güvenin teminatı olduğunu ve bu ilkelerin dostluk bağlarının sıkılaştırılmasına da katkı sağlayacağını belirtmiştir (Şimşir, 1993: 572-574). Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal de özgürlük ve demokrasi ilkelerinin, insanlığın ilerlemesi için çalışma arzusunun ve karşılıklı ticari çıkarların iki ülkenin uyumlu bir şekilde çalışmasına zemin hazırlayacağını söylemiştir (Şimşir, 1993: 574-575). İki ülke arasındaki ilişkiler kısa bir süre içerisinde ileri noktalara gelmiş, Türkiye, Çekoslovakya'nın önemli sanat ve ticaret merkezlerinden Bratislava şehrinde Fahri Konsolosluk açmış, 26 Aralık 1928 tarihinde bu göreve Zosef Reisner atanmıştır (BCA, 30..18.01.02/ 1.11..15., Belge No:1).

1927 yılında her iki ülkede cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmıştır. Her iki lider de tekrar göreve seçildikten sonra birbirlerini kutlayıp ilişkilerin devamı yönündeki iradelerini ortaya koymuşlardır (Şimşir, 1993: 576-577). İki ülke arasındaki dostane ilişkiler Masaryk'in

yerine seçilen Beneş döneminde de devam etmiştir. 18 Aralık 1935’de cumhurbaşkanı seçilen Beneş’i ilk kutlayan liderlerden birisi Atatürk olmuş, Beneş de seçildikten bir süre sonra Dışişleri Bakanı Aras’ı Çekoslovakya’ya davet ederek Türkiye ile ilişkilere verdiği önemi göstermiştir (Şimşir, 1993: 593, Aras, 2003: 71).

Türkiye Çekoslovakya ilişkileri, Çekoslovakya’nın 15 Mart 1939 tarihinde Almanya tarafından işgaline kadar sorunsuz devam etmiştir. Prag Elçisi Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun 27 Mart 1936 tarihinde Hariciye Vekâletine gönderdiği yazı ikili ilişkilerin durumunu göstermesi açısından önemlidir. Karaosmanoğlu, Dışişleri Bakanını Krofta ile yaptığı görüşmede Bakanın birçok defalar aralarındaki dostluğu daha da derinleştirmek istediklerinden bahsettiğini, Beneş ile yaptığı görüşmede de Beneş’in Türkiye’nin dostluğuna önem verip, kalkınma hamlesine gıpta ile baktığını, Atatürk ve İnönü’den de öv-güyle bahsettiğini yazmıştır (Şimşir, 1993: 596-597).

Dostluk Antlaşması’ndan sonra Çekoslovakya ile ilişkilerini derinleştirmek isteyen Türkiye, ikamet ve ticaret anlaşmaları yapmak için harekete geçmiştir. Yapılan müzakerelerden bir sonuç alınamayınca 21 Ağustos 1925 tarihinden itibaren geçerli olacak bir modusvivendi¹ anlaşması imzalanmıştır (BCA, 30..18.01.01/ 017.94..3., Belge No:1). İki ülke arasında bir ticaret anlaşması imzalanması için görüşmeler 1926 yılında tekrar başlamış, Bakanlar Kurulu 31 Ocak 1926’da Belçika Hükümetiyle ticaret ve ikamet anlaşmaları yapmak için bu ülkeye giden heyetin Çekoslovakya ve İsveç hükümetleriyle de benzer anlaşmalar yapmak için temas kurmasını kararlaştırmıştır (BCA, 30..18.1.1/ 17.89..7., Belge No:1). Yapılan görüşmeler ve Çekoslovakya Hükümeti’nin ticaret anlaşmasına ait projeyi görüşmeye hazır olduğunu bildirmesi üzerine Bakanlar Kurulu 21 Şubat 1926 tarihinde, ticaret anlaşması imzalanıncaya kadar 21 Ağustos 1925’de imzalanan modusvivendinin altı ay uzatılmasına karar vermiştir (BCA, 30..18.01.01/ 017.94..3., Belge No:1). Çekoslovakya ile başlayan gö-

1 Geçici anlaşma anlamına gelen bir sözcük olup, özellikle kısa süreli ticaret veya gümrük konuları ile ilgili ikili anlaşmaları ifade etmek için kullanılmaktadır. Ülke Arıboğan, Gülden Ayman, Beril Dedeoğlu, Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, (der:Faruk Sönmezoglu), İstanbul 2010, s.487.

rüşmelerin altı aylık uzatmanın bitmesinden sonra da sonuçlanmaması modüsivendinin 29 Ağustos 1926 tarihinde altı ay daha uzatılmasına sebep olmuş, iki ülke arasındaki görüşmeler ise 31 Mayıs 1927’de Ticaret ve İkamet Anlaşmalarının imzalanmasıyla sonuçlanmıştır (BCA, 30..18.01.01/ 020.55..13., Belge No:1, BCA, 30..18.01.01/26.67..7., Belge No:1, BCA, 30..18.01.01/ 26.67..8., Belge No:1, Resmi Gazete 12 Ocak 1928, S. 786: 4621- 4624, Resmi Gazete 22 Ocak 1928, S. 794: 4662-4667). Fakat bu anlaşmanın 1929 yılında fesh edilmesinden sonra Türkiye, yeni bir anlaşma için görüşmelere başlanmasını teklif etmiştir. Çekoslovakya ise görüşmelere hazır olduğunu ancak yapılacak anlaşmanın yürürlüğe gireceği tarihin Türkiye’nin yeni gümrük tarifelerini belirleyecek yasanın henüz kabul edilmemesi yüzünden uzayabileceğini ve iki ülke meclislerinin toplanmasına kadar geçecek sürede yürürlüğe giremeyeceğini savunmuş, şimdilik bir modüsivendi yapılmasını teklif etmiştir. Bakanlar Kurulu ise 17 Nisan 1929’da, görüşmelere başlanılmasının önünde bir engel olmadığını ve ancak yapılacak anlaşmanın onaylanmasının gecikmesi halinde bir modüsivendi imzalanabileceğine karar vermiş, Çekoslovakya elçisinin, fesh edilen anlaşma üzerinden Ağustos ayından sonra bir modüsivendi yapılması teklifinin de ret edilmesini kararlaştırmıştır (BCA,30..18.01.02/3.23..7., Belge No:1). Gümrük Tarifesi Kanunu 1 Haziran 1929’da kabul edilmesine rağmen Ticaret ve İkamet Anlaşmaları imzalanamamış, bunun üzerine iki ülke arasında 19 Eylül 1929 tarihinde bir modüsivendi anlaşması yapılmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1 Haziran 1929: 207-218, 231-233, BCA, 30..18.01.02/ 45.34..9., Belge No:1). Nihayet 17 Ocak 1931’de ticari ilişkiler açısından çok önemli olan Ticaret ve Seyr-i Sefain Mukavelenamesi imzalanmış, (Resmi Gazete 6 Nisan 1931, S.1767: 371-377), fakat bu antlaşma da teati edilmediğinden yürürlüğe girememiştir (Yavuz, 1976: 105). İki ülke yeni bir anlaşma için tekrar görüşmelere başlamış ve Ticaret Antlaşması ve merkez bankalarının bu antlaşmaya uygun olarak yaptıkları Kliring Anlaşması²

2 Kliring, denkleştirme veya mahsup anlamlarına gelmektedir. Uluslararası ticarete malın malla değişimini ifade eden, fakat takastan biraz daha geliştirilmiş bir yöntemdir. Kliringde ithalatçı ve ihracatçıların birbirlerini arayıp bulmak ve anlaşma yapmak gibizahmetli ve zaman alıcı yollara başvurmalarına gerek yoktur. Kliring Anlaşmasına göre karşılıklı olarak hesapları tutmak ve denkleştirmeyi sağlamak amacıyla merkez bankası veya kliring ofisi gibi kuruluşlar görevlendirilmiştir. Halil Seyidoğlu, Ulusla-

Mart 1934'de imzalamışlardır. (BCA, 30..18.01.02/ 43.13..16., Belge No:1). Bu anlaşmadan çok kısa bir süre sonra da iki ülke 17 Eylül 1929 tarihinde yapılmış olan modüsvivendinin yerine geçmek ve 15 Mayıs 1934 tarihinde yürürlüğe girmek üzere yeni bir modüsvivendi imzalamışlardır (BCA, 30..18.01.02/ 45.34..9., Belge No:1, Resmi Gazete 28 Şubat 1947, S. 6544: 11942).

3 Mart 1934 tarihinde imzalanan anlaşmanın süresinin bitmesinden sonra Bakanlar Kurulu 27 Mart 1936'da aldığı kararla yeni bir ticaret anlaşması için Prag'da yapılacak görüşmelerin Prag Elçisi Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun başkanlığında ve Dışişleri Bakanlığı Ticaret Dairesi Şefi ve İktisat Vekâleti müşavirinden oluşan heyet tarafından yürütülmesine karar vermiştir (BCA, 30..18.01.02/ 63.23..17., Belge No:1). Yapılan görüşmelerden sonra yeni Ticaret Anlaşması 12 Mayıs 1936 tarihinde imzalanmış (Resmi Gazete, 18 Şubat 1937, S. 3537: 7698, Ulus 13 Mayıs 1936: 2, Akşam 13 Mayıs 1936: 2), 18 Ocak 1938 tarihinde ise Ankara'da, bu anlaşmaya bağlı listelerde değişiklik yapılarak iki ülke arasındaki mal trampasını yeni şartlara göre daha da genişletmek için ek bir protokol yapılmıştır (BCA, 30..18.1.2/ 82.8..9., Belge No:1, Resmi Gazete, 22 Nisan 1938, S. 3839: 9733-9736). Yine 7 Nisan 1938 tarihinde Ticari Mübadeleleri Tanzime Mütedair Anlaşma ve Ekleri ve Türkiye ile Çekoslovakya Menşeli Malların Fiyatlarının Ödenmesi Hakkında her iki devletin merkez bankaları arasında anlaşma imzalanmıştır (BCA, 30..18.1.2/ 84.62..13., Belge No:1, Resmi Gazete, 28 Haziran 1938, S. 3945: 10112, Ökçün ve Ökçün, 1974: 186-187, Akşam 7 Nisan 1938: 2).

İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin başlamasından sonra ikili ilişkilerde, ticari anlaşmalar büyük bir yer işgal etmiştir. Bunda iki ülkenin arasında siyasi bir meselenin olmaması ve ilişkilerin sorunsuz devam etmesinin büyük payı vardır. Burada dikkati çeken bir başka konu iseticari anlaşmaların müzakerelerinin uzun ve çetin geçmesidir. Ayrıca ticari anlaşmaların süreleri zamanın şartlarına göre yenilenmeleri için kısa tutulmuş, yine modüsvivendi iki devlet arasındaki ticari ilişkilerde başvurulan bir yöntem olmuştur.

Tablo 1. 1925-1938 Yılları Arasında Türkiye'nin Çekoslovakya'ya İhracat ve Çekoslovakya'dan İthalat Rakamları (Türk Lirası Olarak)

Yıllar	İhracat	İthalat	Yıllar	İhracat	İthalat
1925	26.590	10.192.337	1932	1.251.151	3.734.558
1926	31.308	16.484.870	1933	3.676.023	3.466.093
1927	5.556.770	13.698.732	1934	679.741	4.650.344
1928	7.181.759	13.598.028	1935	3.043.111	3.853.812
1929	15.458.482	3.645.089	1936	4.012.343	3.626.743
1930	1.143.009	8.181.536	1937	6.092.916	3.006.152
1931	3.063.359	5.952.271	1938	4.997.640	5.776.481

Türkiye ve Çekoslovakya arasında yapılan ticari anlaşmalar dış ticaret rakamlarını olumlu etkilemiştir. Türkiye ihracatını her yıl istikrarlı olarak artırmış, Çekoslovakya da ihracat rakamlarında belli bir istikrarı yakalamıştır. İmzalanan antlaşmalar 1929 Dünya Ekonomik Bunalımına kadar her iki ülke için büyük avantajlar sağlamıştır. Fakat Büyük Buhran iki ülke arasındaki dış ticarete büyük bir darbe vurmuştur. Türkiye, 1929 yılında Çekoslovakya'ya olan 15.458.482 liralık ihracatını bir daha yakalayamamış, Çekoslovakya da kriz öncesi ulaştığı 16.484.870 liralık ihracata bir daha ulaşamamıştır (1925 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki, Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1926 Kısım II, 1929: 197, Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1927 Kısım II, 1929: V, XXVIII, Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1928 Kısım II: 1930: 181, Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1929 Kısım II, 1931: 231,271, Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1930 Kısım II, 1932: 260-261, Harici Ticaret Yıllık İstatistik Yıl 1931 Kısım II, 1934: 1, Harici Ticaret Yıllık İstatistik Yıl 1932 Kısım II, 1934: 1, Harici Ticaret 1933 Yıllık İstatistik Kısım 2 No 1, 1935: 143-145, Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1938 Kısım- 2, 1939: III, X).

Yolunda giden ilişkiler farklı alanlarda da işbirliklerini gündeme getirmiştir. 8 Aralık 1926 tarihli bir kararname ile konsolosluk ve adli konularda anlaşma yapmak için görüşmelere başlanmış fakat bir sonuç alınmamıştır (BCA, 30..18.1.1/ 022.75..7., Belge No:1). 1930 yılında

ise Türkiye'nin Almanya, Çekoslovakya ve Bulgaristan ile suçluların iadesi ve adli yardımlaşma anlaşmaları imzalaması gündeme gelmiş, 22 Ağustos 1930 tarihinde Prag'ta Çekoslovakya ile Türkiye arasında Suçluların İadesi ve Ceza İşlerinde Adli Yardım ve Medeni ve Ticari Hususat-ı Kazaiyeye Mütedair Karşılıklı İlişkiler Hakkında antlaşmalar imzalanmıştır (BCA, 30..18.01.02/ 11.40..9., Belge No:1, Resmi Gazete, 9 Temmuz 1932, S.2145: 1695-1697, 1699-1702). Bundan bir süre sonra Çekoslovakya ile Adli Tesviye, Hakem ve Uzlaşma Anlaşmaları imzalanması gündeme gelmiş, Bakanlar Kurulu hazırlanan anlaşma metnini inceleyerek onaylamış, anlaşmayı imzalaması için Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a yetki verilmiş, (BCA, 30..18.01.02/ 18.15..4., Belge No:1) anlaşma Aras ile Milos Kobr arasında 17 Mart 1931 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır (BCA, 30..18.1.2/ 28.37..18., Belge No:1, Resmi Gazete, 5 Ağustos 1931, S. 1865: 727-728).

Almanya'nın Çekoslovakya'yı İşgali Karşısında Türkiye

Almanya Münih Konferansı'nda alınan kararlar gereği Ekim 1938'de Çekoslovakya'nın Sudentland bölgesini işgale başlamıştır (Uçarol, 2010: 650, Sander, 2008: 59-60). İşgalle iki milyon sekiz yüz bin Alman ve yedi yüz bin Çek ülkeden kopmuş, Polonya da 1 Ekim 1938 tarihinde Çekoslovakya'ya ait Teschen ve Bohumin bölgelerini işgal etmiş, 2 Kasım 1938'de de Slovakya'nın güneyi Almanya'nın onayıyla Macaristan'a bırakılmıştır. Dolayısıyla Münih Anlaşması'ndan sonra ülke dağılmaya başlamış, azınlıklar muhtariyet için hareketlenmiş, hükümet 19 Kasım 1938'de çıkardığı bir kanunla federal sistemi kabul etmiş, fakat dağılmayı önleyememiştir. Slovakya ve Rutenya otonomi kazanmış, Almanya, Bohemya ve Moravya'da bulunan üç yüz elli bin kadar Alman'ı kendileriyle birleşmeleri için kışkırtmaya başlamıştır. Böylece Çeklerle Slovakların ortak olarak sadece orduları, dışişleri ve maliyeleri kalmış, Cumhurbaşkanı Beneş 5 Ekim 1938 günü istifa etmiş, 30 Kasım'da Hacha cumhurbaşkanı seçilmiştir. Hitler'in desteği ile Tiso 14 Mart 1939'da Slovakya'nın bağımsızlığını ilan edip Almanya'nın himayesine girmiştir. Aynı gün Hitler, Hacha'yı Berlin'e davet ederek baskı altında Çekoslovakya'nın Almanya'nın kontrolüne bırakıldığına dair bir belge imzalatmış, Alman orduları 14 Mart'ı 15 Mart'a bağlayan gece Çekoslovakya'ya girip Bohemya'yı Moravya Protektorası ismiyle Almanya'ya bağlamışlardır. Aynı günlerde Maca-

ristan da Almanya'nın onayı ile Rutenya'ya girmiş ve burası bağımsızlığını ilan etmiştir (Altuğ, 1994: 9, Armaoğlu, 1996: 288).

Aslında tüm dünya gibi Türkiye de Almanya'nın Çekoslovakya ile ilgili planlarını tahmin edebiliyordu. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Keller, Dışişleri Bakanı Aras ile 19 Şubat 1936 tarihinde yaptığı görüşmeyi Berlin'e bildirirken, Aras'ın Çekoslovakya'ya muhtemel bir Alman saldırı planının varlığından söz ettiğini yazmıştır (Koçak, 2013:132). Prag'ın işgaline kadar amacı Almanları tek bir devletin sınırları içerisinde toplamak olan Alman politikası, Çekoslovakya'nın işgaliyle birlikte Hayat Sahası ve Yeni Düzen safhalarına geçmiştir. Almanya'nın Balkanlara dayanması ve Hayat Sahası'nın sınırlarının belirsizliği antirevizyonist devletleri endişeye sevk etmişti. Balkanlarda Almanya'nın yarattığı endişe Türkiye'de de kuvvetli bir şekilde hissedilmiş, Türkiye, Alman politikalarına şüphe ile bakmaya başlamıştır (Koçak, 2013:134). Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgalden sonra 23 Mart 1939 tarihinde Romanya'ya baskı uygulayarak, ekonomik bir anlaşma imzalamaya mecbur etmesi, Türkiye'de Alman revizyonizminin Balkanlara ulaştığı endişesine neden olmuştur (Sönmezoğlu, 2011: 321). Bu durum İngiltere ve Fransa tarafından da endişe ile karşılanmış, iki devlet 13 Nisan 1939 tarihinde Yunanistan ve Romanya'ya bağımsızlıkları için garanti vermişler, bu teklif aynı gün Türkiye'ye de yapılmıştır (Sönmezoğlu, 2011: 321). 7 Nisan 1939 tarihinde İtalya'nın Arnavutluk'u işgali Türkiye'nin tedirginliğini daha da artırmış, Başbakan Refik Saydam Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği'nde görevli diplomatlardan Kroll'a işgalin Almanya'nın İtalya'nın yanında Türkiye'ye karşı aldığı bir tutum olarak algılandığını söylemiştir (Sönmezoğlu, 2011: 321-322). Yine işgalden birgün sonra Türkve Romen dışişleri bakanları Balkanlardaki güvenlik sorunlarını görüşüp işbirliği yolları aramışlardır (Sönmezoğlu, 2011: 321-322, 333-334, Vakıf 9 Nisan 1939: 1,6, Akşam 9 Nisan 1939: 1,7).

4 Mayıs 1939'da Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan genelgede dış politikayı yeni duruma uydurma zorunluluğu ortaya konulmuştur. Genelgede Türkiye'nin başından beri Almanya'nın dinamizmini ve İtalya ile yakınlaşmasını tarafsızlıkla karşıladığı ve Almanya ile olan dostluk ve ekonomik ilişkilerini Almanya'nın büyük devletlerle gerginleşen ilişkilerine rağmen sürdürdüğü yazılmıştır. Türkiye'nin,

Almanya'nın ırki genişlemesini Milletler Cemiyeti fikrinin iflasından beri oluşan şartların bir gereği olarak algıladığı ve bu şekilde Almanya'ya dostluğunu gösterdiği vurgulanmıştır (Koçak, 2013: 134-135). Bu politikanın Münih Konferansı sonrasında da devam ettiğinin belirtildiği genelgede Çekoslovakya'nın işgaliyle durumun farklılaştığı ortaya konulmuştur. Genelgede Hitler'in ırksal görüşlerinin hayat sahası görüşüne evrildiği ve diğer devletleri genişlemenin sınırları konusunda tedirgin ettiği ifade edilmiştir. Buna rağmen Türkiye'nin Çekoslovakya'nın işgalini bile ilişkileri etkileyecek bir gelişme olarak görmediği, fakat asıl endişe edilenin Almanya'nın Romanya'ya imzalatıldığı ekonomik anlaşma ve İtalya'nın Arnavutluk'u işgali olduğu vurgulanmış, Mihver Devletleri'nin hedeflerinin artık görülür olduğu belirtilmiştir. Almanya'nın ekonomik yükselişini İtalya ile yaptığı stratejik işbirliğiyle perçinlediği ve bunun batıyı uyuşukluktan çıkararak harekete geçirdiği vurgulanmış, Balkanlara kuzeyden ve batıdan gelecek saldırıların Türkiye için tehdit olduğu belirtilmiştir. Genelgede Balkan Antantı'nın zayıflatılması, Bulgaristan'ın revizyonist politikaları, ekonomik esareti genişletme çabaları ve askeri işgaller karşısında güvenlik önlemleri almakta gecikmenin ülkeyi telafisi edilemez durumlara sokacağı belirtilmiştir (Koçak, 2013: 135).

Kroll, 18 Mart 1939'da Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu ile bir araya gelmiş ve Menemencioğlu, Çekoslovakya'nın işgaliyle birlikte Almanya'nın Balkanlar politikasında yeni bir dönemin başladığı tespitinde bulunmuştur. Menemencioğlu, Balkanların coğrafi ve ekonomik olarak Almanya'nın hinterlandı ve ikmal alanı olarak kullanması için çaba göstereceklerini açıklamış, bu konudaki tek şartlarının Almanya'nın Balkan devletlerine ideolojik dayatma yapmaktan vazgeçmesi olduğunu söylemiştir. (Koçak, 2013: 135-136). Menemencioğlu'nun Kroll'a söyledikleri Türkiye'nin Almanya'nın Balkanlara her açıdan nüfuz ettiği gerçeğini kabullendiğini göstermektedir. Zaten Çekoslovakya'nın işgaline büyük devletlerin bile nasıl tepki vereceklerini bilemedikleri bir dönemde Türkiye'nin Almanya'yı karşısına alacak bir politika takip etmesi beklenemezdi. Almanya ve İtalya'ya karşı açıktan gösterilecek tepki Türkiye'yi bu devletlerin hedefi yapabilirdi. Bu şekilde ölçülü bir tepki ile Türkiye hiç olmazsa Balkan devletlerinin ideolojik olarak Mihver grubuna kaymalarına engel olmak istiyordu.

Türkiye ile Fransa arasında başlayan ittifak görüşmeleri Almanya tarafından Türkiye'nin tarafsızlık politikasının ihlali olarak yorumlanmış, yine Almanya, politikalarıyla ilgili bazı gazetelerde çıkan haberlerden duyduğu rahatsızlığı Türkiye'ye iletilmiştir. Fakat aynı günlerde İngiltere'nin Ankara Büyükelçisinin Dışişleri Bakanı Rüştü Saraçoğlu ile yaptığı görüşme Almanya'yı rahatlatmıştır. Büyükelçi, Saraçoğlu'na Romanya'ya bir saldırı durumunda Türkiye'nin tavrını sormuş, Saraçoğlu da Balkan Antantına göre Romanya ancak bir Balkan devletinin saldırısına uğrarsa Türkiye'nin yükümlülükleri gereği askeri yardım yapacağını söylemiştir. Yine Türkiye, İngiltere ile arasındaki dostluğun Almanya ve İtalya'ya karşı birlikte savaşa girmeyi gerektirmeyeceğini de vurgulamıştır (Koçak, 2013: 136-138). Fakat Çekoslovakya'nın işgaliyle iyice belirginleşen endişeler Türkiye'yi İngiltere ve Fransa'ya ister istemez yakınlaştırmış ve Türkiye'nin Almanya ve İtalya'nın saldırgan politikalarına karşı bir politika değişikliğine gittiği 12 Mayıs 1939'da Türk- İngiliz, 23 Haziran 1939'da ise Türk Fransız ortak deklarasyonlarıyla açıklanmıştır (Tekeli ve İlkin, 2013: 71).

Görüldüğü üzere Almanya'nın Balkanlara yaklaşması, Macaristan'ın önünü açıp, Romanya'yı kontrolüne almak istemesi ve İtalya'nın Arnavutluk'u işgali Türkiye'yi önlemler almak zorunda bırakmıştır. Bu aşamada Türkiye hem Fransa ve İngiltere ile görüşmele-rehem de Balkan Antantını ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Fakat Antant, Balkanlara dışarıdan bir devlet tarafından yapılsaldirıda, imzacı devletlerin yardımlaşmasını öngörmediği için bir Alman veya İtalyan saldırısına karşı yapabileceği bir şey yoktu. Bunun için Türkiye Fransa ve İngiltere ile görüşürken bile Almanya'ya garantiler vermeye devam etmiştir. Dolayısıyla Türkiye 1924 yılından beri ilişkilerini yoğun bir şekilde devam ettirdiği Çekoslovakya'nın işgaline, kendi güvenliği için bir tepki vermemiş, hükümet bu konuda iç değerlendirmeler yapmışsa da bunlar ve benzerleri kamuoyu önünde paylaşılmamıştır.

Sonuç

Türkiye ve Çekoslovakya, iki savaş arası dönemde uluslararası ilişkilerde oldukça benzer politikalar takip etmişlerdir. Her iki ülke de öncelikle içeride güçlü bir devlet otoritesi ve ekonomik yapı kurmak için uğraşmışlar, dış politikada da savaştan sonra kurulan Avrupa statüsünün

devamı için büyük ölçüde İngiltere ve Fransa ile uyumlu, antirevizyonist bir dış politika izlemişlerdir. Türkiye ve Çekoslovakya'nın içeride otoritelerini sağlayıp, ekonomilerini güçlendirerek büyük devletler haline gelmeleri için istikrar ve barış ortamı en önemli şarttı. Buna karşın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan Avrupa statüsünü kabul etmeyip tekrar iddialı devletler haline gelmek için revizyonist politikalar takip eden Almanya, İtalya, Macaristan ve Bulgaristan Türkiye ve Çekoslovakya için en büyük tehlikeyi oluşturuyorlardı. Almanya ve Macaristan'ın Çekoslovakya toprakları üzerindeki hak iddiaları bu devleti Romanya ve Yugoslavya ile ittifaka mecbur bırakmış, Fransa da bu üç devletin en önemli müttefiki olmuştur. Yine Bulgaristan'ın Balkanlar, İtalya'nın Balkanlar ve Akdeniz üzerindeki iddiaları ve Almanya'nın Balkanlara ilgisi Türkiye'yi büyük oranda endişelendiren ve önlemler almaya iten gelişmelerdi. Dolayısıyla her iki devlet de benzer tehditler karşısında benzer politikalar geliştiriyorlardı. Bu durum iki devletin yaklaşmasını kolaylaştırmış, imzalanan Dostluk Antlaşmasıyla başlayan ilişkiler birçok alanda yapılan ikili anlaşmalarla devam etmiştir. Bu dönemde iki ülke ilişkileri en fazla ticari sahada yoğunlaşmış, her iki ülke birbirlerinin en önemli dış ticaret ortaklarından biri durumuna gelmişlerdir. İki devlet bu şekilde geliştirdikleri uyumlu ilişkilerle Avrupa'nın tarih boyunca en zor dönemlerinden biri olan iki savaş arası yıllarda kıta ve dolayısıyla dünya barışına katkı yapmışlardır. Türkiye Çekoslovakya ilişkilerinin büyük oranda sorunsuz devam etmesinde her iki devletin başında bulunan ve iki savaş arası dönemin saygın ve büyük devlet adamları arasında kabul edilen cumhurbaşkanlarının büyük payı vardır. Türkiye'de Atatürk, Çekoslovakya'da ise Masaryk ve Beneş ülkelerinin bağımsızlığında çok önemli rolleri olan kurucu liderlerdi. Bu liderler iki savaş arası dönemde Avrupa'nın gittiği noktayı çok iyi okuyabilmişler ve devletlerinin dış politikalarını buna göre şekillendirmişlerdir. Birbirlerini çok iyi anlayıp birbirlerine saygı duyan bu liderler sürekli temas halinde olup iki ülke ilişkilerinin ileri seviyelere taşınması için büyük çaba sarf etmişlerdir.

Türkiye ikili ilişkilerinde önemli bir sıkıntı yaşamadığı ve her alanda iyi ilişkiler sürdürdüğü Çekoslovakya'nın Almanya tarafından parçalanması ve işgali karşısında derin bir endişe yaşamıştır. Türkiye Çekoslovakya gibi Almanya ve İtalya'nın yayılmacı politikalarının hedefi olabilir ve İngiltere ve Fransa Avrupa'nın ortasındaki

Çekoslovakya'nın işgalini seyrettikleri gibi Türkiye'nin de benzer bir durumla karşılaşması halinde olaya müdahale etmeyebilirlerdi. Bunun için Türkiye büyük bir haksızlık olarak gördüğü Çekoslovakya'nın parçalanmasına Almanya'nın tepkisine neden olabilecek bir şekilde ses çıkarmamış, fakat muhtemel gelişmelere karşı önlemler almaya başlamıştır. Bu konuda Almanya ve İtalya'nın Balkanlarda daha fazla ilerlememesi için harekete geçen Türkiye, Almanya ve İtalya'yı daha fazla ilerlememeleri için diplomatik olarak ikaz ederken, antirevizyonist Balkan Devletleriyle Balkanların güvenliği, İngiltere ve Fransa ile ittifak anlaşmaları yapmak için görüşmelere başlamıştır. Revizyonist devletlerin saldırılarına karşı coğrafi ve sosyal olarak Çekoslovakya'dan çok daha fazla avantajlı olan Türkiye bunu ve diplomasiyi çok iyi kullanarak İkinci Dünya Savaşı'nda 1938 ve 1939 yılında Çekoslovakya'nın başına gelenleri yaşamamıştır.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

- Akdevelioğlu A., B. Oran, Ç. Erhan, E. Tellal, G. Alpkaya, İ. Uzgel, K. Özersay, M. Fırat, M. Aydın, Ö. Kürkçüoğlu, S. Baykal ve T. Arat. (2001). *Türk dış politikası Kurtuluş Savaşı'ndan bugüne olgular, belgeler, yorumlar Cilt I: 1919-1980*. B. Oran (Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altuğ, Y. (1994). *Çekoslovakya sorunu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aras, T. R. (2003). *Atatürk'ün dış politikası*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Arıboğan, Ü.,G. Ayman ve B. Dedeoğlu (2010). *Uluslararası ilişkiler sözlüğü* (4. Baskı). F. Sönmezoğlu (Der.). İstanbul: Der Yayınları.
- Armaoğlu, F. (1996). *20. yüzyıl siyasi tarihi Cilt 1-2: 1914 1995* (11. Baskı). İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Cevizliler, E. ve A. S. Öncü (2013). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa barışı için önemli bir adım: Locarno Konferansı. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Sonbahar, Yıl 5, 9, 307-340.
- Esmer, A. Ş. (1953). *Siyasi tarih (1919-1939)*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Jelavich, B. (1987). *Modern Austria Empire&Republic, 1800-1986*. Melbourne: Cambridge University Press.
- Kennedy, P. (2001). *Büyük güçlerin yükseliş ve çöküşleri (16. yüzyıldan günümüze ekonomik değişim ve askeri çatışmalar)*. (Çev.: B.Karanakçı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kissinger, H. (2000). *Diplomasi* (8. Baskı). (Çev.: İ. H. Kurt). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Koçak, C. (2013). *Türk Alman ilişkileri (1923-1939) iki dünya savaşı arasındaki dönemde siyasal, kültürel, askeri ve ekonomik ilişkiler* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Langlois, G., J. Boismenu, L. Lefebvre ve P. Regimbald (2000). *20. yüzyıl tarihi*. (Çev.: Ö. Turan). İstanbul: Nehir Yayınları.

- Lee, Stephen J. (2002). *Avrupa tarihinden kesitler 1789-1980*. (Çev.: S. Aktur). Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
- Macmillan, M. (2004). *Paris 1919 Paris Barış Konferansı ve dünyayı değiştiren altı ayın hikâyesi*. (Çev.: B. Dişbudak). Ankara: Odtü Yayıncılık.
- Ökçün, A. G. ve A. R. Ökçün (1974). *Türk antlaşmaları rehberi (1920-1973)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Potyemkin V., S. Baruşin, A. Efimov, E. Kosminski, İ. Mintz, A. Naroçnitski, A. Pakratova, V. Sergeyev, S. Skazin, V. Kvotsov, N. Koltchanovsky ve E. Tarle. (2009). *Uluslararası ilişkiler tarihi –diplomasi tarihi- 4*. (Çev.: A. Tokatlı). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Renouvin, P. (1982). *1. Dünya Savaşı 1914-1918* (3. Baskı). (Çev.: A. Cemgil). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Sander, O. (2008). *Siyasi tarih 1918-1994* (17. Baskı). İstanbul: İmge Kitapevi Yayınları.
- Seyidoğlu, H. (2009). *Uluslararası iktisat teori politika ve uygulama*. İstanbul: Güzem Can Yayınları.
- Şimşir, B. (1993). *Atatürk ve yabancı devlet başkanları, C. I. B. N. Şimşir (Haz.)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sönmezoğlu, F. (2011). *İki savaş sırası ve arasında Türk dış politikası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Tekeli, İ. ve S. İlkin (2013). *Dış siyaseti ve askeri stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si C. I.* İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uçarol, R. (2010). *Siyasi tarih (1789-2010)* (8. Baskı). İstanbul: Der Yayınları.
- Üçok, Ç. (1978). *Siyasal tarih (1789-1960)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Yavuz, A. (1976). *Türkiye Cumhuriyeti'nin akdettiği milletlerarası andlaşmalar (20Nisan 1920-1 Temmuz 1976)*. Ankara: Dışişleri Bakanlığı Yayınları.

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 30..10.0./218.474..14., Belge No:1.*
BCA, 30..10.0.0/ 129.930..2., Belge No:1.
BCA, 30..18.01.02/ 1.11..15., Belge No:1.
BCA, 30..18.01.01/ 017.94..3., Belge No:1.
BCA, 30..18.1.1/ 17.89..7., Belge No:1.
BCA, 30..18.01.01/ 020.55..13., Belge No:1.
BCA,30..18.01.01/26.67..7., Belge No:1.
BCA, 30..18.01.01/ 26.67..8., Belge No:1.
BCA,30..18.01.02/3.23..7., Belge No:1.
BCA, 30..18.01.02/ 45.34..9., Belge No:1.
BCA, 30..18.01.02/ 43.13..16., Belge No:1.
BCA, 30..18.01.02/ 63.23..17., Belge No:1.
BCA, 30..18.1.2/ 82.8..9., Belge No:1.
BCA, 30..18.1.2/ 84.62..13., Belge No:1.
BCA, 30..18.1.1/ 022.75..7., Belge No:1.
BCA, 30..18.01.02/ 11.40..9., Belge No:1.
BCA, 30..18.01.02/ 18.15..4., Belge No:1.
BCA, 30..18.1.2/ 28.37..18., Belge No:1.

Gazeteler

Akşam

- Türkiye Çekoslovakya Ticaret Anlaşması, 13 Mayıs 1936, s.2*
Çekoslovakya İle Ticari Münasebetimiz Genişliyor, 7 Nisan 1938, s. 2
Hariciye Vekilimizle Rumen Hariciye Vekili Arasında Görüşmelere Başlandı, s.1,7

Resmi Gazete

- 20 Nisan 1925,s. 99.*
12 Ocak 1928, s.4621- 4624.

22 Ocak 1928, s. 4662-4667.

6 Nisan 1931, s. 371-377.

5 Ağustos 1931, s.727-728.

9 Temmuz 193, s.1695-1697, 1699-1702.

18 Şubat 1937, s.7698.

22 Nisan 1938, s. 9733-9736.

28 Haziran 1938, s. 10112.

28 Şubat 1947, s. 11942.

Tevhid-i Efkâr

Türkiye Çekoslovakya Ticaret Ahidnamesi İmzalandı, 12 Ekim 1924, s. 2

Ulus

Türkiye Çekoslovakya Ticaret Anlaşması İmzalandı, 13 Mayıs 1936, s. 2

Vakit

Romanya Hariciye Nazırı Dün Şehrimize Geldi, s. 1,6

Vatan

Türkiye Çekoslovakya Muahedesi İmzalandı,12 Ekim 1924, s. 3

Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Ceridesi (1975), Devre II, İctima Senesi II, c.10, (1 Teşrin-i Sani 1340 Tarihli Birinci İctimadan 4 Kanun –ı Evvel 1340 Tarihli Onaltıncıİctimaa Kadar), TBMM Matbaası, Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, İctima 2, c. 12, (18 Mayıs 1929 Tarihli Altmış Altıncı İnikattan, 3 Haziran 1929 Tarihli Yetmiş Altıncı İnikata Kadar), TBMM Matbaası, Ankara.

Resmi Yayınlar

1925 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki(1928), Devlet Matbaasıİstanbul.

Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1926 Kısım II 1(929), Hamit Matbaası İstanbul

- Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1927 Kısım II (1929)*, Ankara.
- Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1928 Kısım II (1930)*, Cumhuriyet Matbaası, Ankara.
- Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1929 Kısım II (1931)*, Devlet Matbaası, Ankara.
- Harici Ticaret İçin Yıllık İstatistik Yıl 1930 Kısım II (1932)*, Hamit Matbaası, Ankara.
- Harici Ticaret Yıllık İstatistik Yıl 1931 Kısım II (1934)*, Matbaacılık ve Neşriyat T.A.Ş Ankara.
- Harici Ticaret Yıllık İstatistik Yıl 1932 Kısım II (1934)*, Devlet Matbaası, Ankara.
- Harici Ticaret 1933 Yıllık İstatistik Kısım 2 No 1 (1935)*, Devlet Matbaası, İstanbul.
- Harici Ticaret Yıllık İstatistik 1938 Kısım- 2 (1939)*, Mehmet İhsan Matbaası, Ankara.

Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler

M. Fatih Yalçın

Yazar: Samira Kortantamer

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir 1993, s. 208

Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi Samira Kortantamer, doktora-sını Almanya'daki Albrecht-Ludwigs Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Memlûkler ile ilgili kitap, makale, bildiri ve çeviri olmak üzere çok sayıda başarılı çalışmaya imza atan Samira Kortantamer, bu alanda yüksek lisans ve doktora seviyesinde tezlere danışmanlık yaparak, Türkiye'deki Memlûk çalışmalarına önemli katkılar sunmuştur. Tanıtılan kitap, Memlûkler ile ilgili ülkemizde yapılan önemli çalışmalar arasındadır.

Yazar, önsözde (s. 1-5) askerî bir yapıya sahip olan Memlûkler Devleti'nde devlet yönetiminde en çok söz sahibi oldukları için üst yönetim mensuplarının aralarındaki özel ilişkileri ve bu ilişkilerin Bahrî Memlûkler dönemindeki (1250-1382) iç ve dış siyasete etkilerini aydınlatmayı hedeflediğini belirtmiştir (s. 2-3).

Giriş bölümünde (s. 6-13) yazar, Memlûkler Devleti'nin kuruluşu ve belli başlı özelliklerini, Mısır'da bulunan ümera ve ulemanın Suriye bölgesindeki şehirlere göre devlet yönetiminde daha fazla nüfûz sahibi olmalarının nedenlerinden bahsetmiş ve Bahrî Memlûkler dönemi ile araştırmanın en önemli kaynaklarını tanıtmıştır.

Üst Yönetim ve İlişkiler isimli ana bölüm (s. 14-176), Sultan, Halife ve Büyük Emîrler olmak üzere üç başlıktan müteşekkildir. Memlûkler Devleti'nde yönetici kadronun oluşmasını sağlayan kölelik sistemini ve özelliklerini anlattıktan sonra yazar, Memlûk sultanının yetkilerini ele almıştır. Daha sonra selefleri Eyyûbîler'in aksine tam bir hanedan oluşturamayan Bahrî Memlûkler döneminde sultanların tahtı nasıl ele geçirdikleri üzerinde durmuştur.

Bahrî Memlûkler'in ilk sultanının Şecerü'd-Dür olduğunu kabul eden yazar, onun tahta çıkışından Bahrî Memlûkler dönemini sona er-

diren Berkuk'un tahta çıkışına kadarki sultanları kronolojik olarak ele almış ve sultanların tahta çıkış sürecini incelemiştir. Yazara göre, devletin kuruluş yıllarında genel olarak en güçlü olan emîr tahta çıkmayı başarmıştır. Sultan en-Nâsır Muhammed'den sonra ise güçlü emîrler tahta çıkmak yerine genç, tecrübesiz ve yetkisiz olup Sultan Kalavun ve en-Nâsır'ın soyundan gelen birini tahta geçirmişlerdir. Yazara göre bunun neticesinde iktidar, güçlü emîrlerin elinde kalmıştır.

Sultanların aileleri ile ilişkilerine değinen yazar, öncelikle sultanların eşlerini konu edinmiştir. Memlûkler dönemi tarihçilerinin sultanın eşleri hakkında çok az bilgi verdiklerini kaydeden yazar, kaynaklarda tespit edebildiği kadarıyla sultanların evlilik merasimlerinden örnekler vermiştir. Sultanların boşanmalarında, çocuk sahibi olmalarında, hac yolculuğunda çok kısa da olsa sultan eşlerinden bahsedildiğini ve bazı sultan eşlerinin ölümüne de yer verildiğini belirtmektedir.

Bahrî Memlûkler'in ilk döneminde sultan eşlerinin toplum hayatında fazla öne çıkmadığı kanaatinde olan yazar, Sultan en-Nâsır Muhammed'den sonraki yıllarda çocuk yaştaki ve tecrübesiz sultanların tahta geçirilmesi dolayısıyla sultanların annelerinin özellikle siyasî konularda ön plana çıktığını belirtmiştir.

Sultanların eşlerinden sonra, sultanların oğulları ile ilişkileri üzerinde durmuştur. Yazara göre Memlûk kaynakları, genellikle veliahtlık ilanı, sultanların oğullarının tutum ve davranışlarından hoşlanmadıkları hususlarda, sultan oğullarının ölümlerinde ve sultanın oğulları için yaptırıkları düğünlerde sultan oğullarından bahsetmişlerdir. Yazar, bazen kaynakların bu düğün törenleriyle ilgili detaylı bilgi verdiğini ifade etmiştir.

Yazarın ifadelerinden anlaşıldığına göre Memlûk kaynakları, Memlûk sultanlarının aile fertleri arasında en az sultanın kızları ile ilgili bilgi vermektedir. Kaynaklar, sultan kızlarının ölümlerine çok az yer vermekte, bununla birlikte çoğu zaman sultan kızlarının düğünlerinden bahsetmektedir. Yazar, sultan kızlarının daha çok emîrlerle evlendirildiği tespitinde bulunmaktadır.

Sultanların aileleri ile ilişkilerinden sonra yazar, sultanların üst düzey yönetimle ilişkilerini konu edinmiştir. Burada sultanların halife, emîrler, kadılar ve vezirle ilişkisini ön plana çıkarmıştır.

Öncelikle sultan ile halife ilişkisine değinen yazar, Sultan Baybars tarafından Kahire'de Abbâsî hilafetinin yeniden tesis edilmesini anlatmıştır. Yazara göre, Memlûkler döneminde halifenin yetkisi olmayıp sembolik bazı görevleri vardı. Halife, Memlûk sultanının kontrolünderdi ve ondan maaş alan biriydi. Ayrıca sultan, gerektiğinde halifenin hapsedilebilir sürgüne yollanmasına da karar verirdi.

Sultanlarla emîrlerin ilişkisine gelince, daha çok Sultan en-Nâsır Muhammed'in emîrlerle ilişkisine yer veren yazarın, bu ilişkilerin bir kısmının yakın ve samimi ilişkiler olduğunu bir kısmının ise siyasî rekabet dolayısıyla hasmane ilişkiler şeklinde ortaya koyduğunu görmekteyiz. Sultan en-Nâsır Muhammed ile memlûkü Dımaşknâibi Tenkiz'in ilişkilerine ağırlıklı yer veren yazar, Sultan ile onun nezdinde itibarı yüksek olan Dımaşknâibi Tenkiz'in aralarındaki sıkı ilişkiyi ve daha sonra bu ilişkinin bozularak Dımaşknâibinin öldürülmesi ve taraftarların cezalandırılışı etraflıca anlatmıştır.

Yazarın ele aldığı diğeri bir örnek Halebnâibi Karasungur'dur. Yazara göre Emîr Karasungur, Sultan en-Nâsır ile başlangıçta çok iyi ilişkiler kurmuş ancak gözden düşünce ülkeyi terk ederek İlhanlılar'a sığınmıştır. Sultan en-Nâsır'ın onu öldürmekte kararlı olduğunu ve bu yüzden çok sayıda casus göndererek ona suikast düzenlediğini belirten yazar, Karasungur'un bu suikastlardan kurtulmayı başardığını ve nihayetinde Merağa şehrinde ishalden dolayı hayatını kaybettiğini ifade etmektedir.

Yazar, Sultan en-Nâsır'ı güçlü ve muktedir bir sultan olarak vasıflandırmaktadır. Onun ölümünden sonra Berkuk'a kadar tahta geçen sultanların ise devlet yönetiminde nüfûz sahibi olamadıklarını ve büyük emîrlerin yoğun baskılarına boyun eğdiklerini belirtir. Ayrıca bu büyük emîrlerin istedikleri zaman tahttaki sultanı indirip yerine istedikleri başka birini tahta çıkarabilecek kadar kudretli olduklarını zikretmektedir.

Yazar, Bahri Memlûkler dönemindeki sultan-emîr ilişkisini bazı örnekler üzerinden anlatarak ele almış ve iki grupta incelemiştir. Birinci grupta güçlü sultan-itaatkaremîr, ikinci grupta güçsüz sultan-güçlü emîr ilişkisi söz konusudur. Birinci grupta devletin yönetiminde sultan hâkim iken, ikinci grupta önde gelen emîrler ülkeyi yönetirdi.

Sultan-emîr ilişkisini anlattıktan sonra yazar, sultan-kadı ilişkisini ele almaktadır. Öncelikle Sultan Baybars'ın başkadı (*kadı'l-kudat*) sayısını dörde çıkarmasını ile bunun nedenlerini ve başkadıların görevlerini anlatan yazar, bazı örnekler üzerinden sultan-kadı ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Yazara göre, Memlûkler Devleti'nde başkadıların siyasî rolleri yoktur. Sultan-kadı ilişkisinde sultan daha ağır basmaktadır.

Bahrî Memlûk sultanların üst düzey yönetimle ilişkilerinde son olarak sultan vezir ilişkisine değinen yazar, Memlûkler döneminde saltanat nâibinin varlığı dolayısıyla önemini yitiren vezirlerin daha çok malî işlerle uğraştıklarını söylemektedir. Sultan en-Nâsır'ın vezareti kaldırdığını, en-Nâsır'ın ölümünden sonra yeniden tesis edilmesine rağmen vezaretin itibarını kaybettiğini belirtmektedir. İbn Selus ve Mencek gibi az sayıdaki vezirin nüfûzunu artırarak devlet idaresinde önemli roller üstlendiğini ifade etmektedir.

Sultan merkezli ilişkilerden sonra halifeyi merkeze alarak, halifenin üst yönetim mensupları ile ilişkisine değinen yazar, Moğolların 1258 yılında Bağdat'a girerek son verdikleri Abbâsî hilafetini üç yıllık bir aradan sonra 1261 yılında Kahire'de yeniden tesis eden Sultan Baybars'ın Kahire'ye gelen ilk Abbâsî halifesi için düzenlediği biat töreninden bahsetmiştir. Yazara göre, Sultan Baybars, halifenin halk desteği ile taht için tehlikeli olabileceğini düşünerek halifeyi göz hapsinde tutmuştur. Ayrıca yazar, daha sonraki yıllarda da Mısır'daki Abbâsî halifelerinin sultanlar tarafından sık sık hapis ve sürgün cezasına çarptırıldığını ifade etmektedir. Yazar, Memlûk sultanlarının tahta çıkış merasimlerine katılan halifelerin siyasî olaylarda herhangi bir role sahip olmadığını savunmaktadır. İlk halife için düzenlenen coşkulu merasimin aksine, diğer halifelerin biat merasiminin çok sade olduğunu ifade eden yazar, Mısır'daki Abbâsî halifelerinin genellikle vasiyet ettiklerinin hilafet makamına geçtiğini, bununla birlikte bazı güçlü sultanların Abbâsî soyundan gelen başka birini halife tayin ettiğini de belirtmektedir. Sonuç olarak yazar, hem sultanın hem de önde gelen büyük emîrlerin halifeye pek itibar etmediğini vurgulamaktadır.

Yazar, son olarak büyük emîrlerin ilişkilerine değinmektedir. Büyük emîrlerden saltanat nâibi, atabek, üstâdâr ve vezirleri kast ettiği anlaşılan yazara göre, bunların ortak yönleri arasında Türk olma-

ları ve kölelikten gelmeleri yer almaktadır. Daha sonra memlûk-üstâd, memlûk-hoşdaş ilişkisinden bahseden yazar, Memlûkler döneminde emîrler arasındaki ilişkileri etkileyen faktörlerin kölelik hayatlarıyla ilgili olduğunu ifade etmektedir. Bahrî Memlûkler döneminde bir emîrinhoşdaşlarının sayısının, gücü ile doğru orantılı olduğunu ve emîrin üstâdının sultan olmasının, emîrin kariyerini olumlu yönde etkilediğini savunmaktadır.

Sonuç bölümünde (s. 177-179) özet şeklinde bir değerlendirme yapan yazar, daha sonra Bahrî Memlûk sultanlarının listesini ve Bahrî Memlûkler dönemindeki Abbâsî halifelerinin listesini vermiş, kaynakça ve indeks ile de eserini tamamlamıştır.

Sonuç itibariyle Bahrî Memlûkler döneminde devlet teşkilatının üst sıralarında yer alanların kendi aralarındaki ilişkileri başarılı bir şekilde ortaya koyan bu kitabın, Memlûkler dönemi ile ilgili çalışma yapmak isteyen başta yüksek lisans ve doktora öğrencileri olmak üzere araştırmacıların istifade edebileceği önemli çalışmalar arasında olduğu görülmektedir. Eser, Memlûkler ile ilgili çalışılabilecek muhtemel konular hakkında ipuçları vermektedir. Kullandığı çok sayıdaki kaynak ve araştırmalar ile dikkat çeken bu kitabın büyük önemi haiz olduğunu belirtmek gereklidir. Bununla birlikte, askerî sınıfın en üst rütbesinde yer alan, devletin ikinci adamı olan ve sultana vekalet eden saltanat nâibine geniş yer ayırması bir eksiklik olarak söylenebilir.

